

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2022 № 2 (164)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. А. Токарев, О. О. Чапля

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мищик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, . П. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Остряков, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисев, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія KB № 23837–13677P від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2022

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2022 № 2 (164)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

**Deputies
of the Editor-in-Chief**
V. Diatlov,
O. Kovalenko

**Executive Secretary,
Scientific Editor**
V. Shumilo

**Technical
Editors**
K. Borysenko,
S. Tokariev, O. Chaplia

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokhy, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2022

ЗМІСТ

У глиб віків

Мушар Ф. Українська історія другої половини XVI ст. в «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту	4
---	---

Історія міст і сіл

Вовкодав С. Майдани та майданоподібні споруди басейну р. Броварка на Переяславщині	10
Пилипенко О. Діяльність органів місцевого самоврядування в Чернігівській губернії у другій половині XIX ст.	21

Церковна старовина

Соколюк Ю. Мотив спокути за гріх чарування у сповідальній літературі XVIII ст.	29
Блакитний М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 року	36

Мовою документів

Мицик Ю. З документів табірної щоденника князя Януша Радзівіла (конфесати, донесення шпигунів)	46
Мешковой М., Мицик Ю. Листи гетьмана Івана Мазепи до коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (частина 1)	57

Розвідки

Філіпова Г. Культ Олександра Невського на теренах Гетьманської держави як ідеологічний маркер російської експансії у 1710–1720-х рр.	66
Колєватов О., Крук О. Реорганізація військових поселень кавалерії в Україні у першій третині XIX ст.	76
Рижова О. Українська вишивка кін. XIX – поч. XX ст. у контексті естетичної теорії Вільяма Морріса	82

Літературознавчі студії

Шуміло С. Твори преподобного Єфрема Сирина в Київській Русі	91
Матюценко А. Олександр Довженко. Народження нового драматургічного жанру	99
Варецька С. Феномен вини й спокути в романі «Ходою краба» Гюнтера Граса	105
Столяр М., Сінчук Я. Інтертекстуальний карнавальний дискурс роману «Рекреації» Юрія Андруховича	110

Дослідницькі нотатки

Іваницька С. Сергій Єфремов та українська партія соціалістів-федералістів за доби Директорії УНР(1919–1921 рр.)	117
Кахерський Ю. Чернігівщина в житті Юрія Анатолійовича Пінчука	128

Рецензії. Огляди. Анотації

Павленко С. Стартовий капітал для майбутніх досліджень: «Сіверщина гетьманських часів»	133
Демченко Т. Гирич І. Українська історія: через ідентичність до держави. Київ: Українські пропілеї, 2021. 270 с.	136
Гордієнко Д. Соболев Ю.О., Чепурний В.Ф. Цеглинка для рідного храму. Історія відродження Чернігівської єпархії (1989–2002 рр.): зб. матеріалів. Чернігів: Десна Поліграф, 2020. 186 с.: іл.	139
Сазонова О. Література рідного краю. Чернігівщина: хрестоматія / Упорядкування, загальна редакція Г.В. Баран. Новоград-Волинський: НОВОГрад, 2021. 1320 с.	142
Каранда М. Філософії ерос, танатос, фобос у малій прозі Галини Крук. Рецензія на книгу: Галина Крук. Хто завгодно, тільки не я / Художник В.С. Печеник. Харків: Віват, 2021. 192 с.	144

УДК 94(477+44)«15»

Флоран Мушар

УКРАЇНЬКА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ. В «ІСТОРІЇ СВОГО ЧАСУ» ЖАКА-ОГЮСТА ДЕ ТУ

DOI: 10.5281/zenodo.7007436

© Ф. Мушар, 2022. CC BY 4.0

Цією статтею розпочинаємо публікацію уривків «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту (1553–1617), які торкаються історії України другої половини XVI – початку XVII ст. Автора, державного діяча Французького королівства та збирача рукописів і книг, можна вважати одним із найвидатніших французьких істориків свого часу; його праця, написана латинською мовою в дусі античних авторів, – величезна наративна історія, що охоплює події у Франції та у всій Європі за 1547–1607 рр. Усі уривки подані в латинському оригіналі з паралельним українським перекладом. Перший текст містить міркування автора щодо виникнення Давньої Русі в IX–X ст. та її подальшої історії.

Ключові слова: історія України XVI–XVII ст., Жак-Огюст де Ту, новолатинська історіографія, історіографія давньої Русі.

Загальний вступ

«Історія свого часу» (*Historiae sui temporis libri CXXXVIII*) є, можливо, найважливішим досягненням французької історіографії епохи релігійних воєн XVI – поч. XVII ст. Її автор – Якоб Август Туан (*Iacobus Augustus Thuanus*, справжнє ім'я *Jacques-Auguste de Thou*, Жак-Огюст де Ту). Вона в 138 книгах та приблизно двох із половиною мільйонах слів охоплює європейську історію 1547–1607 рр. Метою цієї публікації (і наступних) є дати якомога вичерпнішу добірку всіх місць «Історії», де йдеться про Україну або українців, в оригінальному латинському тексті з паралельним українським перекладом. «Україна» розуміється – звичайно, дещо анахронічно – в рамках сьогоднішніх державних кордонів, тобто й Західна Україна (що тоді належала короні Польській), «Русія польська» або Київщина, козацькі землі, а також Кримське ханство. Інші тексти, зокрема докладні розповіді про Лівонію, про Молдову і Валахію, про Московію тощо, у добірку не включаються, якщо тільки в них не згадуються або кримські татари, або козаки (тоді подаються лише найрелевантніші уривки). Для підготовки текстів я використовував так зване «лондонське» видання цієї праці¹.

Про автора та його історичні уявлення

Жак-Огюст де Ту (1553–1617) – один із найважливіших культурних і політичних діячів Франції кінця XVI – початку XVII ст.² Дуже обдарована й багатогранна людина, він виявив себе як державний діяч, як збирач книг і рукописів, як новолатинський поет і, нарешті, як автор монументальної історичної праці бурхливого часу в історії Європи – другої половини XVI ст.

¹ *Iacobi Augusti Thuani Historiarum sui temporis tomus primus (secundus, etc.).* Vol. 1–7. Londini. Excudi curavit Samuel Buckley. 1733.

² Про нього див.: Ingrid A.R. De Smet. *Thuanus. The Making of Jacques-Auguste de Thou. 1553–1617.* Genève. 2006 (*Travaux d'Humanisme et Renaissance* 418), а також збірку статей: Frank Lestringant (ред). *Jacques-Auguste de Thou. Ecriture et condition robine.* Paris. 2007. Основним джерелом життя де Ту є його автобіографія, до якої треба ставитися з обережністю, оскільки вона є апологетичний документ, написаний в контексті бурхливих полемік, що виникли після публікації «Історії» – пор. нове видання: Anne-Marie Teissier-Ensminger. *La vie de Jacques-Auguste de Thou. I. Augusti Thuani vita.* Paris. Honoré Champion. 2007. (*Textes de la Renaissance* 126).

Походячи з дворянського роду de robe («мантії»), який дав Франції суддів та церковних ієрархів, він служив спочатку як «радник» (conseiller) при паризькому Парламенті – тобто як суддя молодшого рангу у вищій судовій інстанції французької монархії, а згодом виконував важливі доручення при дворі Генріха III й особливо Генріха IV; зокрема, він був одним із редакторів знаменитого Нантського наказу 1598 р., що поклав край релігійним війнам у Франції³. Йому доводилося бути очевидцем деяких із найдраматичніших подій тієї епохи, зокрема, Варфоломівської ночі (1572 р.) та «дня барикад» 1588 р. Кар'єру він закінчив на посаді голови однієї з палат паризького Парламенту (président à mortier), а також перебував у Раді фінансів за молодого короля Людовика XIII.

Жак-Огюст де Ту вирізнявся також своїм книголюбством, і протягом кількох десятиліть невпинно збирав стародавні рукописи, особливо класичних авторів, а також друковані видання. Вважається, що його бібліотека, яка була відкрита для вчених людей із усієї Європи, була однією з найбільших приватних бібліотек Парижа й поступалася лише королівській. У ній містилося, за різними оцінками, понад 1000 рукописних та 8000 друкованих книг⁴. Варто зазначити, що церковнослов'янська книжність також входила до кола його інтересів; хоча в зібранні не було жодного слов'янського рукопису, він в «Історії» (69.7) спеціально наголосив на цінності Полоцької бібліотеки, розповідаючи про взяття міста у 1580 р. польсько-литовськими військами. Дозволю собі навести цей уривок повністю⁵:

У фортеці награбовано менше, ніж очікувалося, і все було залишено солдатам, за винятком бібліотеки, де містилася велика кількість книг учителів грецьких, перекладених, за свідченням руських літописів, із грецької мови слов'янською Мефодієм і Костянтином. Вони [руські християни – Ф.М.], справді, мають такий звичай, що священики не від власного розуму проповідують народу, але читають вголос слова грецьких отців народною мовою, або тому, що вони, не будучи навченими жодної літератури [нід «літературою» тут маються на увазі латинські та грецькі класичні автори – Ф.М.], найменше покладаються на власний розум, або тому, що вони бояться, керовані людською пристрастю винаходити нове, ухилитися від істини та давнини; ще зі страху, додають вони, якщо проповідникам дозволено буде на власний розсуд звертатися до народів, вони скористаються цією свободою для того, щоб намовляти на государя й державу, що в нас згубним чином і відбулося.

У цьому уривку під зовнішньою (але тільки зовнішньою) зневагою до чужої «невченості» ховається критика словесної розбещеності західних проповідників як протестантських, так і католицьких, а також позитивний погляд на політичну стриманість руських кліриків, яка опосередковано наводиться як приклад для читачів «Історії».

Усе це приводить нас до питання поглядів де Ту на свою епоху, і, зокрема, на релігійні конфлікти, що в його час роздирали Європу, а відтак і Францію⁶. Він належав до католицької Церкви, але, поряд із багатьма іншими представниками вищих судових органів, був одним із найревінших захисників партії «політиків» (Politiques, тобто тих поміркованих, які протиставляли себе як кальвіністам, так і Святій Лізі, що висувала ультрамонтанську католицьку лінію). У своїх творах, особливо в «Історії», він позиціонує себе як захисник галліканізму, тобто «свобод церкви галліканської», які захищали, на його думку, французьке королівство від папського свавілля. Проте для нього католицизм – це передовсім «релігія предків» (religio maiorum); він уважав ультрамонтанізм католицької реформації (Тридентського собору) таким само нововведенням, як і кальвінізм французьких протестантів. Варто також наголосити на яскраво вираженому несприйнятті Жаком-Огюстом де Ту будь-якої форми примусу чи насильства в релігійних питаннях; це один із головних лейтмотивів «Історії». Тому не дивно, що при дворі Генріха IV, в контексті повної перемоги ультрамонтанізму, на де Ту чекали неприємності – зокрема, його недоброзичливці досягли того, що в Римі «Історію» занесли в Індекс заборонених книг.

³ Про наказ, його контекст і роль де Ту за тих обставин пор.: Bernard Cottret. 1598. *L'édit de Nantes. Pour en finir avec les guerres de Religion*. Paris. 1997 – особливо с. 123–220.

⁴ Про його книжкову діяльність пор.: De Smet. *Thuanus*. С. 171–200.

⁵ Minor fama in arce reperta praeda, quae fere militi cessit, excepta bibliotheca libris ex Graeca in Slavicam linguam a Methodio et Constantino, sic Russorum annales ferunt, conversis instructissima, e doctoribus fere Graecis. Moris est apud eos, ut sacerdotes non ex ingenio publice populum alloquantur, sed contiones ex patribus Graecis ex scripto lingua populari recitent; seu quod homines nullis litteris eruditi proprio ingenio minus confidunt, seu ne pro ingenii humani curiositate studio nova inveniendi ab antiquitate ac veritate recedatur; addunt, et ne, contionatoribus facultate populum pro arbitrio alloquendi facta, in principem et magistratus dicendi, quod perniciosissimo exemplo apud nos invaluit, libertas concessa videatur.

⁶ Про історичні погляди де Ту див.: Claude-Gilbert Dubois. *La Conception de l'histoire en France au XVIe siècle. 1560–1610*. Paris. 1977. С. 172–194.

Треба ще звернути увагу на один важливий аспект його історичних концепцій: де Ту вважає християнство якоюсь співдружністю націй, об'єднаних єдністю віри, які утворюють одну *respublica Christiana*. Але «Історія» є багато в чому хронікою розпаду цієї співдружності на окремі замкнуті, ворожі одна до одної, нації; тому він вимушено шукає шляхи нового об'єднання замість втраченого давнього католицизму. Така ностальгія за втраченою єдністю є головною причиною його посиленої уваги до здобутків книжних людей, письменників, професорів, іноді навіть політичних діячів – покровителів мистецтва, тобто до так званої латиномовної *respublica litterarum*, яку не обмежують ні мовні відмінності, ні політичні, ні конфесійні кордони. Тому він під кожним роком в «Історії» розміщує некрологи найвидатнішим інтелектуалам, які померли протягом цього періоду. Так, наприклад, в кн. 28 (1561 р.) він наводить некрологічний запис про польського магната Яна Тарновського, «який славними справами (*magnis... rebus gestis*) послужив не лише рідній Польщі, а й усьому християнському співтовариству (*non solum de Polonis suis, sed universa respublica Christiana*)...», щоб увічнити пам'ять про нього⁷.

«Історія свого часу», східна Європа та Україна

«Історія свого часу» має досить складну історію; дотепер немає доброго критичного видання, що відповідає вимогам сучасної науки⁸. Вона є зв'язним оповіданням про події від смерті Франциска I і Лютера (1547 р.) до 1607 р., якщо не рахувати невелике продовження за 1607–1610 рр., написане молодшим другом де Ту Ніколя Ріго. Виклад ведеться за класичними зразками; в організації матеріалу автор орієнтується насамперед на Полібія (у своєму розумінні «всесвітньої» історії) та на Тіта Лівія (він розподіляє матеріал за роками; кожен рік подано в середньому у 2–6 книгах, залежно від подієвої насиченості). Відповідно до традиційної інтелектуальної практики кінця XVI ст., на початку кожної книги він наводить чи то бібліографію, чи то список джерел, під назвою *Ex auctoribus* («На основі (наступних) авторів»).

Хоча «Історія» характеризується дуже великою широтою світогляду, це не всесвітня хроніка, а саме «історія свого часу», тобто різні події подані не як звичайний фактаж, а як спроба їхнього осмислення з певних позицій – географічних та інтелектуальних. Тому не дивно, що головна увага приділяється справам Франції та суміжних країн, зокрема Італії та Belgium (сьогоднішніх Бельгії та Нідерландів). Але не залишено поза увагою, іноді прискіпливою, всі зони світу, які перебували тоді у взаємодії із західною Європою – американські колонії, північну Африку, Османську імперію та Близький Схід, Персію, Росію (Московію). Стосовно Речі Посполитої, куди входила тоді значна частина сьогоднішніх українських територій, то вона для де Ту є повноцінним членом *respublica Christiana*. Але в розповіді про східноєвропейські події він багато в чому ґрунтується на опублікованих писемних джерелах, що зумовлює певну фрагментарність подачі матеріалу. Так, він наголошує на деяких важливих віхах Лівонської війни, але в початковій частині своєї праці замовчує багато важливих подій – наприклад, в нього практично нічого не сказано про Люблінську унію 1569 р. Зі зрозумілих причин, він починає приділяти систематичну увагу Речі Посполитій лише від 1573–1574 років (кн. 56), де йдеться про вибори Генріха Анжуйського та короткочасне його правління.

Такими особливостями обробки матеріалу пояснюється те, що, за цілковитої зацікавленості письменника та його прагнення подавати достовірну інформацію, в нього українська історія тих часів постає дещо фрагментарно, у чому читач зможе перекоонатися із наведених уривків. Однак у загальних рисах йому добре відома назва «Русь» (*Russia*), під якою він розуміє всі народи, що походять від давньоруської держави: з одного боку, московитів, а з іншого – українців та білорусів. Назву «русів» (*Russi*) він, як і багато вчених свого часу, вважає спрощеним від «роксолан» (пор. далі текст № 1). Але складається враження, що замість *Russi* він вживає більш ясні назви, що відповідають політичним кордо-

⁷ Кн. 28.31. Порівн. також у тому ж некрологічному записі оцінку його військової діяльності у східній Європі, зокрема на українських землях: *quo in munere conceptum de se exspectationem longe superavit, Petro Moldavorum principe ad Obertinum profligato, ac dein maiore belli mole Moscicis ad Sterodubum debellatis, et Tataris, gente ad continuas excursiones effusa, per Podoliam saepius fuis ac repressis* («на тій посаді [великого гетьмана – Ф.М.] він далеко перевершив очікування, розбивши Петра воєводу молдавського в Обертіні, а потім великим військовим подвигом вразивши московитів у Стародуба, а також по всьому Поділлію часто розлякуючи і проганяючи татар, що постійно розбігаються на різні набіги»).

⁸ Вищезгадане лондонське видання представляє різні варіанти тексту в більш-менш задовільній повноті, але не є критичним виданням. – Про історію тексту, різні видання, авторські рукописи, виправлені друковані екземпляри тощо, див.: Samuel Kinser. *The Works of Jacques-Auguste de Thou*. The Hague, 1966. (*Archives internationales d'histoire des idées*). С. 6–166. Єдиний повний переклад – фран-цузькою мовою; його здійснено за цим лондонським виданням ще у XVIII ст. (*Histoire universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607* [так; насправді з 1547 до 1610 pp.], *traduite sur l'édition latine de Londres*. Londres [так; насправді Париж]. 1734. В 15 книгах). Їм треба користатися з обережністю, оскільки він грішить багатьма помилками.

нам: так, піддані московського царя в кн. 22 і 28 називаються виключно Mosci, «московити», а в кн. 26 як Russi, так і Mosci (останнє – частіше), тоді як українські та білоруські піддані короля Польського завжди названі Russi, а їхня країна – Russia, іноді – Russia Polonica.

Він також, як і буде відображено у наступних статтях, добре розуміє, хто такі «козаки». Але він розуміє цю назву швидше як позначення роду діяльності; для нього козаки – це легка кіннота з околиць Речі Посполитої, схильна займатися розбоєм; так, він пише про «полоцьких козаків»⁹. Він навіть порівнює «козаків» польсько-татарсько-московського порубіжжя з аналогічними, на його думку, «ускоками» угорсько-турецького¹⁰. Серед загального поняття «козаки», проте, вирізняються «низові», тобто запорожці (Nisovii) – про них докладніше у другій частині праці, що висвітлює події 1590–1600-х років. Таке уявлення про козаків, швидше за все, сформувалося під впливом джерел, які він використовував – у цьому випадку Хітрея, Гейденштейна та деяких польських авторів.

Уривок № 1. З книги 21.9 – про витоки Русі та загальну історію східної Європи X–XV ст.

Перший текст у нашій вибірці – досить розлогий уривок про давню (Київську) Русь та її історичну долю, що міститься в кн. 21.9, як вступ до розповіді про Лівонську війну; спираючись головним чином на «Коментарії справ московських» Сигізмунда фон Герберштейна¹¹, він подає картину виникнення Русі, а потім викладає схему *translatio imperii* Новгород – Київ – Володимир (Заліський) – Москва, тобто він фактично відтворює історичну концепцію офіційного московського літописання типу Никонівського літопису. Також привертає увагу те, що він обізнаний із Іоанном Зонарою, за допомогою якого намагається перевірити дані Герберштейна, зокрема в тому, що стосується хрещення Володимира Святославича¹². Однак варто зазначити, що його спробу побудувати загальну схему з урахуванням доступних йому джерел, з погляду історичної науки, не можна визнати вдалою: зокрема, він плутає Рюрика зі Святославом і робить його батьком св. Володимира, зосереджуючи на двох поколіннях всю історію Русі IX–X ст. Зате його теза про те, що наступність княжої лінії в північно-східній Русі перервалася після нашествия монголів доти, доки не відновилася московською династією, вочевидь, заслуговує на увагу.

У тих же землях захопили владу руси, що сталися, можливо, від роксолан, трохи змінивши назву; їхні правителі зводять своє походження до варягів, заморського народу, як свідчать їхні власні літописи; ті поклали місцеперебування своїх володінь спочатку в Новгороді, потім у Києві, а згодом у Володимирі, доки воно не було перенесено до Москви. Рюрик, з цього народу, розпочавши війну проти болгар і завершивши її успішно, захопившись насолодою тамтешнього краю, в ньому осів; а тоді його діти, яких він удома залишив, були вигнані з Новгорода якимсь Володимиром, сином його домашньої рабині, якому він доручив місто. Від останнього ведуть свій рід ті, хто згодом там правив, розділивши державу на дванадцять князівств – стільки ж синів залишив Володимир – всупереч спробам Ярополка сина Рюрикова та його нащадків повернути її собі.

Потім вони прийняли християнську віру, з нагоди одруження, настільки чесного, наскільки й щасливого, коли Володимир їхній князь, що вже тоді осів у Києві, одружився з Анною, донькою Василя Багрянородного та сестрою імператора Костянтина, десь Христового року 990; із того часу вони зберігають і до сьогоднішнього дня обряд

In iisque regionibus Russi rerum potiti sunt, a Roxolanis forte, deflexo paulum nomine, oriundi, atque eorum principes ad Varagos originem referunt, gentem transmarinam, ut ipsorum annales testantur, qui Imperii sedem primo Novogardiae, dein Kioviae ac postremo Vlodimiriae habuerunt, antequam Moscoviam transferretur. Ruricus ex ea gente, bello contra Bulgaros suscepto, cum feliciter rem confecisset, regionis dulcedine captus in ea mansit, liberis eius, quos domi reliquerat, Novogardia interim exactis ab Vlodimiro quodam verna ex ancilla nato, cui urbis custodiam reliquerat. Ab eo genus ducunt, qui postea in eo imperio, in XII principatus, quot filios reliquit Vlodimirus, distributo, fuerunt, Iaropolcho Rurici filio et ipsius posteris avitum Imperium frustra recuperare enixis.

Deinceps fide Christiana imbuti sunt, ex occasione non minus honorifica quam faustae affinitatis, cum Vladimirus eorum princeps, qui Kioviae iam tum sedem fixerat, Annam Basilii Porphyrogeniti filiam et Constantini imperatoris sororem uxorem duxisset, circa annum Christi DCDXC, unde et Graecae Ecclesiae ritus etiam hodie

⁹ 69.9, Cosacisque Polotiensibus auctor fuit, «він порадив полоцьким козакам».

¹⁰ В кн. 100.6 він визначає низівців як «козаки» (Cosaci) і «ускоки» (Uscoci).

¹¹ Пор.: Frank Kämpfer (ред.), *Sigismund von Herberstein. Rerum Moscoviticarum commentarii. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand, Basel 1556 und Wien 1557. München. 2007* – особливо с. 29–60.

¹² Зонару він міг знати або з базельського видання 1557 р. (editio princeps), або з латинських, французьких чи італійських перекладів, опублікованих в наступні роки.

Церкви грецької. Так розповідають про це руські літописи, а за ними і польські; візантійська ж історія про це взагалі мовчить; дивно, втім, що такі вітраїні й легковажні люди, як вони, оминули таку пам'ятну подію, тим більше, що вони зберегли інші свідчення, що збігаються з тим, що ми про русів зараз розповіли.

Справді, Іоанн Зонара пише, що Никифор Фока просив від болгарського князя заважати проходу угорців та турків, що набігали на Фракію через його межі; а коли той відмовився, посилаючись на (власну) слабкість та свій союз (з турками?), він досяг через Калокіра, сина князя Таврійського Херсонеса, від династії росів, щоб той воював із болгарами; тому Святослав, так він називає роса, зібравши величезні війська, спустився в Болгарію, і, полонивши край вищий і вглиб, викрав незліченний ясир.

Далі той же Зонара пише, що після вбивства Никифора, за Іоанна Цимисхія, роси, підкоривши народ і землю болгар і князів їх Бориса і Романа, забувши про свою батьківщину, вирішили покласти там (столицю) своїх володінь, за наченням Калокіра, котрий, якби вони проголосили його імператором римлян, пропонував натовіст залишити їм Болгарію й укласти з нею вічний союз; однак, коли роси не тільки гордо відкинули чесні мирні пропозиції від Цимисхія, а ще й погано вчинили з його послами, той розпочав війну проти них; а оскільки тавроскіфи були збентежені його приходом, Калокір утік до росів; потім роси зазнали поразки у великій битві під Доростолом на березі Дунаю, і Іван довго тримав в облозі місто; нарешті, оскільки вони загально потерпали, вони, слухаючись поради та авторитету Святослава, знову спробували щастя в битві, в якій, після довгого нерішучого бою, вони були розгромлені; потім Іоанн домовився зі Святославом на таких умовах, що, залишаючи Болгарію, той повернеться додому; але при поверненні всі роси, втрапивши в засідку печенігів, були винищені.

Так пише Зонара, що дивовижно збігається з тим, що руські літописи розповідають про похід Рюрика, який відбувся на другому році царювання Цимисхія, тобто в Христовому році 972; на той час Василь Скамандрин, після патріарха Феоділакта, сина Романа Лакапіна, очолював константинопольську Церкву; саме ним, за свідченням руських літописів, руський народ був приведений до християнської віри.

Надалі Андрій князь Суздальський, від коліна Володимирова, уклавши союз із одинадцятьма родичами, прогнав Мстислава, який тримав Київ, і перший переніс стіл у Володимир, затвердивши владу в Суздальському домі. Хоча він не мав жодної влади над іншими князями, спорідненими з ним по батьківській лінії, він привласнив собі назву великого князя, цим домігшись навіть того, що вони покірно корилися його авторитету. Але після того, як татари, про яких іще скажемо, напали на Русь і 17 травня 1224 року, або, як самі руси вважають роки, 6732 від створення світу, у знаменитій битві розбили Котяна князя полоцького [мак! – Ф.М.]¹³ Мстислава сина Романова Сернавського князя

servant. Hoc ita tradunt Russorum, et post eos Poloniae annales, de quo tamen Byzantina historia omnino tacet; ut mirum sit, homines vanos ac leves rem adeo memorabilem silentio praeteriisse, qui alioqui consentanea cum iis, quae de Russis diximus, memoriae prodidere.

Nam Ioannes Zonaras scribit Nicephorum Phocam a Bulgariae principe petiisse, ut Hungaris ac Turcis per eius fines in Thraciam irrumpentibus transitum impediret; cum vero se excusaret Bulgarus, infirmitatem et foedus causatus, per Calocyrum Chersonesi Tauricae principis filium, Rossorum dynastam ab eo sollicitatum ut bellum Bulgaro inferret, itaque Sphendostabulum, ita Rossum vocat, coacto ingenti exercitu in Bulgariam descendisse, et longe lateque populato agro, innumerabiles praedas abegisse.

Demum Nicephoro sublato, idem Zonaras scribit sub Ioanne Zimiscae Rossos, Bulgarorum gente ac provincia subacta, una cum ducibus Borise et Romano, patriae oblitos illic Imperii sedem figere decrevisse, Calocyri impulsu, qui si ab eis Romanorum imperator salutaretur, se Bulgaria ipsis cesserum et perpetuum foedus percussurum receperat; verum Zimiscae, cum honorificas eius condiciones illi non solum superbe recusassent, sed legatos etiam indigne habuissent, contra Rossos bellum suscepisse: Tauroscythis vero adventu ipsis perterritis, Calocyrum ad Rossos confugisse, demum conserto ad Dristerum in Istri ripa positum proelio Rossos caesos, iisque caesis Dristerum diuturna obsidione a Ioanne cinctum fuisse; tandemque Rossos, omnium rerum inopia laborantes, ex Sphendostabli consilio et auctoritate proelii aleam rursus tentasse; qua post longum et anceps certamen postremo Rossos profligatos esse; postea Ioannem cum Sphendostabulo his condicionibus transegisse, ut relicta Bulgaria domum rediret; sed in reditu ipsum et Rossos omnes, Pazinacorum insidiis exceptos, ad internecionem caesos esse.

Haec Zonaras, quae cum iis, quae de Rurici expeditione Russici annales memorant, mire conveniunt, et in alterum annum imperii Zimiscae, hoc est in Christi DCCLXXII annum incidunt: quo tempore Basilium Scamandreu, post Theophylactum Romani Lecapeni filium patriarcham, Constantinopolitanae Ecclesiae praefuit, a quo et Russorum annales nomen Russicum ad religionem Christianam perductum tradunt.

Sequentibus temporibus Andreas dux Susdaliensis, ab Vlodomiri stirpe profectus, foedere cum XI cognatis icto, Micislao delecto, qui Kioviam tenebat, sedem primus Vlodomiriam transtulit, et Imperium in Susdaliensi domo firmavit. Quamvis in alios agnatos duces principatum minime exerceret, magni tamen ducis usurpato nomine, hoc etiam obtinuerat, ut illi comiter maiestatem suam colerent. Sed cum Tatar, de quibus post dicemus, impressione in Russiam facta Cottianam Polosciorum ducem, et Micislaum Romani filium Siernaviensem ducem, atque alios complures auxilio evocatos, die XVII Maii anni CCXXXI supra millesimum, et sicuti annos Russi ab orbe condito numerant, VMDCXXXII, insigni clade profligassent,

¹³ Тут мова про Мстислава Романовича Старого, князя київського (1212–1223 pp.). Можливо, Siernaviensis є спотворення назви його колишнього столу, смоленського.

та багатьох інших, покликаних на допомогу, і ще раз через тринадцять років, під проводом Батті, підкорили майже всіх рязанських і володимирських князів, і, наклавши на них данину, встановили свою владу над усією землею, з того часу великі князі руські, яких раніше ставили суздальці, тепер ставилися від татар.

Нарешті, в році Христа 1304, після смерті Андрія сина Олександрова, Михайло син Ярославів Тверської та Юрій син Данилів князь Московії посперечалися про велике князівство Володимирське, і кожен попросив його в татар; спочатку воно було віддане Михайлу; але згодом усунуто Михайла, і титул дістався Юрію, в 6825 за грецьким літочисленням; той переніс престол у Московію, і залишив велике князівство своїм нащадкам, усупереч опору всіх русів, які не погоджувалися з тим, що татари повернули таку посаду суздальському дому.

et rursus XIII annis post, duce Batti, domitis Rosanensibus et Vlodomirensibus caeterisque fere ducibus, Russiam omnem, imposito provinciae tributo, in potestatem redegressis, ab eo tempore magni Russiae duces a Tataris peti coeperunt, qui fere a Susdaliensibus dabantur.

Tandem, anno Christi MCCCIV, Andrea Alexandri filio mortuo, cum Michaël Iaroslai filius Tuerensis, et Georgius Danielis filius Moscoviae dux de magno Vlodimiriae principatu contenderent, et uterque eam a Tataro peterent, primum secundum Michaëlem pronuntiatum fuit: sed interiecto aliquanto tempore, Georgius eandem reiecto Michaële obtinuit, anno iuxta Graecorum calculum VMDCXXXV; qui Imperii sedem Moscoviam transtulit, et magum principatum posteris suis reliquit, adversantibus initio Russis universis, qui hunc honorem Susdaliensi familiae restitui a Tataro debere contendebant.

(далі йде розповідь про історію Московської держави до взяття Казані)

Справді, казанське й астраханське царства, які його батько всіляко намагався завоювати, він підпорядкував собі новим і невідомим цим народам способом ведення війни (артилерією), і, привласнивши майже все Каспійське море, він поширив свої володіння аж до Персії; і багато інших зробив преславних справ, встигнувши, однак, згальовитися своєю жорстокістю, як розповімо надалі. Далі у московитів постійні війни з перекопськими, кримськими, ногайськими татарами та турками, після яких вони звертають зброю на литвинів та лівонців.

Nam Casanense et Astracanense regna, a patre summis viribus tentata, novo et iis populis incognito belli genere usus, in potestatem redegit: ac fere omni Caspio mari sui iuris facto, imperium in Persidem usque protulit, multis aliis praeclare, non sine tamen crudelitatis infamia, gestis, ut in sequentibus dicemus. Porro Moscis cum Tataris Praecopensis, Crimiscis Nogaisque ac Turcis continua bella sunt, quibus defuncti in Lithuanos ac Livonos arma vertunt.

Мушар Флоран – кандидат славістичних наук, доцент, університет Ренн-II, Бретань, Франція (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

Mouchard Florent – Ph.D., Professeur agrégé, Rennes II university, Brittany, France (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

E-mail: florent.mouchard@univ-rennes2.fr

UKRAINIAN HISTORY OF THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY IN "THE HISTORY OF ITS TIME" BY JACQUES-AUGUSTE DE THOU

This article is the first of a series, in which it is intended to publish all excerpts from Jacques-Auguste de Thou's (1553–1617) "History of His Own Time" concerning the history of Ukraine in the second half of the sixteenth and the beginning of the seventeenth century. The author, a French statesman and collector of manuscripts and books, may be considered one of the most prominent French historians of his time; his work is a vast narrative history, written in Latin in accordance with the traditions of classical antiquity, covering events in France and throughout Europe from 1547 to 1607. All passages are given in the original Latin with a parallel Ukrainian translation. The first extract is the author's considerations regarding the emergence of Rus' in the ninth to tenth centuries and its subsequent history.

Key words: Early modern history of Ukraine, Jacques-Auguste de Thou, Neo-Latin historiography, history of Rus'.

Дата подання: 7 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 14 червня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мушар, Ф. Українська історія другої половини XVI ст. в «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 4–9. DOI: 10.5281/zenodo.7007436.

Цитування за стандартом APA

Mouchard, F. Ukrainiska istoria druhoi polovyny XVI st. v «Istorii svoho chasu» Zhaka-Ogiusta de Tu. [Ukrainian history of the second half of the 16th century in "The History of Its Time" by Jacques-Auguste de Thou]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 4–9. DOI: 10.5281/zenodo.7007436.

УДК [903.5+904]:911.372(477.5)

Сергій Вовкодав

МАЙДАНИ ТА МАЙДАНОПОДІБНІ СПОРУДИ БАСЕЙНУ Р. БРОВАРКА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

DOI: 10.5281/zenodo.7007548

© С. Вовкодав, 2022. CC BY 4.0

Комплексне дослідження давніх систем заселення басейну р. Броварка, що на Переяславщині, триває вже понад 15 років. Одним із його напрямків є вивчення просторових закономірностей, метричних характеристик та конфігурації земляних споруд різного типу. Зокрема, майданів та майданоподібних споруд. Попередній огляд джерельної бази (картографічних даних, даних дистанційного зондування Землі (далі – ДДЗ), археологічних звітів, наукової літератури тощо), а також результати експедицій декількох останніх років дозволяли говорити про ознаки щонайменше 17 майданоподібних споруд, розташованих як у басейні р. Броварки, так і на плато моренної тераси, у межах вододілу між останньою та р. Супій. Під час побіжного аналізу особливостей їх розміщення вдалося зафіксувати певну диспропорцію просторового розподілу споруд у мікрорегіоні. Це переконувало в необхідності проведення подальших пошуків майданів, або місць, де вони існували раніше. Тому було проведено дослідження, **мета** якого полягала у виявленні зруйнованих споруд означеного типу на основі аналізу космознімків. Для реалізації поставлених завдань використані традиційні **методи** аналізу ДДЗ, відзнятих декількома супутниками впродовж різних сезонів, та опрацювання отриманих результатів у середовищі географічних інформаційних систем. Це дозволило виявити ознаки 31 споруди. Основні характеристики всіх відомих наразі об'єктів подано в цій публікації. В окремому переліку зазначено інформацію про географічну прив'язку, метричні дані та конфігурацію об'єктів. У результаті дослідження вдалося дійти низки важливих **висновків**. Зокрема, визначено загальні тенденції просторового розподілу пам'яток у мікрорегіоні. З'ясовано, що більшість об'єктів зосереджено в межах двох скупчень, що простягалися смугами в різних топографічних зонах. Також зафіксовано наявність декількох майданних груп. Окремо подано узагальнений опис просторової конфігурації споруд. Розглянутий в публікації перелік майданів не можна вважати остаточним. Зважаючи на розвиток методів фотозйомки та удосконалення бортового фотообладнання сучасних супутників, існує постійна необхідність моніторингу результатів нових зйомок досліджуваної території. Це дає потенційну можливість виявлення нових об'єктів у подальшому.

Ключові слова: аналіз ДДЗ, Броварка, земляна споруда, космознімок, майдан.

Дослідження майданів та майданоподібних споруд басейну р. Броварка відбувається впродовж останніх 4 років в контексті комплексного вивчення археологічних пам'яток вказаного регіону. Дещо раніше ми спробували створити інформаційної системи курганних насипів басейну р. Броварка¹. Під час їх пошуку та позиціонування було зафіксовано порівняно велику концентрацію майданів у мікрорегіоні. Для з'ясування їх точної кількості та розуміння особливостей їх просторового розподілу в межах окресленої території було розпочато окреме дослідження, головним об'єктом якого стали майдани та майданоподібні споруди. У декількох попередніх публікаціях нами подано історіографічний аналіз праць, де розглядалися виявлені в мікрорегіоні споруди такого типу², тому зупинятися

¹ Вовкодав С.М. Информационная система курганных насыпей бассейна р. Броварка. КСИА России. Москва, 2012. Вып. 226. С. 9.

² Вовкодав С.М. Майдани та майданоподібні споруди басейну р. Броварки: історіографія питання. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2019. Вип. 15 (17). С. 40–44.; Вовкодав С.М. Дослідження земляних споруд В.Г. Ляскоронським у басейні р. Броварка. *Особистість у локальному історичному просторі: Переяславщина. Матеріали круг. ст. «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті»*. (м. Переяслав, 15 жовтня 2020 р.). Переяслав-Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С. 31–34; Вовкодав С.М. Дослідники середини XIX – початку XX ст. та їх внесок у вивчення археологічних пам'яток басейну р. Броварка. *Людина в історії краю: Пе-*

на історії їх вивчення наразі недоцільно. Варто лише зауважити, що огляд результатів згаданих студій дав можливість сформувати вагоме підґрунтя для подальшої реалізації нашого дослідження.

Загалом аналіз джерельної бази (картографічних даних, ДДЗ, археологічних звітів, наукової літератури тощо) та результати попередньо проведених розвідок дозволили зафіксувати станом на 2019 р. 17 майданів³. Серед них 10 споруд, що частково або повністю збережені, та 7 повністю зруйнованих. Останні було виявлено під час обстеження космознімків та їх співставлення з картами. Більшість позиціонованих майданів розташовані вздовж краю плато моренної тераси. Лише декілька – в низинній частині долини р. Броварка. Така диспропорція в просторовому розподілі споруд здавалась нелогічною, оскільки в межах території в середній течії р. Броварка зосереджена велика кількість курганів, що потенційно могли використовуватися як об'єкти селітрованого промислу. Тому в 2020 р. нами було проведено подальші дослідження, спрямовані на аналіз ДДЗ та узгодження його результатів із картографічними покриттями, аеророзвідками та натурними обстеженнями місцевості. Це дало можливість виявити низку невідомих раніше об'єктів. Йдеться про вже зруйновані майдани, які вдалося локалізувати завдяки детальному огляду космознімків, відзнятих декількома супутниками під час зальотів різних років. Важливе значення для результативності пошуку мав перспективний огляд знімків у середовищі Google Earth Pro, що збільшувало ефективність фіксації ознак зруйнованих споруд за рахунок врахування їх просторових особливостей. Інколи об'єкти, що не мали явних проявів, виражених у зміни відтінку, кольору чи тональності фото, вдавалося виявити завдяки певним змінам форми земної поверхні. Загалом було зафіксовано ознаки 31 нового об'єкту та уточнено характеристики раніше відомих споруд. Нижче подано перелік та короткий опис позиціонованих у межах басейну р. Броварка майданів. Він сформований відповідно до розташування пам'яток відносно течії річки. Об'єкти нумерувались за часом їх виявлення, тому розташовані поруч споруди часто мають непослідовні номери. Для зручності ідентифікації характеру збереженості майданів кожен з них має індекс: М – збережені, Z – зруйновані, що не мають видимих ознак.

Майдан Z 1.

Розташовувався за 460 м на схід від с. Натягайлівка та за 250 м на північний захід від майдану М 1 (Рис. 1). Виявлений під час обстеження космознімків. Споруда мала класичну округлу форму без вусів. Вхід, ймовірно, зорієнтований на північ. Розміри визначені умовно, за ознаками, що зафіксовані на космознімках. Діаметр насипу – близько 23 м, котловану – 12 м. На картах⁴ позначений як курган.

Майдан М 1.

Розташований за 600 м на схід від крайніх садиб с. Натягайлівка (Рис. 1). Майдан округлої форми без вусів (Рис. 3.1). Вхід із східного боку. Діаметр насипу – 40 м, котловану вибірки – близько 20 м. На картах позначений як курган.

Майдан М 2.

Розташований за 500 м на схід від крайніх садиб с. Натягайлівка та за 130 м на південний захід від М 1 (Рис. 1). Споруда округлої форми без вусів (Рис. 3.1). Вхід із східного боку. Діаметр насипу – 20 м, котловану – 10 м. На картах позначений як курган.

Майдан Z 2.

Розташований за 560 м на схід від с. Натягайлівка та 120 м на південний схід від майдану М 2 (Рис. 1). Прослідковано лише ознаки основної частини, без вусів. Діаметр насипу – близько 27 м, котловану – 15 м. На картах позначений як курган.

Майдани М 1, М 2, Z 1, Z 2 слід пов'язувати із однією майданною групою. Поруч також локалізовано три зруйновані об'єкти – розорані насипи курганів. Цілком можливо, що деякі з них є залишками майданів. Наразі встановити це складно.

реяславщина. Матеріали круг. ст. «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті». (м. Переяслав, 13 жовтня 2021 р.). Переяслав – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. С. 28–33.

³ Вовкодав С.М. Попередні результати пошуку майданів та майданоподібних споруд басейну р. Броварка шляхом аналізу космознімків. *Фактор простору в історичних дослідженнях: Матер. Всеукр. наук. конф.* (м. Переяслав-Хмельницький, 23 травня 2019 р.). Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 49–57.

⁴ Для пошуку об'єктів використовувались декілька картографічних покриттів: військово-топографічна карта 1860 р., масштабу 1:126000 (XXIII ряд, лист 10 «Полтавская и Киевская губерния»); німецька військово-топографічна карта Deutsche Heereskarte 1943 р., масштабу 1:50000 (М-36-64-С, М-36-64-Д, М-36-76-А, М-36-76-В); військово-топографічна карта РККА 1929 р., масштабу 1:50000 (М-36-76-А, М-36-76-В); військово-топографічна карта РККА 1930–1932 рр., масштабу 1:100000 (М-36-64); військово-топографічна карта Генерального штабу СРСР 1989 р., масштабу 1:100000 (листи М-36-064 та М-36-076).

Рис. 1. Майдани в східній околиці с. Натягайлівка.

Майдан М 3. «Кугум».

Розташований за 50 м на північ від колишньої тракторної бригади с. Пологи-Вергуни (Рис. 1). Споруда класичної форми з двома вусами. Під час обстежень у 1975 р. археологічною експедицією Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (згадується як № 54)⁵ було виявлено два ледь помітні вуси (висота до 0,8 м), розташовані зі східного боку основної частини майдану. Нині вони частково простежуються на космознімках. Діаметр насипу – 50 м, котловану – 30 м. На карті другої половини XIX ст. позначений як курган, на картах другої чверті XX ст. – окремою позначкою.

Майдан Z 9.

Розміщувався за 120 м на південний схід від майдану М 3 «Кугум» (Рис. 1). Мав круглу форму з вусами, що розташовувались із північного боку споруди. Діаметр плями насипу – 20 м, котловану – 10 м. На картах зображений як курган.

Майдан Z 24.

Розташовувався за 754 м на південний захід від майдану Z 9 (Рис. 1). Ознаки споруди виявлені на космознімках. Мав класичну округлу форму з двома вусами, орієнтованими на південь. Діаметр плями насипу – 22 м, котловану – 12 м. На картах об'єкт не позначено.

Майдан Z 3.

Споруда розташовувалась за 300 м на захід від с. Перше Травня (Рис. 1). Майдан мав типову форму з двома П-подібними вусами, розміщеними з південного боку. Діаметр плями насипу – 20, котловану – 9. Виявлений на карті РККА 1930–1932 рр., де позначений спеціальним символом. Під час огляду космознімків було виявлено ознаки знівельованого майдану, що розташовувались із північного та південного боків від зрошувального каналу. Очевидно споруду було зруйновано під час створення останнього.

⁵ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепроовского Левобережья. Москва, 1911. С. 12–13; Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого р. Киевской обл. НА ІА НАНУ. 1975/118. С. 28.

Майдан М 4.

Розташований за 400 м на схід від цвинтаря с. Пологи-Вергуни (Рис. 1). Ймовірно, майдан мав подвійну пару вусів, орієнтованих на південний захід та північний схід. Загалом конфігурація насипів проглядається погано, оскільки була спотворена в результаті господарської діяльності. На карті XIX ст. об'єкт знайти не вдалося. На картах 1929–1932 рр. показаний спеціальною позначкою.

Майдан Z 31, Z 32, Z 33, Z 4.

Група з, ймовірно, чотирьох зруйнованих однотипних споруд, ознаки яких простежуються під час ретельного перспективного огляду космознімків. Розташовувалися за 600 м на північний схід від шляху між селами Ульянівка та Пологи-Вергуни та за 50 м на південь від південної бровки яру. Всі споруди мали типову конфігурацію з двома П-подібними вусами, розміщеними із південного боку. Діаметр плями насипу: Z 31=35 м, Z 32=20 м, Z 33=20 м, Z 4=34 м; котловану: Z 31=16 м, Z 32=10 м, Z 33=8 м, Z 4=14 м. Поруч із групою розташовані два кургани.

Майдан Z 5.

Зруйнований майдан класичної форми. Розташовувався на відстані 360 м на південний схід від Z 4 (Рис. 1). Мав два П-подібні вуса зі східного боку (Рис. 3.5). Діаметр плями насипу – 25 м, котловану – 10. На картах позначений як курган.

Майдан Z 30.

Розташовувався за 400 м на північний схід від шляху між селами Ульянівка та Пологи-Вергуни та за 345 м на південь від Z 5. Ознаки споруди виявлено на космознімках. Мав класичну округлу форму з двома П-подібними вусами, зорієнтованими на північний схід. Діаметр плями насипу – 20 м, котловану – 9 м. На картах об'єкт не позначено.

Майдан Z 35.

Розташовувався за 85 м на південний захід від Z 30. Ознаки майдану виявлено на космознімках. Мав класичну округлу форму з П-подібними вусами, зорієнтованими на північний схід. Діаметр плями насипу – 20 м, котловану – 9,5 м. На картах об'єкт не позначено.

Майдан Z 34.

Розташовувався за 160 м на південний схід від Z 30. Мав округлу форму. Ознак вусів не виявлено. Вхід орієнтовано на схід. Діаметр плями насипу – 20 м, котловану – 10 м. На картах другої половини XX ст. об'єкт позначено як курган.

Майдан Z 14.

Розташовувався за 420 м на схід від присадибних ділянок східної частини с. Ульянівка. Мав класичну округлу форму з П-подібними вусами, зорієнтованими на південний захід. Діаметр плями насипу – 24 м, котловану – 11 м. На картах об'єкт позначено як курган.

Майдан Z 16.

Розташовувався за 430 м на схід від присадибних ділянок східної частини с. Ульянівка та за 86 м від Z 14. Мав класичну округлу форму. Ознак вусів не виявлено. Вхід зорієнтовано на південний захід. Діаметр плями насипу – 24 м, котловану – 10 м. На картах об'єкт позначено як курган.

Майдан Z 13.

Розташовувався за 480 м на схід від присадибних ділянок східної частини с. Ульянівка та за 110 м від Z 16. Мав класичну округлу форму з П-подібними вусами, зорієнтованими на північний захід. Діаметр плями насипу – 45 м, котловану – 12 м. На картах об'єкт позначено як курган.

Споруди Z 14, Z 16, Z 13 варто відносити до однієї майданної групи.

Майдан М 5. «Хавчин кугум».

Розташований у межах кладовища с. Ульянівка, за 470 м на схід від села, позиціонований нами за результатами досліджень В.Г. Ляскоронського (№ 13, «Кугум») та експедиції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею⁶. Зокрема, В.Г. Ляскоронський зафіксував складну конфігурацію насипів, розміщених навколо основної частини споруди (Рис. 2). Діаметр основного насипу – 78 м. Вхід зорієнтований на захід. Поверхня вкрита густою рослинністю, що значною мірою ускладнює натурне обстеження, відповідно й визначення просторової конфігурації. На карті др. пол. XIX ст. позначений як курган, на картах др. чв. XX ст. – спеціальною позначкою.

Майдан Z 6. «Кугум».

Розташовувався за 600 м на схід від с. Ульянівка та за 1165 м від майдану М 5 (території колишньої тракторної бригади села). Споруду виявив ще В.Г. Ляскоронський (згаду-

⁶ Сикорский М.И., Бузан Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции... С. 20.

ється як № 12)⁷. Зруйнована в 1973 р.⁸ Згідно поданого дослідником опису, основний насип майдану складався із двох окремих дуг, відділених між собою так званими воротами (входами) з східного та західного боків (Рис. 2). Довжина північної дуги сягала 100 м, південної – 50 м. Висота насипів – близько 8 м, глибина ями – 7,5 м. Біля східного входу споруди, на відстані 6 м, розташовувались три пари С-подібних паралельних вусів різної довжини. Довжина ближніх до насипу дуг – 45–46 м, середніх – 57–61 м, дальніх – 64 м. Висота ближніх – близько 2 м, дальніх – близько 4 м. Також вчений згадує про наявність великої ями, навколо якої розташовувалось кільцеподібне підвищення. Вона розміщувалась напроти згаданого входу, на схід від вус. Із західного боку теж зафіксовано два вуси, дещо менші за розмірами – 43–50 м, висота – 0,70–1 м (на момент обстеження вони розорувались). Вони півколом розташовувались навколо ще однієї ями, з північного та південного боку від останньої. Між західними кінцями вусів розміщувався курган. Під час натурних обстежень території та аналізу космознімків ознак споруди не вдалося виявити.

На карті XIX ст. майдан позначено спеціальною позначкою, на інших – як курган.

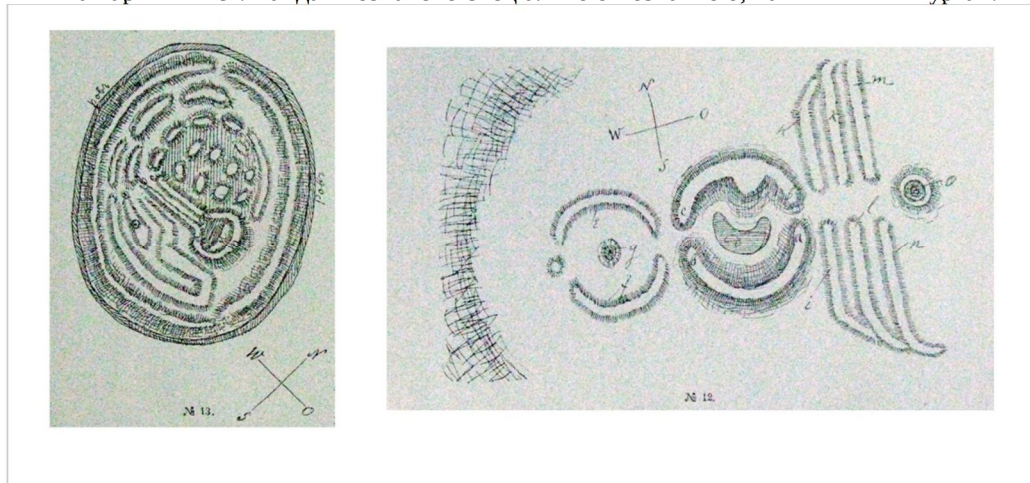

Рис. 2. Плани споруд М 5. «Хавчин кугум» (ліворуч) та Z 6. «Кугум» (праворуч) за В.Г. Ляскоронським.

Майдан М 6. «Круглий кугум».

Розташований за 650 м на північний схід від околиці с. Тарасівка. Майдан мав класичну круглу форму з парою П-подібних вусів, зорієнтованих на південь. Видимі ознаки має лише основний насип (Рис. 3.2). Вуса не збереглися. Їх виявлено в рез ультаті огляду космознімків. Діаметр – біля 50 м, котловану – 28 м. Був зафіксований В.Г. Ляскоронським, а також обстежувався вже згаданою експедицією 1975 р.⁹ На карті другої чверті XX ст. позначений спеціальним символом.

Майдан Z 8.

Розташовувався за 760 м на схід від с. Тарасівка, за 420 м на північний схід від цвинтаря та за 480 м від М 6. Виявлено ознаки лише основного насипу, без вусів. Вхід зорієнтований на північ. Діаметр плями насипу – 55 м, котловану – 24 м. На картах об'єкт позначено як курган.

Майдан Z 7.

Розташовувався за 110 м на південь від Z 8. Майдан типової округлої форми з двома парами С-подібних вус (Рис. 3.6). Останні орієнтовані на північний захід. Діаметр плями насипу – 40 м, котловану – 20 м. На картах об'єкт позначено як курган.

Майдан М 7.

Розташований за 3500 м на захід від с. Чопилки. Майдан має подвійні вуса, розташовані зі східного боку від основного насипу. Вхід із західного боку (Рис. 3.7). Діаметр насипу – близько 40 м, котловану – 22 м. На карті другої половини XIX ст. позначений як курган, другої чверті XX ст. – окремою позначкою. На нашу думку, саме ця споруда описана В.Г. Ляскоронським у вже згаданій праці під № 11¹⁰. Також його обстежено експедицією

⁷ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы... С. 10.

⁸ Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции... С. 21–22.

⁹ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы... С. 13; Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции... С. 22.

¹⁰ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы... С. 10.

Переяслав-Хмельницького державного історичного музею¹¹. У звіті згадується як № 3 «Роблена могила».

Майдан № 8. «Плоска могила».

Розташований за 1850 м на південний схід від с. Броварки. Майдан без вусів. Споруду частково зруйновано. Діаметр насипу – 40 м, діаметр котловану – 18 м. Виявлений на військово-топографічній карті РККА 1929 р., де позначений спеціальним символом. Пізніше ідентифікований на космознімках.

Майдан Z 10.

Розташовувався за 420 м на південь від будівель фермерського господарства в північно-західній частині с. Чобітьки, на схід від ставка (Рис. 4). Майдан мав типову округлу форму з двома П-подібними вусами, що розташовані із західного боку споруди. Діаметр плями насипу – 45 м, котловану – 17 м. На картах об'єкт не позначено.

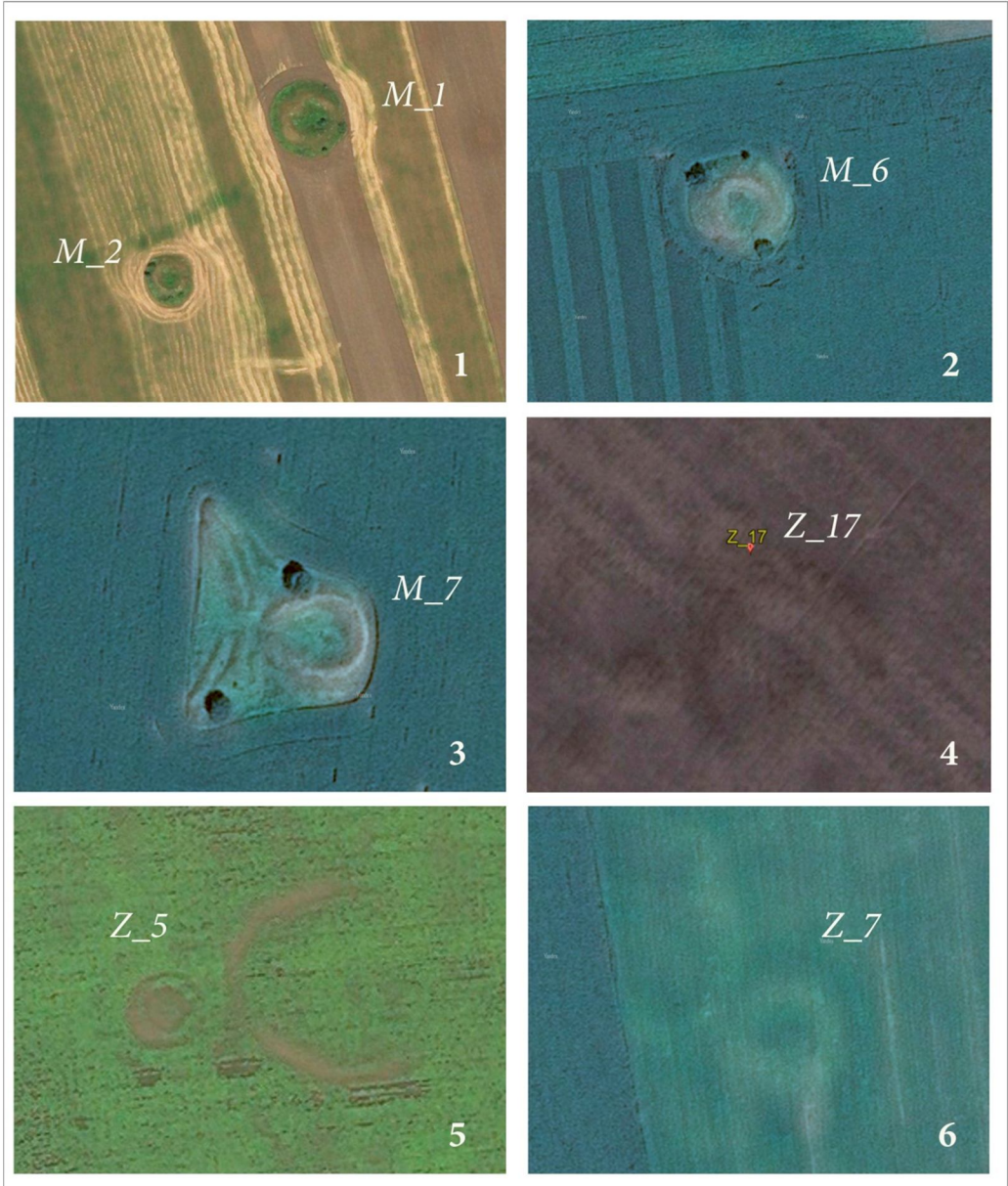

Рис. 3. Приклади зображення збережених (1–3) та зруйнованих (4–6) майданів на космознімках.

¹¹ Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции... С. 23.

Майдан Z 23.

Розташовувався за 710 м на північний захід від Z 10 (Рис. 4). Майдан мав типову округлу форму з двома П-подібними вусами. Останні розташовані з південно-східного боку насипу. Діаметр плями насипу – 30 м, котловану – 13 м. На картах об'єкт не позначено.

Майдан Z 36.

Розташовувався за 900 м на південний захід від колишньої тракторної бригади с. Лецьки та за 2180 м на схід від Z 23 (Рис. 4). Споруда мала округлу форму, вхід орієнтовано на північний захід. Виявлено ознаки лише одного вуса (ймовірно, майдан мав пару С-подібних вусів). Діаметр плями насипу – 33 м, котловану – 13 м. На картах об'єкт не позначено.

Рис. 4. Розташування споруд в південній околиці с. Лецьки та північно-західній околиці с. Пологи-Чобітьки.

Майдан М 10. «Великий майдан».

Розташований у межах колишньої тракторної бригади с. Лецьки за 500 м на південь від траси Переяслав – Пологи-Яненки (Рис. 4). Об'єкт виявлений експедицією Переяслав-Хмельницького державного історичного музею¹². Майдан зруйнований. Мав класичну форму з двома вусами, залишки яких частково простежуються з північно-західного боку від майдану. Основний насип здебільшого зруйновано, тому його розміри визначити складно. На військово-топографічній карті РККА 1930–1932 рр. позначений спеціальним символом, а на карті XIX ст. взагалі відсутній.

Майдан Z 11. «Малий майдан».

Розташовувався за 200 м на південний захід від траси Переяслав – Пологи-Яненки та за 710 м на схід від М 10 (Рис. 4). Споруда мала класичну форму з двома П-подібними вусами, що орієнтовані на південний схід. Діаметр плями насипу – 49 м, котловану – 20 м. На поверхні проглядаються як незначне підвищення. На картах об'єкт не позначено.

Майдан М 9. «Майдан».

Розташований на території цвинтаря с. Лецьки за 600 м на північний схід від села. Споруда має класичну конфігурацію з П-подібними двома вусами, зорієнтованими на північний схід. Об'єкт обстежувався у 1976 р.¹³ У звіті згадується під назвою «Сковорода». Також неодноразово обстежувався нами. Діаметр насипу – 55 м, котловану – 30 м. На поверхні пам'ятки велика кількість рослинності. На картах не позначений.

Майдан Z 28.

Розташовувався за 1300 м на південний захід від траси Переяслав – Пологи-Яненки та за 1560 м на схід від Z 11 (Рис. 4). Майдан мав класичну форму з двома П-подібними вусами, що орієнтовані на північний схід. Діаметр плями насипу – 15 м, котловану – 5 м.

¹² Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции... С. 15.

¹³ Там же. С. 2.

На карті XIX ст. та військово-топографічній карті РККА 1930–32 рр. позначений як курган.

Майдан Z 38.

Розташовувався за 430 м на північний захід від Z 28 (Рис. 4). Споруда мала класичну форму з двома П-подібними вусами, що орієнтовані на південний захід. Діаметр плями насипу – 20 м, котловану – 8 м. На картах не позначений.

Майдан Z 26.

Розташовувався за 700 м на південний захід від траси Переяслав – Пологи-Яненки та за 580 м на північний схід від Z 38 (Рис. 4). Майдан із двома П-подібними вусами, що орієнтовані на південний захід. Діаметр плями насипу – 50 м, котловану – 20 м. На картах не позначений.

Майдан Z 27.

Розташовувався за 167 м на південний захід від траси Переяслав – Пологи-Яненки та за 145 м на південний схід від дороги між селами Циблі та Лецьки (Рис. 4). Майдан з двома П-подібними вусами, що орієнтовані на північний захід. Діаметр плями насипу – 20 м, котловану – 10 м. На картах другої чверті XX ст. позначений як курган.

Майдан Z 25.

Ознаки зруйнованого майдану виявлені за 310 м на північний схід від траси Н08 та за 530 м на північний захід від дороги між селами Циблі та Лецьки. Споруда мала два П-подібні вуса, що орієнтовані на південний схід. Діаметр плями насипу – 26 м, котловану – 12 м. На картах не позначений.

Майдан Z 17.

Розташовувався за 460 м на південний захід від траси Переяслав – Пологи-Яненки. Споруда мала дві пари П-подібних вус, що орієнтовані на південний схід (Рис. 3.4). Діаметр плями насипу – 30 м, котловану – 15 м. На карті другої половини XIX ст. позначений як курган.

Майдан Z 37.

Розташовувався за 175 м на південний захід від траси Переяслав – Пологи-Яненки та за 270 м від Z 17. Споруда мала два П-подібних вуси, що орієнтовані на південний захід. Діаметр плями насипу – 30 м, котловану – 17 м. На картах не позначений.

Майдан Z 12.

Розташовувався за 190 м на північний схід від траси Переяслав – Пологи-Яненки та за 355 м від дороги між останньою та с. Віниці. Майдан мав два С-подібних вуса, що орієнтовані на південний захід. Діаметр плями насипу – 26 м, котловану – 12 м. На карті другої половини XIX ст. позначений як курган.

Майдан Z 18.

Розташовувався за 110 м на північний схід від траси Переяслав – Пологи-Яненки та за 425 м на північний захід від Z 37. Майдан мав два П-подібні вуса, що орієнтовані на північний захід. Діаметр плями насипу – 25 м, котловану – 10 м. На картах не позначений.

Майдан Z 21.

Розташовувався в східній околиці с. Мала Каратуль за 260 м на північ від краю сегменту Великого валу (місце його закінчення перед заплавою лівого берега р. Броварка). Споруда мала два С-подібні вуса, що орієнтовані на північний захід. Діаметр плями насипу – 20 м, котловану – 7 м. На картах не позначений.

Майдан Z 29.

Розташовувався в східній околиці с. Мала Каратуль за 60 м на північний схід від Z 21. Майдан мав два С-подібні вуса, що орієнтовані на південний захід. Діаметр плями насипу – 16 м, котловану – 8 м. На картах не позначений.

Майдан Z 20.

Розташовувався в східній околиці с. Мала Каратуль за 215 м на північний схід від Z 29. Мав два П-подібні вуса, що орієнтовані на південний схід. Діаметр плями насипу – 27 м, котловану – 10 м. На картах не позначений.

Майдан Z 19.

Розташовувався в східній околиці с. Мала Каратуль за 63 м на південний схід від Z 20. Мав два С-подібні вуса, що орієнтовані на південний схід. Діаметр плями насипу – 20 м, котловану – 15 м. На картах не позначений.

Майдан Z 15.

Розташовувався за 490 м на схід від дороги між селами Воскресінське та Велика Каратуль. Споруда мала два П-подібні вуса, що орієнтовані на схід. Діаметр плями насипу – 33 м, котловану – 16 м. На картах др. чв. XX ст. позначений як курган.

Поданий перелік споруд не можна вважати вичерпним, оскільки результати пошуку об'єктів на космознімках у значній мірі залежать від їх деталізації, а також сезонів створення. Враховуючи загальну тенденцію покращення якості супутникових фото, необхідно

ким розташуванням інших об'єктів. Зокрема останнє характерне для насипів, що входять до певних майданих комплексів.

Варто зазначити, що окрім виявлених об'єктів існує велика кількість локацій, що за певними ознаками вказують на можливість існування в їхніх межах майданів, але все ж маємо недостатньо переконливих доказів, щоб вважати їх такими. Подальші пошуки дозволять остаточно з'ясувати, чи можна їх ототожнювати зі спорудами такого типу.

Наразі нами проведено аналіз основних характеристик виявлених у мікрореєоні майданів, що дозволяє зрозуміти загальні тенденції їх просторових особливостей. Більш детальний огляд конфігурації цих об'єктів, їх метричних характеристик, позиціонування то-що досить об'ємний за змістом та інформаційним наповненням, тому заслуговує окремого опису, який буде опубліковано згодом.

References

Vovkodav, S.M. (2012). Informatsionnaya sistema kurgannykh nasypov basseyna r. Brovarka [The information system of the burial mounds of the Brovarka river basin]. *KSIA Rossii – Brief Reports of the Institute of Archaeology of Russia*. Iss. 226. P. 8–16.

Vovkodav, S.M. (2019). Maydany ta maydanopodobni sporudy baseynu r. Brovarky: istoriografiya pytannya [Maidans and maidan construction of the Brovarka river basin: the historiography of the problem]. *Pereyaslavika: Naukovi zapysky Natsional'noho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereyaslav» – Pereyaslavika: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»*. Iss. 15 (17). P. 40–44.

Vovkodav, S.M. (2019). Poperedni rezultaty poshuku maidaniv ta maydanopodobnykh sporud baseinu r. Brovarka shliakhom analizu kosmoznmkiv [Preliminary results of the search of maidans in the basin of the Brovarka r. by analysis of satellite images]. *Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhenniakh – Space factor in historical research*. P. 49–57. Pereyaslav-Chmelnytskyi, Ukraine.

Vovkodav, S.M. (2020). Doslidzhennya zemlyanykh sporud V.H. Lyaskoronskym u baseyni r. Brovarka [Study of earthen structures V.G. Lyaskoronskyi in the basin of the Brovarka river]. *Osobystist u lokalnomu istorychnomu prostori: Pereyaslavshchyna. Krayeznavstvo Pereyaslavshchyny: doslidzhennya, problemy, postati – Local history of Pereyaslav region: research, problems, figures*. P. 31–34. Pereyaslav – Kamyanets-Podilskyi, Ukraine.

Vovkodav, S.M. (2021). Doslidnyky seredyny XIX – pochatku XX st. ta yikh vnesok u vyvchennya arkhеологичныkh pam'yatok baseynu r. Brovarka [Researchers of the middle of the XIX – the beginning of the XX c. and their contribution to the study of archaeological monuments of the Brovarka river basin]. *Lyudyna v istoryi kraiu: Pereyaslavshchyna. Krayeznavstvo Pereyaslavshchyny: doslidzhennya, problemy, postati – Local history of Pereyaslav region: research, problems, figures*. P. 28–33. Pereyaslav – Kamyanets-Podilskyi, Ukraine.

Вовкодав Сергій Михайлович – старший науковий співробітник Музею космосу, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, Переяслав, 08400, Україна).

Vovkodav Serhii – Senior Researcher of the Space Museum, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» (8, Shevchenko Str., Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: sergiyvovkodav@gmail.com

SQUARES AND SQUARE-LIKE STRUCTURES OF THE BROVARKA RIVER BASIN IN PEREYASLAV REGION

A comprehensive study of the ancient settlement systems of the Brovarka River basin in the Pereiaslav region has been going on for over 15 years. The study of spatial patterns, metric characteristics and configuration of earthworks of different types is one of its areas. In particular, public square and square-like structures. Preliminary survey of the source base (cartographic data, remote sensing data of the Earth (hereinafter DDZ), archaeological reports, scientific literature etc.), as well as the results of expeditions over the past few years, allowed to speak about the signs of at least 17 public square structures, which were located both in the basin of the Brovarka River and on the plateau of the moraine terrace, within the watershed between the latter and the Supiy River. As a result of the analysis of features of their placement it was possible to reveal a certain disproportion of spatial distribution of these constructions in the microregion. This convinced of the need for further searches of public square, or places where they existed before. Therefore, a study was conducted, the purpose of which was to identify destroyed structures of this type based on the analysis of space images. To implement our tasks, we used traditional methods of analysis of remote sensing data, captured by several satellites during different seasons, and processing the results in the environment of geographic information systems. This revealed signs of 31 structures. The main characteristics of all currently known objects are given in this publication. A separate list provides information about geographic location, metrics, and object configuration. As a result of research it was possible to receive important **conclusions**. In particular, the general tendencies of spatial distribution of monuments in the microregion are determined. It was found that most of the objects are concentrated within two clusters that stretched in different topographic areas. Several site groups have also been identified. A generalized description of the spatial configuration of buildings is presented

separately. The list of sites considered in the publication cannot be considered final. Due to the development of photography methods and improvement of on-board photographic equipment of modern satellites, there is a constant need to monitor the results of new surveys of the study area. This creates a potential opportunity to discover new objects in the future.

Key words: remote sensing data analysis, Brovarka River, ground structure, space shot, maidan.

Дата подання: 3 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вовкодав, С. Майдани та майданоподібні споруди басейну р. Броварка на Переяславщині. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 10–20. DOI: 10.5281/zenodo.7007548.

Цитування за стандартом APA

Vovkodav, S. Maidany ta mайдanopodibni sporudy baseinu r. Brovarka na Pereiaslavshchyni [Squares and square-like structures of the Brovarka river basin in Pereiaslav region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 10–20. DOI: 10.5281/zenodo.7007548.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.7007626

© О. Пилипенко, 2022. CC BY 4.0

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу процесу формування, розвитку, організації та діяльності органів місцевого самоврядування в містах Чернігівської губернії Російської імперії у др. пол. ХІХ ст. **Методологічно** робота здійснена з використанням порівняльного та історичного методів дослідження. **Науковою новизною дослідження** є введення до наукового обігу нових джерел та фактичного матеріалу, які залишилися поза увагою вітчизняних дослідників, що дозволило по-новому підійти до розв'язання поставлених завдань. **Актуальність проблеми.** В умовах проведення реформи системи місцевого самоврядування доцільно дослідити історичний досвід українського народу в цій сфері. Аналіз документів, нормативно-законодавчої бази, різних концепцій допоможе з'ясувати сутність та призначення самоврядування та самоорганізації населення України. Принципи формування міських самоврядних інституцій, методи та напрями їх діяльності важливі в науково-пізнавальному, практично-прикладному значенні в процесі моделювання сучасної муніципальної галузі. **Висновки.** Згідно Положень 1864 р. і 1870 р. в губерніях Російської імперії розпочався процес реформування системи місцевого самоврядування в містах. Цей процес охопив і міста Чернігівської губернії, які отримали суттєві повноваження. Нове Положення 1892 р. суттєво звузило повноваження самоврядних інституцій. Останні, перебуваючи під жорстким контролем місцевих адміністрацій, намагалися вирішувати господарсько-культурні проблеми населення. Рівень співпраці органів місцевого самоврядування й місцевих адміністрацій залежав від рішень губернатора. Співпраця міських громадських управлінь та земств дозволяла спільно розвивати медицину та освітню галузі. Проводилася робота з попередження епідеміологічних захворювань. Протягом 60–90-х рр. ХІХ ст. витрати на медичну галузь у містах Чернігівської губернії зросли у два рази, але цих коштів часто не вистачало. Залишковий принцип фінансування освіти не дозволив вирішити всі існуючі освітянські проблеми. Найменш розвиненою ланкою освіти були позашкільні освітні установи. Органи місцевого самоврядування у пореформений період були єдиними інстанціями, здатними вирішити нагальні проблеми на місцях.

Ключові слова: Чернігівська губернія, земства, міські думи, самоврядні інституції, господарська, культурно-освітня діяльність.

Причини міських реформ другої половини ХІХ ст., проекти Положень, юридично-правовий статус міських дум і управ стали об'єктом наукового дослідження свідків тих подій та сучасних науковців. Згодом інтерес до обраної тематики лише зростає. Перші наукові праці з'явилися ще за часів підготовки та реалізації реформ 1870, 1892 рр. О. Васильчиков, М. Граціанський, І. Дитятин, П. Муллов зробили спробу проаналізувати становлення місцевого самоврядування, його призначення, функції та компетенції¹. У той же час практична діяльність самоврядних структур ще не стала об'єктом наукових досліджень.

Реалізація Положення 1892 р. не залишилася поза увагою дослідників М. Бубнова, М. Волкова, С. Василевського, А. Михайловського, А. Новікова, які дали позитивну оцінку реформи та обґрунтували необхідність переведення міського самоврядування під суворий контроль місцевих адміністрацій².

У Радянський період об'єктивному дослідженню обраної теми заважала ідеологічна заангажованість більшості праць. Як приклад, наведемо окремі студії 1950–1980-х рр.

¹ Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Санкт-Петербург: Тип-фия Пратца, 1869–1871. Т. 1–3; Градовский А. История местного самоуправления в России. Санкт-Петербург: Б.в., 1868; Дитятин И. Устройство и управление городов России. Санкт-Петербург: Тип-фия П.П. Меркурьева, 1875. 237 с.; Муллов П. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. Санкт-Петербург: Б.в., 1864. 196 с.

² Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. Киев: Б.в., 1910. 101 с.; Волков Н. Очерк законодательной деятельности в царствовании императора Александра III 1881–1894 гг. Санкт-Петербург: Б.в., 1910. 372 с.; Василевский С.М. Городское самоуправление и хозяйство. Санкт-Петербург: Тип. А. и И. Гранат, 1909. 96 с.; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. Москва: Изд-во «Польза», 1908. 112 с.; Новиков А. Записки о городском самоуправлении. Санкт-Петербург: Б.в., 1904. 71 с.

Ю. Аксьонова, В. Велихова, І. Вологодцева, що розкривали особливості роботи місцевих і губернських комісій із підготовки та реалізації міських реформ, подавали історико-юридичний аналіз регулювання взаємовідносин державних установ та органів місцевого самоврядування тощо³. У працях Л. Зирянова, Л. Захарової, В. Нардової досліджуються міські самоврядні інституції із врахуванням соціально-економічної ситуації в Російській імперії другої половини XIX ст. На жаль, матеріали Чернігівської губернії згадувалися в них епізодично⁴.

У період незалежності України активізувалося вивчення історії формування та практичної діяльності міських громадських управлінь. Помітною стає тенденція, спрямована на переосмислення усталених оцінок місцевого самоврядування. Важливе значення мав вихід праць О. Рєєнта, Я. Вірменич, В. Борисенка, Є. Страшко, Ю. Нікітіна та інших українських авторів⁵. У монографії Ю. Нікітіна висвітлено низку проблем, таких як: особливості реалізації положень 1870, 1892 рр. у Чернігівській губернії, рівень співпраці громадських управлінь із місцевими адміністраціями, поліцією та земствами, специфіка складу виборців і гласних, джерела формування міських бюджетів, досягнення й причини невдач самоврядних інституцій при розбудові комунального господарства, благоустрою міст, протипожежної охорони, медичної та освітньої галузей. Проте окремі аспекти не мають належного висвітлення у вітчизняній історіографії, що потребує їх подальшої розробки.

На початку 1862 р. російська влада розпочала реформування міського самоврядування. Міністерство внутрішніх справ звернулося з клопотанням до Державної Ради про необхідність проведення загальної реформи міського управління. 20 березня 1862 р. надійшов наказ приступити до покращення громадського управління в усіх містах Російської імперії. 26 квітня 1862 р. Міністерство направило губернаторам циркуляр про створення в губернських містах «особливих комісій». Усі комісії виступили за всестановий характер міського громадського управління, надання самоврядним інституціям більшої самостійності та ліквідацію надмірного адміністративного контролю.

Було розроблено низку законопроектів, але уряд їх усі відхиляв. Зрештою, компроміс було знайдено і 16 червня 1870 р. проєкт Міського положення був підписаний імператором Олександром II. Міська реформа замінила існуючі органи місцевого самоуправління новими, що базувалися на буржуазному принципі майнового цензу. На відміну від земств, дія Положення поширювалася на всю територію імперії. До компетенції міського самоврядування було віднесено вирішення місцевих культурно-господарських справ та утримання державних установ. Відсутність примусової влади в органах громадського управління знижувала ефективність їхньої діяльності й робила залежними від поліції та місцевих адміністрацій. А нечітке визначення в Положенні прав та обов'язків органів самоврядування дозволяло місцевим адміністраціям втручатися в діяльність останніх.

Але навіть маючи недосконалий характер, Положення 1870 р. вивело українські міста з застою й сприяло їхньому подальшому розвитку. У цей час набуває популярності державницька теорія самоврядування. Відповідно до цього розроблялося нове Міське положення 1892 р. Воно суттєво змінило характер міського громадського управління та місцевих адміністрацій. Міське самоврядування перетворювалося фактично на державне. Скорочувалося коло виборців та кількість гласних. Відбулися зміни в статусі міської управи. Частина повітових міст позбавлялася права реалізації громадського управління, що мало негативні наслідки для соціально-економічного розвитку таких населених пунктів.

Міське положення 1870 р. запроваджувалося в Чернігівській губернії поступово: у 1871 р. – у Чернігові, у 1872 р. – у Ніжині та Стародубі, у 1873 р. – у Борзні, Конотопі, Кролевці, Новгород-Сіверському, Сосниці, у 1874 р. – у Городні, Козельці, Коропі, у 1895 р. – в Острії. Остаточне рішення щодо запровадження нового Положення в місті ухвалював міністр внутрішніх справ (ст. 2 Указу Правлячого Сенату від 16 червня

³ Аксенов Ю. Буржуазные реформы 60–70-х гг. XIX ст. *Преподавание истории в школе*. 1954. № 5. С. 3–15; Велихов В.А. Основа городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах. Москва–Ленинград: Б.и., 1928. 112 с.; Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. Харьков: Б.и., 1930. Вып. 2. С. 26–48.

⁴ Зирянов П. Социальная структура местного управления капиталистической России. 1861–1914 гг. *Исторические записки*. Москва, 1982. Т. 10. 343 с.; Захарова Л. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х гг. XIX в. *Вопросы истории*. 1989. № 10. С. 3–24; Нардова В. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. Ленинград: Наука, 1984. 257 с.

⁵ Рєєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). Київ: Інститут історії НАН України, 2003. 340 с.; Вірменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики. Київ: Інститут історії НАНУ, 2003. 516 с.; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст. Монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 161 с.; Страшко Є. До історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування (др. пол. XIX ст.). *Ніжинська старовина*. Ніжин: НДУ, 2007. Вип. 3 (6). С. 60–64; Нікітін Ю.О. Пореформенні міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у др. пол. XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. 250 с.

1870 р.). Відповідно до вимог Положення, виборче право отримала незначна кількість населення міст Чернігівської губернії (приблизно 1/10 частина усього населення).

Цікаво простежити порядок формування міських бюджетів. Ст. 143 Закону забороняла міській владі встановлювати завищені ставки податків і за цим повинен був слідкувати губернатор. Прибутки всіх міст поділялися на постійні та випадкові. Вони формувалися: із надходжень від міського нерухомого майна та капіталів, із платежів на користь міста, кошти при вилученні земель, позик у держскарбниці тощо. Із 1872 р. міста отримали право не лише оподатковувати нерухоме майно, але й визначати розмір податку й термін його сплати (ст. 55, 128).

Міське Положення 1870 р. передбачило обов'язкові витрати (ст. 140). До них належали: утримання органів міського управління; утримання суспільних будівель і пам'ятників; виплати міських позик; утримання вулиць, каналів, освітлення; фінансування учбових, благодійних закладів; кошти на військовий постій; опалення та освітлення вулиць; утримання поліції та пожежної команди. Обсяг податку обмежувався 1% цінності майна або прибутковості. У 1871 р. органи місцевого самоврядування Чернігівської області на такі статті витратили 5588 крб., а у 1892 р. вже 56812 крб., тобто витрати зросли у 8 разів. Найбільші обсяги платежів здійснювали міста Чернігів, Ніжин, Новозибків, Глухів, Стародуб. На утримання Губернського в земських та міських справах присутствія тільки за перший рік виплачено 1421 крб.⁶ Витрати на поліцію також постійно зростали. У 1870 р. видатки на цю статтю на Чернігівщині склали 4546 крб., у 1871 р. – 4546 крб., у 1872 р. – 6748 крб. зібраних від усіх доходів міст⁷. Передбачені були й інші витрати: оплата квартирних, ремонт одягу, освітлення та опалення в'язниць тощо. Забезпечення різноманітних потреб поліції вело до збільшення податків, запровадження нових, що погіршувало життєвий рівень міських мешканців.

Значні кошти виділялися на утримання війська. Чинне законодавство передбачало розміщення військових частин у населених пунктах, надання фуражу для коней, забезпечення їх їдальнями, складами, лазнями тощо. Так, Чернігівська дума лише за період 1882–1889 рр. витратила на військовий постій 89240 крб. Під час чисельних воєн, які вела Російська імперія, самоврядні інституції також допомагали армії. Наприклад, у 1879 р. влада Чернігова надала 500 крб. на лікування поранених військових під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.⁸

Міські думи та управи опікувалися також протипожежною безпекою. Вони комплектували пожежні команди, оплачували побудову та оренду приміщень, лікування. На Чернігівщині у 1870 р. на цю статтю міста витрачали 16072 крб., у 1880 р. – 31988 крб., у 1893 р. – 36 546 крб.⁹ Це привело до зменшення кількості пожеж у губернії. Для підвищення ефективності пожежних команд не лише закуповували спорядження та збільшували їхню чисельність, але й запрошували фахівців цієї справи. Наприклад, у 1787 р. міська влада Чернігова запросила помічника київського брандмейстера М. Іохвея очолити чернігівську команду, він мав пристойний оклад – 400 крб. на рік¹⁰. Найкращими вважалися пожежні депо Чернігова, Ніжина, Глухова. Число пожежників при цьому збільшилась з 127 чол. до 180 чол.¹¹

Для підвищення пожежної безпеки здійснювалося впорядкування забудови. Чинне законодавство передбачало, що думи, управи та поліція повинні були наглядати за будівництвом. У разі порушення «Будівельного статуту» управи й поліція складали протоколи про порушення та пропозиції щодо їх виправлення. У разі невиконання рішення справу розглядав мировий суддя. Але переважна більшість міст не мала генеральних планів забудови. Архітекторів катастрофічно не вистачало. Усе це призводило до хаотичної забудови міст. Така практика будівництва ускладнювала під'їзди до будинків і роботу пожежників. Міська влада стежила за тим, щоб при спорудженні нових дерев'яних будинків відстань між ними була не менше 10 сажень, а кам'яних будинків не менше 5 сажень. Від власників споруд вимагали замінити дерев'яні димові труби на цегляні, тримати біля будинків діжки з водою, драбини, а солом'яні дахи обмазувати глиною. У центральних частинах міст дозволялося будувати лише кам'яні споруди¹².

⁶ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). Ф. 442. Оп. 651. Спр. 2. Арк. 32.

⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 1. Спр. 955. Арк. 6.

⁸ ДАЧО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1.

⁹ Обзор Черниговской губернии за 1880 г. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1881. С. 30; Обзор Черниговской губернии за 1893 г. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1894. С. 42.

¹⁰ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1885. С. 333.

¹¹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 187 а. Спр. 494. Арк. 370–372.

¹² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 266. Спр. 88. Арк. 1.

Представники пожежних структур проводили перевірки. Деякі пожежні команди мали загони сажотрусів, що проводили профілактичний огляд та чистку димарів. Спільними зусиллями проводили лекції та бесіди, присвячені проблемам протипожежної безпеки. Також поширювалися серед мешканців міст брошури з цієї тематики. Хоч і зрідка, але проводилися заходи для попередження пожеж та запровадження в життя постанов і правил протипожежної безпеки. За рекомендацією Міністерства внутрішніх справ, у 1862 р. почали створюватись добровільні пожежні товариства. Члени цих товариств звільнялися від служби в армії та отримували пільги під час виконання міських повинностей.

У 80-х рр. XIX ст. добровільні пожежні товариства були зареєстровані у Чернігові, Городні, Глухові, Козельці, Суражі¹³. Однак лише в сер. 1890-х рр. добровільні пожежні товариства отримали офіційний статус, а їх структуру та повноваження закріпили «Нормальний статут міських пожежних товариств» 1896 р. та циркуляри Господарського Департаменту від 1 лютого та 18 липня 1897 р. Згідно з цими документами, на добровільні пожежні товариства покладалося завдання організації гасіння пожеж у містах. Створювалися спеціальні дружини або відділення. Увесь інвентар зберігався в пожежних депо, де цілодобово перебували чергові, які у разі пожежі викликали всіх членів команди. Позитивним моментом у діяльності добровільних пожежних товариств є те, що вони добре знали специфіку місцевості, міст і селищ та з роками накопичували великий досвід. Але цих заходів виявилось явно недостатньо.

Законодавство доводило міста до того, що вони змушені були здійснювати обов'язкові загальнодержавні витрати, а на всі інші статті уже не було коштів. Зміни в соціально-економічному житті міст ставили перед новоствореними муніципальними структурами складні завдання щодо задоволення запитів населення. Міські реформи 1870 р., 1892 р. покладали на органи місцевого самоврядування завдання благоустрою населених пунктів. Це завдання потрібно було вирішувати з урахуванням досягнень країн Західної Європи. Визначаючи пріоритети розвитку комунальної галузі, виборні інституції враховували співвідношення трьох вагомих чинників: життєву необхідність для населення, доцільність з огляду на рівень соціально-економічного розвитку міст, фінансові можливості місцевого бюджету¹⁴. Про це свідчать постанови дум Чернігівської губернії. Наприклад, у 1880 р. 7 дум прийняли обов'язкові постанови, які стосувалися утримання у чистоті вулиць і прийняття протипожежних заходів. Але часто ці рішення мали декларативний характер і не реалізувалися на практиці. Губернське місто Чернігів до 1870 р. не мало кам'яних мостових. Лише у 1876 р. було укладено проєкт вимощування вулиць, а у 1878 р. спеціальна комісія розробила план брукування, склала кошторис робіт і визначила місця для вимощування¹⁵.

Після проведення конкурсу і визначення постачальника каменю, у 1879 р. дума закупила 234 куб. саж. каміння (по 80 крб. за куб). Цього року було упорядковано центральний район міста: Базарна площа, Богоявленська та Богуславська вулиці. Муніципальна влада витратила на це 29459 крб. За 1898–1900 р. видатки на облаштування доріг склали 42135 крб. Усього було забруковано 7 верст доріг та вуличних мостових¹⁶. До 1880 р. вдалося вирішити питання з будівництвом водогону й постачанням питної води. Загальна сума витрат на будівництво системи водопостачання в Чернігові за період 1892–1899 рр. склала 60400 крб. Скрутне фінансове становище місцевої влади змушувало отримувати позики від держави¹⁷. Опікувалися органи місцевого самоврядування Чернігівської губернії й організацією торгівлі в містах.

Положення 1870 р. поклало на громадські управління розбудову медичної галузі. На території Чернігівщини функціонували земські лікарні, які потрапляли до компетенції муніципальних структур. Органи міського самоврядування погоджувалися залишити лікарні земствам, а міста орендували в них ліжко-місця для лікування городян (в середньому 25 коп. на день). Така співпраця дозволяла економити кошти містам. У першу чергу медичне обслуговування отримували пожежники, військовослужбовці та незаможні городяни. Часті епідемії поставили на порядок денний питання вакцинації та медичного обстеження населення. У містах Чернігові, Ніжині та Стародубі були відкриті муніципальні лікарні. У 1876 р. міські депутати Чернігова профінансували відкриття закладу для надання

¹³ Шереметьев А.Д. Краткий обзор статистических пожарных команд Российской империи. Санкт-Петербург: Б.и., 1892. С. 21–177.

¹⁴ Шара Л. Роль виборних інституцій у процесі організації пожежної охорони у містах Чернігівської губернії (остання третина XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2005. № 1. С. 81–86.

¹⁵ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1885. С. 514.

¹⁶ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 14460. Арк. 390.

¹⁷ Верзилов А. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1899. С. 12.

мешканцям діагностично-консультативних послуг. Місто виділило для цього чотирьохкімнатний будинок, прийом хворих здійснювали щоденно лікар та фельдшер, а також забезпечило усіма необхідними ліками. У 1878 р. медичну допомогу у закладі отримали 2252 людей, у 1879 р. – 3800, у 1880 р. – 4413, у 1889 р. – 4600, у 1890 р. – 5922¹⁸.

Але вказані заходи не дозволили зупинити ширення епідемії. Так, у 1872–1873 рр. в Чернігові була епідемія холери, у 1893 р. – чуми, у 1887–1888 рр. – епідемія дифтерії та дизентерії, у 1897 рр. – епідемія черевного тифу¹⁹. Брак коштів у повітових містах Чернігівської губернії призводив до виникнення заборгованості перед земськими лікарнями та відмови від оренди ліжок. Дорого обходилося й утримання лікарів, тому залучали ротних фельдшерів.

У таких непростих умовах у 1893 р. в Чернігові було відкрито відділення Російсько-го товариства Червоного хреста й створено общину Сестер милосердя Св. Феодосія Углицького. Ці товариства почали підготовку молодшого персоналу для військових шпиталів та благодійних установ. При общині було відкрито лікарню на честь Олександра III на 30 ліжок, але лікування в ній було платним. Усі охочі громадяни могли пройти тут курс лікування.

Опікувались органи місцевого самоврядування й розвитком освіти. Міське положення та Положення про початкові училища 1874 р. перевели справу організації освіти до компетенції муніципальних структур. Діючі школи та училища переходили на місцеве фінансування. При бажанні вони мали право відкривати нові навчальні заклади, розвивати матеріальну базу вже існуючих, контролювати витрати освітніх установ, регулювати кадрову політику тощо. До завдань громадських управлінь в освітній галузі належали: будівництво нових і реконструкція старих навчальних закладів, поліпшення їх матеріально-технічної бази, підбір педагогічних кадрів. Контроль щодо дотримання державних вимог до освіти здійснювали чиновники Київського навчального округу. У містах та містечках Чернігівської губернії функціонували міські та повітові училища, земські школи, школи грамоти, церковно-парафіяльні школи, які належали до початкової ланки освіти. Міністерські однокласні й двокласні «зразкові» школи в Російській імперії відкривалися у виняткових випадках, бо призначалися переважно для селянських дітей²⁰. Місцеві органи брали участь у дольовому фінансуванні земських навчальних закладів. Так, у 1890 р. у містах і посадах Чернігівської губернії діяло 8 земських однокласних шкіл. Більше половини коштів на їхнє утримання виділяли самоврядні інституції (4483 крб.).

Поступове зростання кількості початкових навчальних закладів робило освіту більш доступною для пересічних мешканців міст. Так, у 1881 р. серед 102 учнів Чернігівського училища 53% були вихідцями з міщанських сімей, 19% – солдатських, 18% – селянських, 4% – козацьких. І лише 7% представляли привілейоване дворянство й священнослужителів. Схожою була ситуація в трьох початкових школах у Чернігові та інших містах.

«Положення про організацію міських багатокласних училищ» 1872 р. дозволяло міським громадським управлінням відкривати початкові навчальні заклади вищого типу. Навчання в них тривало шість років і учні мали можливість краще засвоїти навчальний матеріал. Ці школи надавали можливість випускникам вступати до нижчих професійних навчальних закладів та на спеціальні курси (бухгалтерські, торговельні тощо). Також у губернії працювало 5 недільних шкіл. У 1879–1886 рр. учбові заклади такого типу були відкриті у 4 містах: Конотопі, Новгород-Сіверському, Коропі та Середина-Буді, на утримання було виділено 2163 крб.²¹

У 1893 р. завдяки ініціативі генерал-майора О. Грижмайла в Ніжині було відкрито недільну школу для чоловіків. Влада міста виділяла лише 60 крб. на рік, а всі інші витрати брав на себе меценат. Школа мала власну бібліотеку – 521 книгу – і повний штат вчителів. Матеріально-технічне забезпечення ніжинської школи та рівень викладання були високо оцінені інспекторами і її постійно наводили як приклад для інших навчальних закладів²². У 1894 р. почала працювати жіноча недільна школа в Чернігові. Не маючи власного приміщення, заняття розпочали в чоловічому парафіяльному училищі, а згодом у Воскресенській церковно-приходській школі. Гострою залишалася проблема кадрів, недофінансування. Остання недільна школа була відкрита у 1897 р. у Стародубі. Громадське управлін-

¹⁸ Улезко Н. Отчет Черниговской городской лечебницы за 1890 г. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1892. С. 1–2.

¹⁹ Нікітін Ю.О. Пореформенні міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у др. пол. XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. С. 192.

²⁰ Борисенко В.И. Борьба демократических сил за народную освіту в Україні 60–90-х рр. XIX ст. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. С. 28.

²¹ Черниговские губернские ведомости. 1890. № 77. С. 4.

²² Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині у 1860 р. *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали* / за ред. М. Грушевського. Київ: Б.в., 1928. С. 432.

ня міста взяло на себе вирішення всіх господарсько-фінансових проблем: опалення, освітлення, дотримання санітарних норм, підбір викладачів²³. Часто недільні школи були підпорядковані єпархіальним училищним радам, що вказує на розташування цих закладів на базі приходських училищ та спосіб підбору педагогічних кадрів, підручників та навчальних програм.

У процесі проведення економічних реформ актуальним стало питання розвитку професійної освіти. У 1888 р. міністр фінансів І. Вишнеградський підготував «Основні положення промислових училищ». Передбачалося відкриття професійних закладів двох типів. До першого належали нижні технічні училища, які готували майстрів для промислових підприємств. До другого – середні технічні училища, які готували помічників інженерів. Ремісничі училища були відкриті в Чернігові, Ніжині, Суражі та Клинцях. Ніжинський меценат А. Кушакевич виділив для цього 77953 крб., міська дума виділила 2 дес. землі під будову і з вересня 1895 р. розпочалися заняття. Щорічно на утримання училища виділялося 23990 крб. (дума виділяла 1000 крб., 6990 крб. – дотації держави й земства), 12000 крб. – плата за навчання²⁴. Доступність професійної освіти сприяла постійному зростанню чисельності учнів: із 30 чол. у 1888 р. до 275 чол. у 1900 р.

Для створення реального училища в Чернігові довелося збирати кошти протягом багатьох років. Фінансову допомогу Чернігівській думі надали: повітове земство – 2400 крб., земства Борзни та Остра – по 300 крб., саме місто – 14000 крб., громадський банк – 11000 крб., міська дума – 3000 крб. Інше реальне училище діяло у Новозибкові, що стало результатом зусиль громадського управління та земства, які виділили 29000 крб. На дольовій основі училище діяло й у майбутньому²⁵.

Гуманітарна освіта в Російській імперії була представлена чоловічими й жіночими гімназіями та прогімназіями. Відповідно до «Положення про гімназії і прогімназії» 1870 р. усі гімназії отримали статус класичних. Діяльність середніх навчальних закладів для дівчат регламентувало «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» 1870 р. Повний курс навчання тривав 7 років і передбачав обов'язкові й необов'язкові гуманітарні та природничі дисципліни. Не зважаючи на складність процедури відкриття, у містах Чернігівської губернії існувало 6 чоловічих гімназій і прогімназій (Чернігів, Ніжин, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Сураж) та 8 жіночих (Чернігів, Ніжин, Глухів, Новгород-Сіверський, Новозибків, Конотоп, Кролевець, Сосниця). Останні утримувалися повністю за рахунок місцевих органів самоврядування. Муніципалітети виділяли на потреби зазначених закладів у середньому 9700 крб. на рік (Чернігівській гімназії – 4000 крб., Глухівській – 3500 крб., Стародубській – 5000 крб., Суразькій – 800 крб.²⁶). На початок 1890 р. на утримання жіночих гімназій та прогімназій міські думи виділили: гімназіям – 3400 крб., прогімназіям – 8000 крб. А земства – відповідно 5525 та 6930 крб. Частину коштів виділяла держава.

Але переважну більшість коштів виділяли земства. Наприклад, у 1900 р. вони витратили 6675 крб., тоді як міста – 4800 крб.²⁷ Проводилася також активна робота по організації бібліотек, музеїв, театральних та музичних установ. Так, за ініціативи чернігівської інтелігенції у місті 1877 р. було відкрито губерньську бібліотеку. Представники місцевої громади сформували й більшу частину книжкового фонду (більше 5000 книг)²⁸. Окрім цієї бібліотеки в місті діяли бібліотеки при навчальних закладах і приватні. У Чернігові було три музеї: музей старовини В. Тарновського, Єпархіальне сховище старожитностей та історико-археологічний музей Чернігівської губерньської комісії. Музей В. Тарновського мав значну кількість речей, пов'язаних із Т.Г. Шевченком (офорти, малюнки, особисті речі), а також різноманітні предмети козацької доби: зброя, побутові речі, булави, бунчуки тощо²⁹. Відомий був музей при Ніжинському історико-філологічному інституті князя О. Безбородька. Із 1837 р. там зберігалося 66 монет і медалей, багато рідкісних книг, написаних різними мовами³⁰.

²³ Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г. Чернигов: Тип-фия Губернского управления, 1901. Ч. IV. Черниговская губерния. С. 23.

²⁴ С 1895–1896 – I годовой отчет по Нежинскому ремесленному училищу им. А. Кушакевича. Нежин: Типо-Литография Венгера, 1896. С. 3, 11.

²⁵ Журнал заседаний Черниговского губернского земского собрания за 1879 г. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1880. С. 390.

²⁶ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 450. Арк. 5.

²⁷ Там само. Арк. 161.

²⁸ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: Вид-во «Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана», 1990. С. 866.

²⁹ Церковные ведомости. 1891. № 50. С. 2.

³⁰ Козловский И.П. Отчет о состоянии коллекции Института князя Безбородько к 1 января 1918 г. Известия Историо-филологического института князя Безбородько в Нежине. Нежин: Б.и., 1918. Т. 32. С. 26–27.

Отже, у др. пол. XIX ст. розпочався процес створення самоврядних інституцій у містах Чернігівської губернії. Фінансовою основою діяльності громадських управлінь були місцеві бюджети, які формувалися за рахунок постійних і випадкових джерел. Обсяги надходжень залежали від стану економічного розвитку як кожного міста, так і економічної ситуації в державі. Основу міських бюджетів становили платежі від оподаткування нерухомого майна, державних та громадських установ, від продажу торговельних та промислових свідоцтв. Протягом другої половини XIX ст. у містах Чернігівської губернії спостерігалася стійка тенденція до зростання обсягів надходжень від цих статей. Нове Положення 1892 р. суттєво звузило повноваження самоврядних інституцій. Останні, перебуваючи під жорстким контролем місцевих адміністрацій, намагалися вирішувати господарсько-культурні проблеми населення. Рівень співпраці органів місцевого самоврядування й місцевих адміністрацій залежав від рішень губернатора. Співпраця міських громадських управлінь та земств дозволяла спільно розвивати медичну та освітню галузі. Проводилася робота з попередження епідеміологічних захворювань. Протягом 60–90-х рр. XIX ст. витрати на медичну галузь у містах Чернігівської губернії зросли вдвічі, але цих коштів часто не вистачало. Залишковий принцип фінансування освіти не дозволив вирішити всі існуючі освітянські проблеми. Найменш розвиненою ланкою освіти були позашкільні освітні установи. Органи місцевого самоврядування в пореформений період були єдиними інстанціями, здатними вирішити нагальні проблеми на місцях.

References

- Borysenko, V.J. (2011). Borotba demokratychnyh syl za narodnu osvitu v Ukraini 60–90-x rr. XIX st. [The struggle of democratic forces for public education in Ukraine in the 60–90th of the XIX c.]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitin, Yu.O. (2014). Poreformenni mista Poltavskoyi, Harkivskoyi ta Chernigivskoyi gubernij u drugij polovyni XIX st.: istorychnyj aspekt samovriaduvannya. Monografiya [The reformed cities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the second half of the XIX c.: historical aspect of self-government. Monograph]. P. 192. Vinnica.
- Reyent, O.P. (2003). Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.) [Ukraine in the imperial era (Ukraine XIX – the early XX c.)]. 340 p. Kyiv, Ukraine.
- Shara, L. (2005). Rol vybornykh instytucij u procesi organizaciyi pozhezhnoyi oxorony u mistax Chernigivskoyi guberniyi (ostannya tretyna XIX st.) [The role of elected institutions in the process of organizing fire protection in the cities of Chernihiv province (the last third of the XIX c.)]. *Siveryanskyj litopys – Siverian chronicle*. Is. 1. P. 81–86.
- Virmenych, Ya.V. (2003). Teoretyko-metodologichni problemy istorychnoi urbanistyky [Theoretical and methodological problems of historical urbanism]. 516 p. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, Україна, 01001).

Pylypenko Oleksandr – Doctor of Historical science, Professor of Human study department National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, Ukraine, 01001).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

ACTIVITIES OF LOCAL MUNICIPAL AUTHORITIES OF SELF-GOVERNMENT IN CHERNIGIV GUBERNY IN SECOND HALF OF XIX CENTURY.

The purpose of the article is to carry out a retrospective analysis of the process of formation, development, organization and activities of local self-government bodies in the cities of the Chernihiv province of the Russian Empire in the second half of the XIX c. **Methodologically**, the work is carried out using comparative and historical research methods. **The scientific novelty** of the study is the introduction to the scientific circulation of new sources and actual material that remained out of the attention of domestic researchers, which allowed a new way to solve the tasks. **Relevance of the problem.** In the conditions of the reform of the local self-government system, it is expedient to investigate the historical experience of the Ukrainian people in this area. Analysis of documents, normative-legislative framework, various concepts will help to find out the essence and appointment of self-government and self-organization of the Ukrainian population. Principles of formation of urban self-governing institutions, methods and directions of their activities are important in scientific and cognitive, practical and applied sense in the process of modeling a modern municipal industry. **Conclusions.** According to the provisions of 1864 and 1870 in the provinces of the Russian Empire, the process of reforming the system of local self-government in the cities began. This process also covered the city of Chernihiv province who received significant powers. The new position in 1892 significantly narrowed the powers of self-governing institutions. The latter, being under the rigorous control of local administrations, tried to solve economic and cultural problems of the population. The level of cooperation between local self-government bodies and local administrations depended on the decision of the Governor. Cooperation of urban public departments and zemstvos allowed to jointly develop medical and educational sectors. Work was carried out on the prevention of epidemiological diseases. During the

60th and 90th of the XIX c. The costs of a medical industry in the cities of Chernihiv province grew by two times, but these funds were often not enough. The residual principle of education financing has not allowed to solve all existing educational problems. The least developed link of education were out-of-school educational institutions. Local self-government bodies in the post-reform period were the only instances capable of solving urgent places in places.

Key words: Chernihiv guberny, province, zemstvo, city дума, self-governing institutions, economic, cultural and educational activities.

Дата подання: 4 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Діяльність органів місцевого самоврядування в Чернігівській губернії у другій половині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 21–28. DOI: 10.5281/zenodo.7007626.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. Diialnist orhaniv mistsevoho samovriadiuvannia v Chernihivskii hubernii u druhii polovyni XIX st. [Activities of local self-government bodies in the Chernihiv province in the second half of the 19th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 21–28. DOI: 10.5281/zenodo.7007626.

УДК 821.161.2-3+ 2'01

Юлія Соколюк

МОТИВ СПОКУТИ ЗА ГРІХ ЧАРУВАННЯ У СПОВІДАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVIII СТ.¹

DOI: 10.5281/zenodo.7009932

© Ю. Соколюк, 2022. CC BY 4.0

Подана стаття охоплює таку частину національного світогляду українців, як віра у чари, за-
бобони, та ставлення Церкви до подібних явищ. Спеціальні приписи для християн зафіксовано в
сповідальній літературі.

Наші предки споконвіку вірили в зв'язок із потойбічним світом і виражали свій страх перед
ним у різноманітних обрядах і забобонах, котрі стосувалися широких сфер життя. Деякі з них слу-
гували оберегом від злих сил. Окремі мали на меті привернути в оселю щастя й добробут.

Ставимо за **мету**, застосовуючи текстологічний аналіз, дослідити відповідальність за гріх
чарування і мотив його спокути на матеріалі сповідальної літератури, ілюструючи прикладами з
давньої української літератури й архівними записами. Нами використано справи міських і магіс-
терських судів із книг Ковельського магістрату, Подільської губернії, видані В.Б. Антоновичем. Із
поданої розвідки доречний **висновок**: віра в чари має таке давнє походження, що міцно закарбована
в підсвідомість людини. Церква боролася з потягом своїх парафіян до магічних практик, починаю-
чи з часів Старого Заповіту. Так, у книзі Левита 20:6 зазначено: «А душа, що звертається до по-
мерлих духів та до чарівників, щоб блудити за ними, – то Я зверну Своє лице проти тієї душі – і ви-
нищу того з-посеред народу його».

Ключові слова: забобони, повір'я, чари, побутова магія, виробнича магія, сповідні відомості,
требник.

Темою статті обрано таку особливу частину християнського життя, як покарання за
зізнання в чарах і вірі в забобони в сповідальній літературі XVII–XVIII ст.

Тлумачний словник подає визначення, що забобони – це віра в існування надприрод-
них сил, у долю, ворожіння, віщування й інше, в основі якої лежать або релігійні уявлен-
ня, або пересуди.

Теми забобонів і чарів торкалися багато дослідників, серед них: В. Антонович,
М. Сумцов, І. Нечуй-Левицький, Хв. Вовк, І. Огієнко, М. Сперанський, І. Франко. Сповід-
ні відомості досліджували Н. Лобко та І. Скочилас.

Матеріалом до вивчення цієї теми в нашому дослідженні стали сповідальні книги і
Требники, видані у типографії Почаївського монастиря, а також сповідні відомості, в яких
священики вели реєстр сповідей своїх парафіян.

Історики утвердилися в думці, що необхідність вести так звані сповідні відомості ви-
никла в Росії від 1690 р. й започаткована новгородським митрополитом Корнилієм з ме-
тою виявлення розкольників, котрі не сповідалися в никоніанських церквах. В Україні ве-
діння сповідних відомостей виникло значно раніше і пов'язане з ім'ям митрополита Пе-
тра Могили. У виданні «Требника» 1646 р. він наголосив на необхідності запровадження
нового документа – реєстру парафіян. «Метрика церковна» 1675 р. митрополита Антонія
Винницького за незначними відмінностями повторює видання Петра Могили².

Н. Лобко зазначає, що за часів Петра I сповідні відомості запроваджувалися й із фіс-
кальною метою. Так, виявлені розкольники повинні були сплачувати підвищені податки, а

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та ху-
дожній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум»
ім. Т.Г. Шевченка.

² Див.: Скочилас І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в др. пол. XVII ст. *Гене-
алогічні записки*. Біла Церква, 2002. Вип. II. С. 77–87.

ті, що не сповідалися – штрафи. Розмір штрафу тим, хто не відвідував сповіді, був встановлений наказом 1718 р.: для селян – від 5 до 15 коп., для купців, міщан та різночинців – від 1 до 5 руб. Кожний мав «бути на сповіді та причасті, починаючи з 7 років, у свого священника». За відсутності парафіянина вдома більше року він мав сповідатися в іншого священника, де тимчасово перебував. Також подати до церкви за місцем проживання довідку, що сповідався³.

Але до 1737 р. сповідні відомості в парафіях Російської імперії практично не велися. Більшість священників не хотіли виконувати зайву роботу, а парафіяни були невдоволені штрафами за пропуск сповідей⁴.

Отже, до сповідальних книг записувалося все православне населення, яке було поділене на групи (з 1737–1742 рр.): «духовні», «військові», «приказні», «різночинці», «посадські», «дворові», «поселяни»⁵. Сповідні відомості не враховували регулярну армію. При складанні відомості застосовувався подвірний принцип обліку. Записувалося прізвище та ім'я парафіянина й членів його родини, також зазначали вік та соціальний стан.

Якщо парафіянин був відсутній на сповіді, у відомості вказувалася причина його відсутності – малолітство, тимчасова відлучка, переселення, служба в армії тощо. Цікаво, що про розкольників також складався розпис, який містив повну інформацію про них. Формуляр, який був встановлений в 1737–1742 рр., залишався майже незмінним до 1917 р.⁶

Щодо важливості сповіді читаємо у архимандрита Києво-Печерської лаври, ректора Києво-Могилянського колегіуму, богослова й філософа XVII ст. Інокентія Гізеля. У частині першій богословського трактату «Мирь с Богом человекъ, или Покаяніе святое...» (Київ, 1669 р.), присвяченій покаянню, він пише: «Сповідь – це виявлення й засудження своїх гріхів перед відповідним священником»⁷. Гізелю виділяє 16 властивостей сповіді: вона повинна бути «спішна», тобто для швидкого звільнення від влади диявола; часта; добровільна; нелицемірна; таємна (тільки священнику); смиренна; сльозна; викривальна; проста; ясна; соромлива; мужня; вичерпна; правдива; розсудлива; слухняна⁸.

Далі богослов зазначив, що гріх може діятися не тільки через дію, але й шляхом бездіяльності, співучасті, причетності, наказу, схвалення, надання прихистку злочинцю, мовчання, неперешкоджання, нерозголошення⁹. У частині другій, яка має назву «Про покаяльника», у главі 3-й під назвою «Про гріхи проти десяти заповідей Божих», Гізелю писав: «У першій заповіді, яка містить слова ці: нехай не буде в тебе інших Богів, крім Мене, заборонені гріхи ворожбитів, чари, замовляння, віщування, шепти й інші неподобства, що ними Божа влада бісові приписується. Заборонені ж вони, щоб хтось їх не тільки сам не чинив, не сприяв, радячи, або поради шукаючи, або іншим яким способом захожуючи. Знати ж тут належить, що коли прості через незнання щось подібне чинять, не грішать смертельно; але коли дізнаються, що то є великий гріх, тоді смертельно грішитимуть...»¹⁰

У контексті нашого дослідження цікаво зазначити, що однією із перешкод для християнського шлюбу Гізелю вказує «велику лють і гнівливість чоловіка або чарівництво дружини»¹¹.

Розглянемо книжку «Чин ієрейського наставлення в пути вічній жизни, болізнующих: с приложеніем подробнаго по всім заповідем о грісах испытанія, вкупі же образ наставлення осужденных на смерть оузников», яку видруковано у Почаїві 1776 р.

Зазначимо, що Требники, видані в Почаєві, хоч і укладені були в василіянській парафії, повторювали Требник Петра Могили, їх повсюдно використовували й у православних церквах. Р. Кисельов вважає «Чин ієрейського наставлення» цікавим матеріалом для дослідження історії української мови й подає важливі історичні відомості щодо різних видань сповідальної літератури¹².

«Чин ієрейського наставлення» складається з двох частин. У першій містяться проповіді для священника питання до сповіді й причасті перед смертю. У тексті «Чину ієрей-

³ Лобко Н.В. Сповідні відомості церков: інформаційний потенціал та особливості використання при реконструкції родоводів. *Сумський історико-архівний журнал*. 2014. № 23. С. 5–10. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Siaj_2014_23_3.

⁴ Там само, С. 7.

⁵ Там само, С. 8.

⁶ Там само, С. 8.

⁷ Гізелю І. Вибрані твори: У 3 т. / Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України [та ін.]. Київ–Львів: Свічадо, 2012. Т. 1. С. 84.

⁸ Там само. С. 84–88.

⁹ Там само. С. 98–100.

¹⁰ Там само. С. 117.

¹¹ Там само. С. 194.

¹² Кисельов Р. Жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря XVIII – п. трет. XIX ст. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2006. Вип. 1. С. 72–88.

ського наставлення» є нові україномовні додатки. «Окрім уже згадуваного канонічного настановного діалогу пароха з тяжкохворим, що походить з Требника Петра Могили (арк. 27 зв. – 30; у вид. 1646 р. – с. 550–552), книжною українською мовою подано “Краткое собрание противи коеждо заповеди грехо(в)” (арк. 36–38 зв.)»¹³.

Укладені ці додатки відповідно до змісту заповідей і окремо згруповані згідно з церковним вченням про гріхи. Тож чарування й віра в забобони віднесені до найтяжчих гріхів проти Бога, що заперечують свідоме й повне покладання на милість Божу.

Так парох питає сповідника: «Ежели когда не отдавал себе диаволу? Ежели мимо Бога, не удавался когда в бедах, до чаров, забобонов? Ежели того не научал других или радил?.. Или от излишнего на милосердіє Божіє упованія, мовлячи: добрый Пан Бог, отпустит мне, допускаясь грехов? Ежели в забобоны не веровал?»¹⁴.

«Яко то едуци, или идучи с порожнем переходе: пес перебег; птах перелетев; веровал, що снислося: постив, хотячи доведатися о приших речах?»¹⁵

«Ежели молитвы забобонній умеет, і тій мовляв, й других научав?»¹⁶.

«Ежели книг волшебных не читав? Волхованіє творил? Инклюза при себе не носив? Ежели Беса на кого насилал? Ежели не уживав святых вещей на чары, либо на забобонны?».

При цьому на священика покладался обов’язок бути справедливим і розважливим при допиті узників, ув’язнених за чари: «Кающагося узника, наипаче за чари связаннаго, вопрошати достонте, не оклеветал ли от тоє ж чаровство и других неповинных?»¹⁷

Друга частина книжки – опис обрядових дійств і молитов, котрі застосовувались до засуджених до страти. Ці треби є перекладними «с иностранного языка на Русскій» і називаються «Образъ іерейскаго наставленія в пути вечныя жизни осужденных на смерть узников». «Тексти священицких настанов і молитви, лише за винятком кількох коротких уривків, подано тут книжною українською мовою, а коментарі до них, адресовані ієреєві, – церковнослов’янською (надруковані дрібнішим шрифтом)»¹⁸.

Тут пропонуються зразки молитов «коли в’яжуть руки», тобто арештовують, покаючі молитви перед різними видами страти. На середньовічне походження цього уривка вказують і різновиди страти: четвертування, спалення, «сокрушеніє костей». Викликає жах примітка для ієрея меншим шрифтом, що він має встигнути прочитати молитву при «сокрушеніі костей», бо засуджені дуже швидко помирають.

У цій частині книжки міститься цікаве пояснення кари на четвертування, коли засуджений «на четыре части имать быть разсечен». Молитва пов’язана з чотирма стихіями: землею, водою, вогнем і повітрям; чотирма частинами світу; а також із чотирма частинами Хреста Божого, де засуджений має «прибити» частини свого тіла¹⁹.

Відомо, що до засуджених за чарівництво часто застосовували тортури. Проте тортували тільки тих, кого звинувачували двоє свідків, не враховуючи самих постраждалих. Піддавати звинуваченого такому випробуванню дозволялося лише тричі. Якщо людина не зізнавалася, то її мали відпустити. Тортури застосовувались рідко, тому що послуги ката коштували дуже дорого й не кожне місто мало на нього гроші. Ката мали змогу утримувати тільки Львів, Кам’янець, Кременець, Житомир. У Києві свого ката не було, у разі потреби його запрошували з Житомира²⁰.

Необхідно наголосити на тому, як ставилися суди в Україні до звинувачень у чарах і відьомстві. К. Діса подає статистику, що «до кари на горло було засуджено 13 осіб із 223 обвинувачених»²¹. Зазвичай суди карали винних різкими або присудженням штрафу на користь суду або Церкви.

На наших теренах відьомство вважалося «жіночою» справою. Тільки 22% чоловіків були звинувачені в чарах. Гендерний аналіз, узятий із англomовного дослідження К. Дісою, свідчить, що найбільше чоловіків чарували у Фінляндії (50%), Естонії (60%), Росії (XVII ст. – 70%) та Ісландії (90%)²².

¹³ Там само.

¹⁴ Чин іерейскаго наставленія в пути вічныя жизни, болізнающих: с приложенієм подробнаго по всім заповідем о грісіх испытанія, вкупі же образ наставленія осужденных на смерть оузников. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1776. [2]. 96 арк. Цитуємо за: Кисельов Р. Жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря... С. 10.

¹⁵ Там само. С. 12.

¹⁶ Там само. С. 13.

¹⁷ Там само. С. 101–102.

¹⁸ Кисельов Р. Жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря... С. 101–102.

¹⁹ Чин іерейскаго наставленія в пути вічныя жизни... Цитуємо за: Кисельов Р. Жанровий репертуар... С. 179.

²⁰ Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. Київ: Критика. 2008. С. 43.

²¹ Там само. С. 64.

²² Там само. С. 63.

Більшість проповідників називали чарування одним із смертних гріхів. Так вважав Іоаній Галятівський, бо «хто звертається по допомогу до Єлецької Богоматері і водночас до бабок, не отримує порятунку від Диви Марії»²³.

У проповідях І. Галятівського, А. Радивиловського чимало історій про чари і відьомство. Описані відьми і засоби для вчинення ними їхніх темних справ: вогонь, вода, обручки, дзеркала тощо. Є такі записи і у Петра Могили. Він стверджує, що надмірна віра у забобони вважається не меншим гріхом, аніж чарування²⁴.

Цікавим забобоном є віра в угоду з дияволом. К. Диса подає промовисту консисторію справу (ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 3088, арк. 1–8), котра розглядалася у 1757 р. Послушник Грицько Сердюковський, 16-ти років, під дією оковитої вирішив написати листа дияволу й попросити у нього 50 рублів в обмін на його (Грицькову) душу. Зрештою листа не відправив, а ще й признався про гріх на сповіді своєму духівнику отцю Алімпію. Комісія постановила, що Сердюковський нікого не зачарував, а повірив у забобони, тому йому було присуджено публічно покаятися²⁵.

Багато матеріалів щодо використання козаками чарів зібрав І. Франко в дослідженні «Хмельниччина 1648–1649 рр. у сучасних віршах»²⁶.

Успіхи публічних осіб або державних діячів часто пов'язували з магією. Так говорили, що мати київського воєводи Адама Киселя була відьмою, що послугами ворожок користався Богдан Хмельницький. Ніби гетьман мав «особисту» відьму на ім'я Солоха, котра захищала його від зурочення й чарів. За інформацією від польських очевидців, Солоху захопило коронне військо, її піддали катуванню, під час якого вона весь час засинала, – а потім спалили.

До звинувачених у чародійстві застосовували кару на спалення або утоплення особливим чином, тож щодо цих видів покарання теж були особливі молитви.

Записані В. Антоновичем матеріали міських і магістерських судів дають багатий матеріал для вивчення й характеристики народних вірувань щодо чарів і забобонів та покарань, застосованих до винних. Дослідник зазначив, що прямо переслідувати відьом і чаклунів почали з XIII ст. Далі особливо відзначився батько 7 позашлюбних дітей папа Інокентій VIII, у буллі «Summis desiderantes» (5 грудня 1484).

У 1487 р. Якоб Шпренгер зібрав усі ознаки відьом у *Malleus maleficatum*. Згодом закони про чародійство, запозичені з кодексу Карла V, були внесені до подібного кодексу Магдебурзького права.

В Україні за чародійство зазвичай призначали штраф на користь Церкви або єпитимію. «Народний погляд на чародійство був не демонологічний, а виключно пантеїстичний»²⁷.

Більшість розглянутих В. Антоновичем справ по суті є обмовлянням або плітками сусідів один про одного. Що тільки не вчиняли звинувачені у чаклунстві: підливали воду під поріг і переливали впоперек шляху, підсипали дивний порошок, від якого навіть собаки «ропухали й дохли».

За В. Антоновичем, Книга Ковельського Магістрату за 1705 р. [№ 1453, лист 102–103] свідчить, що звинувачені у відьомстві походжали простоволосі з запаленою свічкою в дворах своїх ворогів, а потім ставили цю запалену свічку в соборі й ламали навпіл, пекли ритуальний калач і вішали на гілля в садку сусідів.

У 1720 р. у м. Красилів Волинського повіту стався спалах морової виразки. Місцеві селяни звинуватили у цьому 120-річну бабку Пріську Каплунку²⁸. Її син був мельником, тобто жив недалеко від греблі. А в українців вважалося, як зазначав І. Нечуй-Левицький, що «вода буває найлюбішим чортячим місцем і вода нечиста, темна: болота з багном, ковбані під греблями, повні гною й грязюки. Чорти вночі вилазять з води, сідають на греблях, під мостами й на мостах, гуляють у млинах і в фабриках, в очеретах, в лісах, часом сидять у старих руїнах хат і тим нагадують свого родича домовика»²⁹.

Після публічних звинувачень Пріську Каплунку закопали по шию на перехресті, на голові розклали багаття й запалили. Зверху привалили жорнами, принесеними з млина її сина. Наявні народні забобони, що мельник знається з нечистим, що відьму треба стратити на перехресті та інші.

²³ Галятівський І. Скарбниця потрібная. Ключ розуміння. Київ: Наукова думка, 1985. С. 352.

²⁴ Требник Митрополита Петра Могили: У 2–х т. Репринтне видання. Київ, 1996. Т. 2. С. 115.

²⁵ Диса К. Історія з відьмами... С. 107.

²⁶ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1976–1986. Т. 31. С. 250.

²⁷ Антонович В.Б. Колдовство: документи, процессы, исследование. Санкт-Петербург, 1877. С. 7.

²⁸ Там само. С. 17.

²⁹ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Львів, 1876. С. 77.

Подібний страшний випадок стався у 1770 р. в с. Ярмолинці Подільської губернії під час чуми. Захоженого з Туреччини Іосифа Мароніта спалили за чародійство у бочці смоли. Ймовірно, ця людина була лікарем.

Підозрювану в спричиненні засухи Яворську (справа Дубенського магістрату 1711 р.) селяни піддали народному суду. Зв'язали особливим чином: великий палець правої руки прив'язали до великого пальця лівої ноги, великий палець лівої – до великого пальця правої. До жінки була застосована кара водою, її прикріпили до дрючків і топили у воді. Яворська тонула, тому була визнана невинною³⁰.

У народі вважалося, що «завитки» на пшениці робили на шкоду в хазяйстві, на смерть домашніх тварин. У поданих В. Антоновичем справах є багато таких випадків.

Цікаво, що у прадавні часи «завитки» робили, щоб умилювати духів поля; у М. Сумцова³¹ описані подібні ритуали. При чому існували вони майже у всіх хліборобських народів Європи: у Німеччині, Швеції, Франції. У такий «завиток» закладали шматочки хліба, щедро присолений. Це був своєрідний дар житньому духові, якому не залишили місця сховатися, зібравши весь урожай.

В. Антонович також подає надзвичайно цікаві випадки побутової магії, яку використовували цехові майстри: шевці, ткачі, гончарі. Станки окурювали спеціальними травами, запихали в отвір частинку мотузки вішальника – на щастя і добрий заробіток³².

Звинувачені в чаклунстві на суді не називали використаних ними трав, відмовлячись загальним поняттям «зілля». Зазвичай знахарки брали корінь полину від безсоння, чемерицю – від ревнощів. У своїх чарах відьми використовували й тварин: жабу, шкіру змії, курку. У народі вважалося, якщо каструєш kota, то зашкодиш його хазяїну.

Гноєм від тварин або калом замазували рота упиреві перед стратою.

Використання калу людини в давні часи було пов'язане з чорною магією, накладанням порчі.

Аби запобігти використанню продуктів життєдіяльності людини в чорних ритуалах, Церква зазначала, що людина створена за образом і подобою Божою, тому все, що від людини походить, не може слугувати злу. Певно тому на теренах України кал почали використовувати як оберіг від нечистої сили й порчі, а також у магійній медицині.

Водою лікували переляк, посуху (поливали придорожні хрести). Обрізані нігті і волосся людини могли слугувати як для лікування хвороб, так і для завдання шкоди. Не можна було дозволити вкрасти з хати цеглинку з печі, бо піч вважалася оберегом родини.

Велике значення у ворожбитстві мав віск: його виливали у воду й вдивлялися в обриси. Наприклад, виноград символізував кохання, дружбу, удачу, достаток. Гриб був знаком життєвої сили і довголіття. Яблуко – символ життя, мудрості, здоров'я. Чим більше була схожа фігура на яблуко, тим важливіше було її значення. Яйце – древній символ прихованого, непрямого.

Сміття в народному уявленні мало містичну силу: не можна було виносити сміття з хати після заходу сонця. Сміття, підсипане сусідам чи ворогам, могло передати їм хвороби чи нестатки.

Наші предки вірили, що чхання приносить людині хворобу, тому в Україні одразу вимовляють: «На здоров'я!» Про давність цього забобону свідчать слова Феодосія Печерського в його проповідях за згадкою Іпатіївського літопису (1078 р.): «Друзии же к чиханию вѣруеть, же бываеъ на здравье головѣ»³³. Забобон «щасливо» існує й досі в українському суспільстві.

Побіжно згадано віру в забобони й у студентському рефераті І. Франка «Лукіан і його епоха» (1877 р., латин. мов.).

І. Франко вважав, що віра в потойбічне зникне тоді, коли людство досягне вищого ступеню розвитку³⁴. «Лукіан висміює і ганить забобонність, дурість і мужицький вигляд простих людей», проте завжди заступається за них перед господарями.

Зі статті І. Франка «Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831» можна дізнатися, що така страта існувала в народі аж до середини XIX ст.³⁵ Викоринити забобони з людської свідомості неможливо, страшно, що люди вдавалися до самосуду. Хоча державні установи й боролися з подібними випадками, але позбутися їх не могли. Запідозрених у чарах і насиланні хвороби, в рідному селі І. Франка піддали жорсткому катуванню.

³⁰ Там само. С. 27.

³¹ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков: Тип-фия М.Ф. Зильберберга, 1885. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003649353/.

³² Там само. С. 30.

³³ Повесть Временных Лет по Ипатскому списку. Санкт-Петербург: Издание Археографической Комиссии, 1871. С. 120.

³⁴ Франко І. Зібрання творів... Т. 45. С. 15.

³⁵ Там само. Т. 46. Кн. 1. С. 565–581.

На проблему захоплення людей чарами й заборонами вказував болгарський письменник-просвітителю Х ст. Козьма Пресвітер. І. Франко у незакінченій «Історії української літератури», в розділі «Староболгарське письменство» (ІЛ. Ф. 3. № 570–571), наводить перекладену українською мовою цитату із Козьми Пресвітера: «Тепер книги замикають на з'їжу пліснятину та страву черв'якам. Тепер люди купами біжать на забави замість церкви і далеко більше люблять кошуни та блуд, ніж книги. Що то за християни, що з гусями і плюсканням і піснями бісовськими п'ють вино і вірять у стрічу та в сні та усякі сатанинські навчання»³⁶.

Час показав, що забобонність і віра в чари настільки глибоко закарбована в людській підсвідомості, що не зникає ані від надмірної освіченості, ані від статків, ані від розвитку науково-технічного прогресу.

Отже, з вищеведеного робимо висновок, що віра в чари й забобони була частиною життя українця-християнина. Церква і її служителі приділяли боротьбі з цими поганськими звичками належну увагу в проповідях і богослужбових виданнях.

References

Dysa, K. (2008). *Istoriia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII–XVIII* [A story with witches. Magic courts in the Ukrainian voivodships of the Rzeczpospolita in XVII–XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Kiselyov, R. (2006). *Zhanrovyi repertuar ukrainomovnykh vydan Pochaivskoho Uspenskoho monastyria XVIII – p. tret. XIX st.* [Genre repertoire of Ukrainian-language editions of the Pochaiv Assumption Monastery of the XVIII – first third of the XIX c.]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii – Visnyk of Lviv National University. Series of bibliography, library science and information technology*. № 1. P. 72–88.

Lobko, N. (2014). *Spovidni vidomosti tserkov: informatsiinyi potentsial ta osoblyvosti vykorystannia pry rekonstruktsii rodovodiv* [Relevant information of churches: information potential and features of use in the reconstruction of genealogies]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy Historical and Archival Journal*. № 23. P. 5–10.

Skochylias, I. (2002). *Zaprovadzhennia metrychnykh knykh u Kyivskii pravoslavni mytropolii v druhyi polovyni XVII st.* [Introduction of metric books in the Kyiv Orthodox Metropolitanate in the second half of the XVII c.]. *Henealohichni zapysky – Genealogical notes*. II. P. 77–87.

Соколюк Юлія Іванівна – молодший науковий співробітник, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України (вул. Чорнобильська, 17, м. Київ, 03179).

Sokoliyk Iyliya – Jr. Science collaboration, Taras Shevchenko Institute of Literature of National Academy of Sciences (17 Chornobilska Str., Kyiv, 03179, Ukraine).

E-mail: lialka_red@ukr.net

THE MOTIF OF ATONEMENT FOR THE SIN OF BENCHING IN THE CONFESSIONAL LITERATURE OF THE XVIII C.

This article covers such a part of the national worldview of Ukrainians as the belief in charms, superstitions and beliefs and the attitude of the church to such phenomena. Special precepts for Christians are recorded in the confessional literature.

From time immemorial, our ancestors believed in the connection with the afterlife and expressed their fear of it in various rituals and superstitions that concerned a wide sphere of life. Some of them served as a talisman against evil forces. Some aimed to bring happiness and prosperity to the home.

We aim to use textual analysis to investigate the responsibility for the sin of witchcraft and the motive for its atonement on the material of confessional literature, illustrating with examples from ancient Ukrainian literature and archival records.

We used the cases of city and master courts from the books of the Kovel magistrate, Podolsk province, published by Volodimir B. Antonovich.

From the submitted intelligence it is appropriate to conclude that the belief in magic has such an ancient origin that it is firmly ingrained in the human subconscious. The church has struggled with the attraction of its parishioners to magical practices since Old Testament times. Thus, Leviticus 20:6 states, «But the soul that cometh to the dead spirits, and to the sorcerers, to go a whoring after them, I will set my face against that soul, and will cut it off from among his people».

Key words: superstitions, popular belief, magic, household magic, industrial magic, confessional information, requiem.

Дата подання: 6 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 29 червня 2022 р.

³⁶ Там само. Т. 40. С. 61.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Соколюк, Ю. Мотив спокути та гріх чарування у сповідальній літературі XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 29–35. DOI: 10.5281/zenodo.7009932.

Цитування за стандартом APA

Sokoliyk, Iy. Motyv spokuty ta hrikh charuvannia u spovidal'nii literaturi XVIII st. [The motif of atonement for the sin of benching in the confessional literature of the 18th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 29–35. DOI: 10.5281/zenodo.7009932.

Максим Блакитний

ВИЛУЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: КАМПАНІЯ 1922 РОКУ

DOI: 10.5281/zenodo.7009990

© М. Блакитний, 2022. CC BY 4.0

Мета статті – висвітлення грабіжницької політики Радянської Росії під час організації і проведення кампанії 1922 р. з примусового вилучення цінностей у церков та монастирів на Чернігівщині. Розкриті обставини, механізми проведення конфіскацій церковних коштовностей на території Чернігівської губернії. Окупаційна влада, використовуючи державний терор, продовжувала відпрацьовувати логістику вилучення цінностей у населення та суспільних інституцій. Кампанія була ретельно спланована й підготовлена – влада проводила реєстрацію релігійних громад, складалася й затверджувалися їх статuti, проходив облік церковного майна та цінностей (описи), укладалася договори оренди культових приміщень (між державою й громадою). Завдяки майновим описам влада фактично мала реальну картину «скарбів», якими володіли релігійні громади. Було опрацьовано понад 100 описів храмів переважно Чернігівського, Остерського і Городнянського повітів та Чернігова. У церквах і монастирях перебувала значна кількість історичних та культурно-мистецьких цінностей XVII–XIX ст. Тільки у церквах Чернігова знаходилося 60 Євангелій, у містечку Березне – 23 Євангелія, у Седневі – 18. У храмах Чернігівського повіту зберігалося 116 Євангелій, 43 дарохранильниці, 71 потир, 75 напрестольних хрестів, майже 200 дзвонів. Кампанія з вилучення цінностей проходила у 12 повітах Чернігівської губернії. Виведені зі складу Чернігівщини землі Стародубщини також мали значну кількість таких цінностей. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше було розглянуто проведення кампанії з масштабних конфіскацій культових предметів у 1922 р. на Чернігівщині. Акцентовано увагу на її особливостях, механізмах та наслідках. За основу були взяті опубліковані й не оприлюднені джерела Державного архіву Чернігівської області, публікації в ЗМІ, збережені церковні речі з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Наголошено, що головну роботу проводила Чернігівська губернська комісія з вилучення цінностей, якій підпорядковувалися повітові та волосні комісії. Зауважено, що кампанія 1922 р. була цілеспрямованою операцією з вилучення церковного начиння із дорожочінних металів. Були проведені агітаційні й пропагандистські заходи для послаблення позицій Церкви й духівництва. Масове вилучення цінностей розпочалося з кінця березня в Чернігові, а на початку квітня – по повітах губернії. Активна фаза кампанії в регіоні тривала три місяці (кінець березня – початок липня). Музейники Чернігова брали активну участь у кампанії, фіксуючи й рятуючи культурні цінності. **Висновки.** Внаслідок грабіжницької кампанії 1922 р. на Чернігівщині вилучили й відправили до Москви: 4,5 кг золота, майже 5 т срібла, діамантів – на 47 каратів, 13 митр. Найбільше речей було конфісковано в Чернігові (майже 2 кг золота, 680 кг срібла, діамантів – 42 карати, 11 митр), Ніжинському (понад 1000 кг срібла, одна митра), Глухівському (понад 600 кг срібла) і Борзенському повітах (580 кг срібла). Конфіскуючи коштовності, комуністична держава тим самим грабувала громади, які протягом кількох століть накопичували духовні та мистецькі скарби. Політика окупаційної влади нищила національне й культурне надбання українського народу XVII – початку XX ст.

Ключові слова: цінності, вилучення, конфіскація, срібло, Чернігівська губернія, церква, монастир.

У 2022 р. виповнюється 100 років від початку масового вилучення комуністичною Росією церковних цінностей в Україні й зокрема на Чернігівщині.

Стаття є продовженням публікації, що була оприлюднена у журналі «Сіверянський літопис» в 2021 р.¹, і розкриває обставини, механізми проведення грабіжницької кампанії з вилучення церковних коштовностей на території Чернігівської губернії, а саме – другий етап, який характеризується масштабними, масовими конфіскаціями предметів культури в період миру в 1922 р. Окупаційна влада продовжувала відпрацьовувати механізми вилучення цінностей у населення та суспільних інституцій.

Загальні праці про підготовку, перебіг кампанії на території Росії та України, вилучення окремих цінностей були висвітлені в роботах В. Даниленка², В. Пащенка³, О. Не-

¹ Блакитний М. До історії вилучення радянською владою цінностей з дорожочінних металів на Чернігівщині (1921 р.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 60–69.

² Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ, 1991. 342 с.

стулі⁴, В. Вериги⁵. Документальні матеріали, оприлюднені в збірнику «Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.» (2010 р.)⁶, дають побіжне уявлення про початок, перебіг «акції» в регіоні. У нарисі «Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу» (2011 р.) О. Тарасенко і М. Ковальов характеризували загальний перебіг кампанії у регіоні, приділивши основну увагу спротиву населення, каральним заходам окупаційної влади та сфабрикованим нею судовим процесам⁷. Це ж стосується і дисертації В. Шуміла «Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.» (2021)⁸, де подане загальне бачення процесу вилучення цінностей як складової частини антицерковної політики більшовиків. Однак особливості проведення цієї кампанії, її наслідки для Чернігівської губернії до нашого часу залишаються фактично недослідженими.

Документи про початок, перебіг і проміжні результати кампанії зберігаються в Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО) – Ф. Р-16 «Відділ управління виконкому Чернігівської губернской ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Ф. Р-17 «Адміністративний відділ виконкому Чернігівської губернской ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Ф. Р-65 «Виконавчий комітет Чернігівської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Ф. Р-67 «Адміністративний відділ виконкому Чернігівської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів». Документи фондів і каталоги Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) дозволяють прослідкувати поповнення музейної колекції предметами культу на початку 1920-х рр.⁹ Доповнюють документальні матеріали публікації з загальногубернської газети «Красное знамя», які дають змогу прослідкувати хід кампанії, особливості її проведення на Чернігівщині (у межах адмінподілу 1922 р.). Ця документальна база дає змогу розглянути окреслену проблему.

Приводом для початку кампанії став голод 1921 р. на півдні України, у Криму та Поволжі. Влада закликала «збирати» золото й срібло по церквах та купувати зерно для голодуючих.

Кампанія з вилучення коштовностей охопила 12 повітів Чернігівської губернії, а саме: Борзенський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Кролевецький, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Остерський, Сосницький, Чернігівський та Шостенський. Стародубський, Новозибківський, Мглинський і Суразький повіти Чернігівщини з 1919 р. перебували в складі Гомельської губернії (надалі, у 1926 р. були введені до складу Брянської губернії РСФРР).

Враховуючи наявні дані про загальну кількість парафіяльних церков Чернігівщини (майже 1100 храмів) на початку ХХ ст., у тому числі по окремих повітах, можна визначити кількість храмів, які були «охоплені» кампанією в 1922 р. Зважаючи на адмінподіл, на території Чернігівської губернії було приблизно до 770 церков. Більшість цінностей перебували в Чернігові, повітових центрах, монастирях, де знаходилося по кілька храмів. Були більш заможні й бідніші парафії. Тому кількість цінностей суттєво різнилася. Культіві предмети також мали різний рівень художнього виконання, матеріальної вартості й історичного та культурного значення¹⁰.

Кампанія була ретельно спланована й підготовлена – ще з 1919 р. влада розпочала процес реєстрації релігійних громад, складалися й затверджувалися їх статuti, проходив облік церковного майна та цінностей, укладалися договори оренди культових приміщень (між державою і громадою). Так, на Чернігівщині вже з літа 1921 р. почали проводити «інвентаризацію» церковного майна (надалі подібні описи склалися в лютому–березні 1922 р., 1923–1925 рр., 1927–1929 рр.). «Інвентарні книги» або описи церков, що зберігаються у ДАЧО, містять детальну інформацію про кількість предметів, їх характеристику (подекуди зазначена вага, рік виробництва, проба срібла «84» або без проби). По суті, вони дають повний зріз національного надбання Чернігово-Сіверщини на початку ХХ ст. За

³ Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993. 188 с.; Його ж. Більшовицька держава і православна церква в Україні: 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004. 336 с.

⁴ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Київ, 1995. 278 с.

⁵ Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. Київ, 1996. 192 с.

⁶ Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів. Чернігів, 2010. 408 с.

⁷ Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу. *Реабілітовані історією*. У 27-ми тт. Чернігівська область. Чернігів, 2011. Кн. 3. С. 9–52.

⁸ Шуміло В. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність: 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2021.

⁹ Арендар Г. Срібні оклади Євангелій XVII–XIX ст. із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Київ, 2021.

¹⁰ Корноухов Е. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1908. Вып. 7. С. 1–50.

основу бралися документи, які укладалися ще до подій Української революції 1917 р. (у 1925 р. була розроблена нова форма опису). Фіксувалося все наявне майно – будівлі церков, ікони, Євангелія, напрестольні хрести, дарохранильниці, дароносиці, потири (чаші), диски, звідзиці, хоругви, плащаниці, лампади, підсвічники, кадила, облачення священиків, аналої, дзвони, шафи, богослужбові книги, періодичні видання. Зі срібла переважно були зроблені шати (риз) ікон, накладки на Євангелія, хрести (суцільні або кипарисові хрести в срібній оправі), дарохранильниці, дароносиці, потири, диски, звідзиці. Значна частина предметів мала золочіння, шати чудодійних ікон були оздоблені дорогоцінним камінням.

Завдяки описам влада фактично мала реальну картину «скарбів», якими здебільшого володіли православні релігійні громади, хоча Церква й здійснювала оперативне управління цим майном. Окрім срібла, у церквах зберігалось церковне начиння з міді (мідні предмети, вкриті сріблом), мельхіору, олова, сталі, заліза. Доречно припустити, що проведення інвентаризації «церковного майна» було одним із основних завдань кампанії (чіткий облік). Інша її мета – банальний грабунок громад і населення, послаблення фінансових можливостей для ідеологічного впливу Церкви. По селах громади контролювали надходження або зміни церковного начиння. А в центрах єпархії (Чернігів) та монастирях повнота управління коштовностями належала Церкві. Невипадково ще з 1921 р. влада почала ліквідовувати саме монастирі та вилучати з них цінності. Ймовірно, сама кампанія стала можливою через те, що Церква мала доволі низький авторитет у суспільстві.

Якими ж цінностями «володіли» церкви Чернігівщини на початку 1920-х років? За основу підрахунків нами було взято понад 100 описів православних храмів переважно Чернігівського, Остерського й Городнянського повітів та м. Чернігова початку 20-х рр. ХХ ст., віднайдені у ДАЧО (на основі зафіксованої у окремих архівних справах інформації про час виробництва предметів була зроблена спроба визначити найбільш давні культові речі, котрі перебували у церквах до початку процесу вилучення та на момент конфіскації). Так, у храмах Чернігова на 1921–1922 рр. було: від 4 до 12 Євангелій (найстаріше – 1681 р., з Миколаївської церкви), від 1 до 4 дарохранильниць (вага від 450 гр. до 1,3 кг, найстаріша – 1682 р. у Миколаївській церкві), одна дароносиця, від 5 до 8 напрестольних хрестів (вагою 0,9–1,3 кг), від 2 до 6 потирів (вага 0,4–1,3 кг), від 3 до 5 дискосів, до 6 звідзиць, від 2–3 до 29 ікон у срібних ризах (вага однієї ризи від 2 кг до 4,5 кг), від 5 до 8 срібних лампад, від 2 до 3 кадил, від 5 до 10 дзвонів (від 16 кг до 1700 кг, найважчий у П'ятницькій церкві).

По храмах у містечках (на 1921–1923 рр.): від 2 до 11 Євангелій (найстаріше – 1670 р., у Ріпках), від 1 до 2 дарохранильниць (вага – від 0,4 кг до 0,9–1,3 кг, найстаріша – 1795 р., з Благовіщенської церкви Березного, важила майже 6 кг), одна-дві дароносиці, від 1 до 8 хрестів (вага від 0,4 кг до 0,9 кг), від 1 до 4 потирів (вага від 0,4 кг до 1,8 кг, найстаріший із Любеча – 1625 р.), від 2 до 5 дискосів, від 2 до 5 звідзиць, від 2–3 до 18 ікон у срібних ризах, 1–3 кадила, від 4 до 7 дзвонів (від 16 кг до 2400 кг – найважчий у Петро-Павлівській церкві Березного).

У церквах по селах Чернігівщини (на 1923 р. значна частина цінностей у сільській місцевості ще була): від 1 до 7 Євангелій (найстаріші – львівські 1636 р. у селах Карпилівка і Старогородка Остерського повіту), від 2 до 3 дарохранильниць (від 0,9 кг до 1,8 кг, були і мідні, вкриті сріблом), одна-дві дароносиці, від 1 до 7 хрестів (від 0,4 кг до 0,9 кг), від 1 до 4 потирів (від 0,4 кг до 0,9 кг), від 1 до 2 дискосів, від 1 до 2 звідзиць, від 1 до 7 ікон у срібних ризах (вагою 0,4–1,3 кг), від 3 до 6 дзвонів (від 8–16 кг до 900 кг – найважчі по 900 кг були у селах Івашківка Городнянського повіту і Євминка Остерського повіту, найстаріший датований 1741 р. і вагою 820 кг у с. Старогородка Остерського повіту, розбитий дзвін вагою 1600 кг знаходився у с. Виблі Чернігівського повіту).

На 1922–1923 рр. у церквах Чернігова перебувало 60 Євангелій, у м. Березне – 23 Євангелія, у Седневі – 18. У храмах Чернігівського повіту знаходилося 116 Євангелій (без Березного й Седнева), 43 дарохранильниці, 71 потир, 75 напрестольних хрестів, майже 200 дзвонів (найбільші – дзвони понад 2400 кг, майже 2000 кг, біля 600 кг, 570 кг в м. Березне; дзвони понад 620 кг, біля 570 кг, майже 560 кг у Седневі; дзвін понад 600 кг в с. Горбове; дзвін майже 590 кг в с. Локнисте; дзвін біля 590 кг в с. Неданчичі; дзвін 540 кг в с. Мохнатин; дзвін майже 500 кг в с. Церковище).

Вилучені зі складу регіону землі Стародубщини (біля 300 церков), вочевидь, могли мати також значну кількість культурно-мистецьких цінностей. У Стародубському повіті була найбільша кількість храмів (понад 112) у порівнянні з іншими адміністративними одиницями Чернігово-Сіверщини.

Беручи за основу збережені описи церков, можемо припустити, що на 1922 р. по церквах губернії (десь 770 храмів) за мінімальною оцінкою могло бути: понад 770 Євангелій, біля 800 дарохранильниць, до 770 напрестольних хрестів, майже 770 потирів, біля 3 тис.

дзвонів, тощо. Станом на 1917 р. у храмах Чернігівщини (до 1100 церков) могло перебувати: понад 1100 Євангелій, біля 1100 дарохранильниць, десь 1100 хрестів, приблизно 1100 потирів, понад 4 тис. дзвонів тощо. У переважній більшості предмети церковного призначення датувалися др. пол. XVII – поч. XIX ст. Окремі церкви мали значні книгозбірні, де траплялися богослужбові видання першої пол. й сер. XVII ст.

У березні 1922 р. на основі розпоряджень і постанов центральних органів окупаційної влади в Чернігові була створена особлива губернська комісія з вилучення цінностей. Голова – представник особкому (особливо уповноважений) Раднаркому завгубфінвідділу Л. Бенчин, члени: губвоснком (начальник гарнізону Чернігова) А. Валишев, голова губчека Цигліс. Згодом до складу цієї комісії увійшли представники від музейних установ. У повітах мали бути негайно утворені аналогічні підкомісії з представників повітової влади (члени виконкому, фінансового відділу, політбюро, освіти, воєнком), які мали провести агіткампанію щодо допомоги «голодуючим» та розпочати вилучення цінностей із культових споруд. У пріоритеті були найбільш багаті храми та монастирі. У кожному повіті призначався уповноважений із вилучення, на селі утворювалися місцеві волосні комісії, які складалися з голів – волосного виконавчого комітету, комітету незаможних селян, сільради. Цінності мали доправляти до повітових фінвідділів, а вже потім, з охороною, до губфінвідділу. Фінансові відділи повітів отримали відповідну інструкцію щодо опису, охорони й транспортування цінних речей. Заміна коштовних речей харчами або грошима не допускалася. Це говорить про те, що кампанія 1922 р. була цілеспрямованою операцією з вилучення цінностей з дорогоцінних металів¹¹.

У місцевій пресі також була оприлюднена чітка інструкція (надійшла з Харкова) про порядок вилучення церковних цінностей, яка базувалася на основі постанови ВЦВК від 16 лютого 1922 р. про початок кампанії. Так, спеціально створені губернські комісії з вилучення мали протягом тижня отримати завірені копії описів церковного майна й договорів оренди від церковних громад. Комісії самі визначали порядок роботи та графік. Вони мали діяти спільно з виконкомом. Коштовності потрібно було вилучати передусім із багатих церков, синагог (члени комісії могли не чекати на надходження описів). У день вилучення цінностей із конкретного храму потрібно було запросити представників громади (3–5 чол.). При вилученні речей із золота, срібла, дорогоцінного каміння комісії мали керуватися інструкцією від 23 січня 1922 р. з обліку, вилучення й зберігання цінностей (речі мали описуватися й пакуватися). Якщо предмети перебували на обліку губмузєв, то такі речі мали вилучатися під наглядом представника від музею, передаватися на зберігання до музейних установ та чекати на рішення губернської комісії з вилучення. Коштовні речі мали надходити до губфінвідділу, потім до загальноукраїнської комісії з вилучення, далі – до Центральної комісії допгол. Продаж коштовних речей на місцях не дозволявся. Губфінвідділи мали один раз на місяць звітувати у ЦК допгол і Наркомфін про вилучені цінності (вказувати назву речі, її вагу, карати), надавати щомісяця звіт для публікації у газетах. Губкомісії із вилучення повинні були раз на місяць публікувати детальний перелік конфіскованих предметів¹².

Водночас, влада цинічно збирала з населення й господарств продукти, грошовий податок для потреб голодуючих, заохочувала відрахування з заробітної плати.

Постанова Чернігівського губвиконкому від 30 березня 1922 р. передбачала складання описів богослужбового майна церков (у 3-х примірниках) з 1 по 10 квітня. Владу цікавила історико-художня й матеріальна цінність предметів. Мала відбуватися звірка зі старими інвентарними книгами. Про факти приховування цих книг інформували губчека¹³.

У березні 1922 р. на Чернігівщині проходила агітаційна й просвітницька робота щодо вилучення коштовностей. Майже в кожному номері газети «Красное знамя» ще від кінця лютого 1922 р. розміщувалися агітаційно-пропагандистські дописи. Так, у публікації «Церковь и голод» від 24 лютого 1922 р. йшлося про те, що в монастирях і церквах Чернігівщини багато золота, срібла та діамантів, які можна спрямувати для допомоги голодуючим селянам півдня України й Поволжя та придбати хліб закордоном¹⁴. Влада маніпулятивно наголошувала, що голодуючі – це переважно віруючі люди¹⁵.

Через тиск радянської влади церковне керівництво Чернігівської єпархії погодило передачу церковних цінностей. Так, 25 березня 1922 р. газета «Красное знамя» повідомляла, що відбулося зібрання представників релігійних громад Чернігова під головуванням чернігівського архієрея Пахомія (Кедрова), на якому було прийнято рішення про передачу владним установам окремих коштовностей для допомоги голодуючим. Було підготовлено

¹¹ Радянська влада та православна церква... С. 260–263, 265, 276.

¹² Церковь и голод. *Красное знамя*. 1922. 10 марта. С. 1.

¹³ Радянська влада та православна церква... С. 36–38.

¹⁴ Соломин И. Церковь и голод. *Красное знамя*. 1922. 24 февраля. С. 1.

¹⁵ Соломин И. Церковное золото голодующим. *Красное знамя*. 1922. 25 февраля. С. 1.

звернення до релігійних громад і вірян Чернігівщини з закликом робити відповідні пожертви. На сторінках місцевого видання 6 квітня 1922 р. було опубліковане звернення єпископа Пахомія до православних громад про пожертву церковних цінностей на користь голодуючих¹⁶.

Під час проведення кампанії настоятель Воскресенської церкви м. Седнева протоієрей М. Миславський передав для допомоги голодуючим: 0,4 кг срібла (5 столових і 2 чайні ложки), 10 руб. золотом, орден св. Анни 3-го ступеня, срібну медаль, грошові радянські знаки¹⁷.

Масове вилучення цінностей у 1922 р. розпочалося від кінця березня у Чернігові, а від початку квітня – у 12 повітах губернії. Активна фаза кампанія у Чернігівській губернії тривала три місяці (кінець березня – початок липня).

25 березня 1922 р. можна вважати початком конфіскації коштовних предметів у Чернігові (зі Спасо-Преображенського і Борисоглібського соборів, Троїцького монастиря та колишнього єпархіального магазину)¹⁸. Так, зі Спаського собору Чернігова забрали понад 112 кг срібла. Із Борисоглібського собору – два Євангелія в срібних окладах, 4 срібні чаші, 2 срібних хрести, 73 срібні лампади, дарохранильницю. Із магазину колишнього Єпархіального будинку – 20 срібних чаш, 54 срібні тарілки, 18 звіздць, 18 лжиць, 2 срібні ризи з камінням, 5 срібних ковчегів, срібний личман з рубіном¹⁹. У Троїцькому монастирі конфіскували: 2 золоті панагії з дорогоцінним камінням, 3 срібні панагії, один срібний посох, посох зі слонові кістки, срібну ризу з ікони св. Миколая, золочену срібну митру з дорогоцінним камінням, дві оксамитові митри з дорогоцінним камінням, одну дарохранильницю, 10 срібних лампад, срібне паникадило (вагою понад 10 кг), один срібний хрест, 6 срібних дискосів, 2 срібні тарелі (вага майже 3 кг), срібну дошку (4,5 кг) тощо²⁰.

При вилученні речей представники губернської або повітових комісій складали відповідні акти, де була зазначена кількість предметів, їх назва, вага, розмір, прізвища тих, хто вилучав. У актах подекуди не відразу фіксували всі речі, які конфісковувалися (як приклад, акти Миколаївської і Казанської церков Чернігова)²¹.

Наприкінці березня 1922 р. член губернської комісії з вилучення цінностей А. Валишев на сторінках преси повідомив, що з 7 єврейських молитовних будинків Чернігова було вилучено 14,5 кг срібла²².

4 і 26 квітня 1922 р. Губкомісія з вилучення церковних цінностей (голова – Л. Бенчин, члени – А. Розанов, В. Шугаєвський та В. Дроздов) у Миколаївській церкві Чернігова ревізувала: у перший день – срібні ризи з ікон (вага від 0,4 кг до 4 кг, загальна вага – понад 16 кг); друге вилучення – 7 ікон у срібних ризах (вага від 0,9 кг до 4,5 кг, загальна вага – понад 20 кг), срібне кадило (понад 0,2 кг), 2 чаші (0,5 кг). Додатково ще забрали 2 чаші, 1 хрест, тоді ж до музею передали 4 Євангелія (1681 р., 1697 р., 1735 р., 1753 р.), кипарисний хрест 1803 р., 2 дарохранильниці (1682 р. і 1795 р.), 4 срібні ризи XVII–XVIII ст. (Спасителя, Божої Матері, св. Варвари, св. Миколая). На кінець 1929 р. у Миколаївському храмі ще лишалося 10 Євангелій, 7 ікон у срібних шатах, срібні – дарохранильниця, потир, дискос, звіздця тощо. Оцінював речі ювелір-оцінщик А. Репкін²³. Тобто, можна стверджувати, що до храму могли «завітати» кілька разів для конфіскації речей.

26 квітня Губкомісія з конфіскації (голова – Л. Бенчин, члени – А. Розанов, В. Шугаєвський) з Іллінської церкви Чернігова вилучила – срібний хрест, срібну чашу (понад 0,4 кг), три дискоси, три звіздці, дві лжиці, глечик, дві тарілки, кришку Євангелія²⁴. 28 квітня з Казанської церкви забрали – дві срібні дарохранильниці, хрест, лжицю, звіздцю, дискос, чашу, 4 тарілки, ківшик (до акту не відразу записали 9 вилучених риз, кадило, лампаду). До музею було передано один хрест 1697 р., Євангеліє першої пол. XVII ст., дві ікони XVII – поч. XIX ст.²⁵

Якщо у Воздвиженській церкві в Чернігові на 1922 р. було 8 Євангелій, 2 дарохранильниці (велика й мала – 1,3 кг срібла), 7 христів, 4 потири, 25 ікон в шатах, то на 1923 р. залишилося – 5 Євангелій, 1 дарохранильниця, 3 хрести, 1 потир, 12 ікон. Все інше забрали²⁶.

¹⁶ Обращение. *Красное знамя*. 1922. 6 апреля. С. 1.

¹⁷ Голод. Помощь по Черниговщине. *Красное знамя*. 1922. 25 мая. С. 1.

¹⁸ Помощь по Черниговщине. *Красное знамя*. 1922. 2 апреля. С. 4; Хроника. *Красное знамя*. 1922. 4 апреля. С. 4.

¹⁹ Помощь по Черниговщине. Что дают церкви Чернигова. *Красное знамя*. 1922. 2 апреля. С. 4.

²⁰ Что дают церкви Черниговщины. *Красное знамя*. 1922. 4 апреля. С. 4.

²¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-65. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 207, 210.

²² Церковь и голод. *Красное знамя*. 1922. 30 марта. С. 1; Вальшев А. Изъятие ценностей на Черниговщине. *Красное знамя*. 1922. 30 марта. С. 1.

²³ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 23–24; Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 374. Арк. 36–37.

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 205.

²⁵ Там само. Арк. 207.

²⁶ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 179, 202, 210, 228.

Основна частина кампанії по Чернігову була завершена наприкінці квітня 1922 р. Газета «Красное знамя» повідомляла, що:

зі Спаського собору вилучили понад 154 кг срібла;
з Борисоглібського собору забрали майже 74 кг срібла;
з Троїцько-Іллінського монастиря – понад 1,3 кг золота й майже 65 кг срібла, 3 митри з дорогоцінним камінням;

з Миколаївської церкви – біля 42 кг срібла;
з Воздвиженської церкви – понад 25 кг срібла;
з Єлецького монастиря – понад 15 кг срібла;
з Воскресенської церкви – понад 10 кг срібла;
з Вознесенської церкви – понад 9 кг срібла;
з П'ятницької церкви – понад 7 кг срібла;
з Катерининської церкви – понад 3 кг срібла;
з Іллінської церкви – понад 3 кг срібла;
з Казанської церкви – понад 1,8 кг срібла;
з Петропавлівської церкви – понад 1,8 кг срібла;
з Олександрівського костюлу – понад 1,3 кг срібла;
з синагог Чернігова – майже 12 кг срібла²⁷. Такими публікаціями окупаційна злочинна влада ретельно документувала свої злочини.

З документів ДАЧО і газети «Красное знамя» дізнаємося про роботу повітових комісій. Так, у квітні кампанія проходила в Остерському повіті. Відповідна комісія з вилучення була утворена 5 квітня. Усі «необхідні» заходи треба було провести до 20 травня (комісія припинила свою діяльність 3 липня). 19 квітня у Острі відбулися повітові збори священників і представників релігійних громад, які постановили – усі церковні цінності передати на користь голодуючих. Вилучення було проведено в усіх 73 церквах повіту (зібрано – понад 242 кг срібла)²⁸.

23 квітня 1922 р. газета «Красное знамя» проінформувала, що в Городні була утворена повітова комісія з вилучення цінностей, до її складу увійшло 5 членів (представники виконкому, парткому, губчека, фінвідділу, наросвіти). Ця комісія видала розпорядження про утворення волосних комісій із конфіскації. Від 1 по 10 квітня члени комісії оглянули 2 синагоги й 2 храми в Городні, перевірили описи та почали процедуру реквізиції цінностей. У самій Городні було вилучено понад 9 кг срібла (їх доправили до Чернігова)²⁹. Вже 25 квітня 1925 р. губерньська газета повідомила про завершення вилучення цінностей у Городні. Із Троїцької церкви забрали майже 8 кг срібла, з Василівської церкви – понад 2 кг і орден св. Анни 2-го ступеня³⁰. По селах Городнянського повіту ця кампанія проходила в другій половині квітня 1922 р.³¹

У травні 1922 р. з Воскресенської церкви Седнева Чернігівського повіту конфіскували такі срібні речі: ікону св. Миколая в ризі, 6 лампад, Євангеліє 1688 р. (із вкладним записом чернігівського полковника Я. Лизогуба за 1692 р.), Євангелія (1722, 1773, 1841 рр.), 2 дарохранильніці, 6 хрестів, 4 потири, 2 диски, 2 зіздиці, 2 лжиці, кадило, 4 ордені. Загальна вага вилучених предметів становила 8,5 кг срібла. На листопад 1925 р. у храмі ще перебували значні цінності – загальна вага тих речей, що мали зазначену одиницю виміру, дорівнювала 6,2 кг срібла (дарохранильніці, хрести, чаші, диски, зіздиці, лжиці), ікони в ризах без ваги, Євангелія – також. На 1929 р. загальна вага цінних предметів, що перебували в церкві, становила 6 кг срібла. У 1927 р. і 1929 р. до музею було забрано 5 ікон переважно на полотні (ікони свв. Миколая й Олександри в срібно-золоченій ризі, ікона Благівіщення на полотні – срібні й золоті нитки, кольорове каміння, ікона св. Варвари на полотні – срібні та золоті нитки), плащаницю, срібний стакан, 2 цинкові тарелі, три ризи. На 1929 р. залишалося ще 6 Євангелій, 2 дарохранильніці (0,9 кг і 0,4 кг), 5 хрестів (найбільший 0,9 кг з ініціалами полковника Я. Лизогуба), 1 дароносний хрест, 2 чаші, 5 ікон у срібних ризах³².

У травні 1922 р. з Благовіщенської церкви м. Березна вилучили 6 ікон у срібних ризах, але залишалося ще 6 Євангелій (найстаріше – київське, 1712 р.), дарохранильніця 1795 р. (вагою майже 6 кг), 7 хрестів, 3 чаші. На липень 1923 р. у цьому храмі загальна вага срібних предметів становила 14 кг, але в описі не всі речі були позначені з одиницею

²⁷ Помощь Черниговщины. *Красное знамя*. 1922. 5 мая. С. 2; Помощь по Черниговщине. *Красное знамя*. 1922. 13 мая. С. 1.

²⁸ Жизнь человеческая дороже церковного сосуда. *Красное знамя*. 1922. 5 мая. С. 2; Радянська влада та православна церква... С. 281–282.

²⁹ Изъятие церковных ценностей. *Красное знамя*. 1922. 23 апреля. С. 4.

³⁰ Изъятие ценностей. В Городне. *Красное знамя*. 1922. 25 апреля. С. 4.

³¹ Городнянский уезд. Изъятие церковных ценностей. *Красное знамя*. 1922. 30 апреля. С. 1.

³² ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 38; Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 465; Ф. Р-67. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 76.

виміру. У Вознесенській церкві Березного на лютий 1922 р. було 11 Євангелій, 2 дарохранильниці, 2 дароносиці, 18 ікон (і ще 7 ікон у Варваринському храмі), 8 хрестів, 8 потирів, 5 дискосів, 5 звідниць, 3 кадила³³.

18 травня 1922 р. у с. Кувечичі Чернігівського повіту зі Свято-Духівської церкви конфіскували – хрест, два ковші, тарілку, одну кришку Євангелія (5 пластин), дві застіжки, одну рамку від кришки Євангелія, чотири зірочки від кришки Євангелія³⁴.

Про супротив грабіжницькій кампанії духівництва й парафіян дізнаємося з документів ДАЧО, публікацій на сторінках газети, споминів очевидців. Так, музейник і краєзнавець К. Самбурський у своїх «Щоденниках» повідомляв, що 15 квітня 1922 р. відбулися збори інтелігенції в Ічні Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Чернігівщина) щодо вилучення цінностей. Усі присутні висловилися проти конфіскації майна. 27 квітня відбувся опис цінностей у храмах Ічні. Комісія складалася з військового комісара, начальника міліції, голови виконкому. Срібні предмети були описані й перевірені. Для вилучення відібрали – чашу, хрест, дискос, дві тарілки, чарку. 3 травня із церков Гужівки, Рожнівки й Максимівки узяли 5 кг срібла. Із Рихлівського монастиря, за переказами людей, було узято майже 370 кг срібла, понад 16 кг золота (вочевидь, ще в 1921 р.). Вилучення цінностей у Ічні проходило 14 травня (зняли шати двох ікон, срібну оправу з Євангелія, інші предмети загальною вагою 6,7 кг)³⁵. Мутинська й Коропська волості Кролевецького повіту також саботували вилучення³⁶. Аналогічна протидія була з боку населення сіл Дягова й Феськівка Сосницького повіту.

На супротив влада реагувала жорстокими каральними заходами. Так, 1 липня у Мені відбулася виїзна сесія Чернігівського ревтрибуналу в справі «Дягова–Феськівка». Троє людей отримали вирок – розстріл³⁷. У серпні 1922 р. Чернігівський ревтрибунал розглядав справу проти керівництва Рихлівського монастиря про підробку опису майна обителі. Як наслідок, архимандрит Євгеній (Матвеев) і благочинний М. Радченко були засуджені до розстрілу³⁸.

Строки кампанії були прискорені наприкінці квітня 1922 р. Так, 29 квітня газета «Красное знамя» повідомила, що Чернігівська губкомісія отримала розпорядження від центральної комісії про завершення роботи з вилучення коштовностей. Губкомісія інформувала, що конфіскації у багатьох храмах і синагогах були завершені – вочевидь, по губерньському центру й містечках. Речі були запаковані й готові до відправки за межі губернії³⁹. Однак по селах цінності вилучали ще у травні–червні 1922 р.

Проміжні «фінансові здобутки» й результати кампанії щодо кількості вилученого по губернії переважно відображені на сторінках преси. Так, у травні 1922 р. про це з'явилася серія публікацій⁴⁰. 29 квітня 1922 р. у Чернігові відбулися загальні збори червоноармійців – командного політичного складу Чернігівського гарнізону, на яких доповідач А. Валишев (член губкомісії з вилучення) зазначив, що до чернігівського музею було передано понад 28,5 кг вилучених срібних виробів, які мали культурно-мистецьку цінність. Взагалі, армійські підрозділи були залучені до конфіскації понад 410 кг срібла та майже 1 кг золота⁴¹. У ході кампанії в губерньському центрі було вилучено: понад 1,3 кг золота, майже 381 кг срібла, 4 митри з діамантами⁴².

На 5 травня по Кролевецькому повіту було вилучено 60 кг срібла. По Кролевицю – майже 21 кг срібла (понад 11 кг з синагог), по повіту – 40 кг срібла⁴³. На 17 травня по губернії було вилучено: понад 3 кг золота (Чернігів і Кролевецький повіти), майже 2,8 т срібла (найбільше – Чернігів і Ніжинський повіти)⁴⁴.

Музейники Чернігова брали активну участь у кампанії, фіксуючи й рятуючи культурні цінності. Вони розуміли й знали матеріальну та мистецьку ціну речей. У свою чергу влада, використовуючи знання експертів (В. Шутаєвський, В. Дроздов, Б. Пилипенко), під виглядом захисту пам'яток виявляла цінності та художньо-мистецькі шедеври. Вочевидь,

³³ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 92, 117, 184, 212.

³⁴ ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 142.

³⁵ Самбурський К. Щоденники 1918–1928 рр. Київ, 2015. С. 381, 385–386, 391–392.

³⁶ Изъятие ценностей. *Красное знамя*. 1922. 31 мая. С. 2.

³⁷ По губернии. *Красное знамя*. 1922. 21 июля. С. 2.

³⁸ Радянська влада та православна церква... С. 40–43.

³⁹ Помощь Черниговщины. К изъятию ценностей. *Красное знамя*. 1922. 29 апреля. С. 2.

⁴⁰ Сводка о количестве взятых из церквей ценностей по Черниговской губернии. *Красное знамя*. 1922. 21 мая. С. 4.

⁴¹ Жизнь красноармейца. *Красное знамя*. 1922. 12 мая. С. 2.

⁴² Помощь Черниговщины. *Красное знамя*. 1922. 5 мая. С. 2; Радянська влада та православна церква... С. 276.

⁴³ Борьба с голодом по Черниговщине. *Красное знамя*. 1922. 21 мая. С. 1.

⁴⁴ Сводка о количестве изъятых из церквей ценностей по Черниговской губернии. *Красное знамя*. 1922. 5 мая. С. 2.

чи не єдиним таким фахівцем із профільною вищою освітою у Чернігові був В. Шугаєвський.

О. Нестуля зазначає, що на початку кампанії співробітники чернігівських музеїв не були включені до складу спеціальних комісій. Також дослідник наголошує на тому, що голова губернської комісії з вилучення визначив для передачі з музеїв низку цінних предметів. Реагуючи на це неподобство, співробітники Всеукраїнської академії наук склали протестний лист, завдяки якому з музею не вилучили 4 Євангелія, коштовний посуд, також музейників допустили до роботи спецкомісії (працювали на громадських засадах і рятували коштовні речі)⁴⁵. Про вилучення з музеїв пише і В. Пашенко. Так, представники музею чинили супротив губкомісії, яка визначила для передачі з музеїв Чернігова й церковних ризниць низку унікальних експонатів зі срібла періоду Київської Русі. Представник губмузею, який наполягав на своїй участі в роботі комісії при вилученні цінностей із Чернігівського кафедрального собору, «був майже витурений із собору, причому в грубо глузливій формі йому заявлено, що губмузею тут робити нічого»⁴⁶.

Ще на етапі підготовки кампанії в грудні 1921 р. співробітники музею В. Шугаєвський і Б. Пилипенко оглянули Максаківський монастир (перебував на стадії ліквідації) на предмет знаходження історико-культурних цінностей та відібрали 33 одиниці мистецьких творів⁴⁷. 14 лютого 1922 р. Чернігівська ліквідаційна комісія постановила, згідно заяви представника музею В. Дроздова (завідуючий архітектурною секцією), що при ліквідації Троїцького монастиря в Чернігові музей міг би прийняти в своє підпорядкування храми обителі⁴⁸. Протягом 1922 р. музейники складали реєстр пам'яток старовини. Так, 30 квітня 1922 р. і 24 жовтня 1923 р. вони взяли на облік відповідно 12 і 16 цінних предметів, що перебували в Борисоглібському соборі (мозаїчна ікона св. Миколая, дві ікони з зображенням св. Феодосія на полотні, антимінс архієпископа М. Десницького, скляний хрест, інше)⁴⁹. За речі, які перебували на обліку, відповідав уже музей, але обліковані предмети могли тривалий час не передаватися до музейної установи, а зберігатися в храмі.

У 1922 р. до чернігівського музею передали понад 27 кг срібних виробів (найбільше – із міських монастирів і соборів), 9 Євангелій (4 з Вознесенської церкви, 2 з Воздвиженської)⁵⁰. На сьогодні у музеї зберігаються принаймні 3 Євангелія з храмів Чернігова і Седнева, вилучені в 1922 р.⁵¹

У жовтні 1922 р. губінспектор по музейній частині губполітосвіти й очільник музею В. Шугаєвський здійснив поїздку до Новгород-Сіверського для обстеження стану місцевих церков, монастиря та передачі окремих цінностей до музеїв. Він відібрав до 20 предметів для Чернігова (олов'яні – дарохранильницю й дароносицю, 2 ризи, понад 5 воздхув, епитрахиль, покривець, палицю, великий килим «панського» типу, ікону, частину козацького пояса), понад 5 ікон для новгород-сіверського музею, 12 предметів було поставлено на облік (6 риз, срібна тареля, дві ікони, дарохранильниця, напрестольний хрест, чаша)⁵².

У 1922 р. влада вилучила з Рихлівського монастиря дарохранильницю 1749 р. (47,6 кг срібла). До музею вона надійшла лише в 1925 р.⁵³

Окремі цінності з Чернігівщини потрапляли й до київських музеїв (наприклад, срібна шата Дігтярівської ікони в Музей історичних коштовностей України).

Основні результати кампанії були оприлюднені на сторінках загальногубернської газети в червні-липні. Станом на 10–13 червня 1922 р. по Чернігівській губернії було вилучено: понад 4 кг золота, 4,5 т срібла (найбільше: Ніжинський повіт – понад 1 т срібла, Чернігів – майже 580 кг, Глухівський повіт – біля 600 кг, Кролевецький – понад 500 кг, Борзенський – біля 450 кг, Сосницький – понад 280 кг, Остерський – біля 220 кг). Було вилучено 10 митр із діамантами⁵⁴.

У липні Сосницький повіт подав уточнені цифри – забрали майже 350 кг срібла⁵⁵.

На початку липня 1922 р. були підбиті підсумки кампанії з конфіскації церковних цінностей та коштовностей. **На Чернігівщині вилучили й відправили до Москви: 4,5 кг золота, майже 5 т срібла, діамантів – 130 одиниць (47 каратів), 13 митр.** Найбільше – у Чернігові (майже 2 кг золота, 680 кг срібла, діамантів – 42 карати, 11 митр), Ні-

⁴⁵ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Київ, 1995. Ч. 1. С. 138, 142–143.

⁴⁶ Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. XX ст. Київ, 1993. С. 56.

⁴⁷ ДАЧО. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1859. Арк. 56–56 зв.

⁴⁸ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 8.

⁴⁹ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 44.

⁵⁰ Помощь по Черниговщине. Красное знамя. 1922. 13 мая. С. 1.

⁵¹ Арендар Г. Срібні оклади...

⁵² Радянська влада та православна церква... С. 53–65.

⁵³ Дроздов В. Рихлівський ковчег. Записки українського наукового товариства в Києві. 1927. Т. 26. С. 52.

⁵⁴ Борьба с Голодом. Красное знамя. 1922. 12 июня. С. 2; Изъятие ценностей. Красное знамя. 1922. 19 июня. С. 2.

⁵⁵ По губернии. Красное знамя. 1922. 21 июля. С. 2.

жинському (понад 1000 кг срібла, одна митра), Глухівському (понад 600 кг срібла) і Борзенському повітах (580 кг срібла)⁵⁶.

Центральна комісія з вилучення цінностей повідомила (на 25 червня 1922 р.), що по Україні було вилучено: майже 47 т срібла (46753 кг, 10,5% зібрали на Чернігівщині), понад 50 кг золота, майже 1400 каратів діамантів⁵⁷.

На 1923 р. у кафедральних соборах, монастирях, костіолі Чернігова цінностей вже не було (виключення становив Борисоглібський собор). Заходи з додаткового вилучення цінностей по Чернігівській губернії продовжилася навесні 1924 р., але вже без особливого розголосу. Із перервами вони тривали до 1930 р., коли розпочався процес масового закриття церков. За ці роки конфісковували ще наявні предмети з дорогоцінних металів, культовий одяг, документальні збірки, богослужбові книги, дзвони⁵⁸. У 1924 р. Чернігівський державний музей взяв на облік срібні царські врата Борисоглібського собору Чернігова⁵⁹. 1929 р. до музейної установи була передана срібна шата кіоту чернігівської Троїцько-Іллінської ікони, у 1930 р. бронзовий дзвін 1720 р. з Вознесенської церкви Чернігова, зроблений коштом чернігівського полковника П. Полуботка. Срібну дарохранильницю чернігівського Борисоглібського собору музей отримав у 1933 р.

Кампанія 1922 р. мала свою специфіку й особливості: ретельна підготовка акції, короткі строки проведення (кінець березня – початок липня 1922 р.), антирелігійна й антицерковна пропаганда, цінності конфісковувались у всіх існуючих релігійних громадах (православні, католицькі, єврейські), із церков конфісковували лише частину культових речей (значна їх кількість ще залишалася в православних храмах), з монастирів вилучали фактично всі цінності (перебували на стадії ліквідації), терор, репресії, залучення регулярних армійських частин. Окремі коштовні предмети були врятовані й залишені в Чернігові завдяки професійним діям чернігівських музейників та науковців.

Головні завдання кампанії – облік наявного церковного майна, підготовка населення й духовництва до необхідності вилучення усіх коштовних предметів, конфіскація цінностей, зменшення впливу Церкви. Основними організаторами цієї політики на Чернігівщині були: особливо уповноважений Раднаркому Л. Бенчин, губвоєнком А. Валишев, керівництво губчека.

Таким чином, можемо стверджувати, що грабіжницька кампанія більшовицької окупаційної влади Росії, проведена у 1922 р. на Чернігівщині, призвела до початку масового вилучення історичних, культурних та мистецьких цінностей. Ці предмети переважно належали громадам і тільки перебували в «управлінні» Церкви. Конфіскуючи коштовності, злочинна держава тим самим грабувала громади, які протягом століть накопичували духовні та мистецькі скарби. Політика окупаційної влади нищила національне й культурне надбання українського народу XVII – поч. XX ст. Можемо припустити, що після кампанії 1922 р. по церквах Чернігівщини ще залишалася значна кількість цінностей, загальну вагу яких, за мінімальною оцінкою, можна визначити в 10 т срібла.

References

- Arendar, H. (2021). *Sribni oklady Yevanhelii XVII–XIX st. iz zibrannia Chernihivskoho istorychno-ho muzeiu im. V.V. Tarnovskoho* [Silver salaries of the Gospels of the XVII–XIX c. from the collection of the V.V. Tarnowski Chernihiv historical museum]. Kyiv, Ukraine.
- Danylenko, V.M., Kasianov, H.V., Kulchytskyi, S.V. (1991). *Stalinizm na Ukraini. 20–30-ti r.* [Stalinism in Ukraine. 20th–30th]. Kyiv, Ukraine.
- Nestulia, O. (1995). *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917–1941 rr.* [The fate of church antiquity in Ukraine in 1917–1941]. Kyiv, Ukraine.
- Pashchenko, V. (1993). *Derzhava i pravoslavia v Ukraini: 20–30-ti r. XX st.* [State and Orthodoxy in Ukraine: 20th–30th of the XX c.]. Kyiv, Ukraine.
- Pashchenko, V. (2004). *Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti r.* [Bolshevik State and Orthodox Church in Ukraine 1917–1930]. Poltava, Ukraine.
- Samburskyi, K. (2015). *Shchodennyky 1918–1928 rr.* [Diaries of 1918–1928]. Kyiv, Ukraine.
- Shumilo, V. (2021). *Istynno-Pravoslavna (Katakombna) Tserkva na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st. Dysertatsiia na zdobuttia naukovo-ho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Spetsialnist: 07.00.01 – istoriia Ukrainy* [The True Orthodox (Catacomb) Church in Chernihiv Oblast in the 20s–30s of the 20th century]. Chernihiv, Ukraine.
- Tarasenko, O., Kovalov, M. (2011). *Tserkva i vlada na Chernihivshchyni za radianskoho chasu. Reabilitovani istoriiei.* U 27-my tt. Chernihivska oblast [Church and power in Chernihiv region during the Soviet era]. Chernihiv, Ukraine. Kn. 3. S. 9–52.
- Veryha, V. (1996). *Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnostei v Ukraini v 1922 r.* [Confiscation of church values in Ukraine in 1922]. Kyiv, Ukraine.

⁵⁶ Валишев А. Духовенство и изъятие... С. 2.

⁵⁷ Изъятие церковных ценностей в Украине. *Красное знамя*. 1922. 12 июля. С. 1.

⁵⁸ Радянська влада та православна церква... С. 115.

⁵⁹ ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 203.

Блакитний Максим Михайлович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Blakytyn Maksym – Ph.D. in Historical Sciences, deputy director for research of the Chernihiv historical museum named after V.V. Tarnovsky (4 Muzeina Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: max1914@ukr.net

WITHDRAWAL OF CHURCH VALUES BY THE SOVIET AUTHORITY IN THE CHERNIHIV REGION: THE 1922 CAMPAIGN

The purpose of the article is to shed light on the predatory policy of Soviet Russia during the organization and conduct of the 1922 campaign to forcibly confiscate valuables from churches and monasteries in the Chernihiv region. Circumstances, mechanisms of confiscation of church valuables on the territory of Chernihiv province are revealed. The occupying power, using state terror, continued to work out the logistics of confiscating valuables from the population and public institutions. The campaign was carefully planned and prepared – the authorities registered religious communities, drafted and approved their statutes, registered church property and valuables (descriptions), and concluded lease agreements for religious premises (between the state and the community). Thanks to property descriptions, the authorities actually had a real picture of the «treasures» owned by religious communities. More than 100 descriptions of temples were worked out, mainly in Chernihiv, Oster and Horodnia counties and Chernihiv. Churches and monasteries housed a significant number of historical and cultural and artistic values of the XVII–XIX c. Only in the churches of Chernihiv there were 60 gospels, in the town of Berezne – 23 gospels, in Sedniv – 18. In the churches of Chernihiv district there were 116 gospels, 43 gift boxes, 71 chalices, 75 altar crosses, almost 200 bells. The campaign to seize valuables took place in 12 counties of Chernihiv province. The lands of the Starodub region taken from the Chernihiv region also had a significant number of similar values. *The scientific novelty* is that for the first time a campaign on large-scale confiscations of cult objects was considered in 1922 in Chernihiv region. Emphasis is placed on its features, mechanisms and consequences. Published and unpublished sources of the State Archives of the Chernihiv region, publications in the media, preserved church items from the collection of the V.V. Tarnowski Chernihiv historical museum. It was emphasized that the main work was carried out by the Chernihiv Provincial Commission for the Removal of Valuables, to which the county and volost commissions were subordinated. It is noted that the campaign of 1922 was a purposeful operation to extract church valuables from precious metals. Campaigning and propaganda activities were carried out to weaken the positions of the Church and the clergy. Mass seizure of valuables began in late March in Chernihiv, and in early April in the provinces. The active phase of the campaign in the region lasted for three months (late March – early July). Chernihiv museum workers took an active part in the campaign, capturing and saving cultural values. **Conclusions.** As a result of the robbery campaign of 1922 in the Chernihiv region seized and sent to Moscow: 4.5 kg of gold, almost 5 tons of silver, diamonds – 47 carats, 13 meters. Most items were confiscated in Chernihiv (almost 2 kg of gold, 680 kg of silver, diamonds – 42 carats, 11 miter), Nizhyn (over 1000 kg of silver, one miter), Glukhiv (over 600 kg of silver) and Borzensky counties (580 kg of silver). By confiscating jewelry, the state looted communities that had accumulated spiritual and artistic treasures for centuries. The policy of the occupying power destroyed the national and cultural heritage of the Ukrainian people in the seventeenth and early twentieth centuries.

Key words: valuables, seizure, confiscation, silver, Chernihiv province, church, monastery.

Дата подання: 26 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блакитний, М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 року. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 36–45. DOI: 10.5281/zenodo.7009990.

Цитування за стандартом APA

Blakytyn, M. Vyluchennia radianskoïu vladoïu tserkovnykh tsinnosti na Chernihivshchyni: kampa-niia 1922 roku [Withdrawal of Church values by the Soviet Authority in the Chernigiv Region: the 1922 campaign]. *Siverianskyi litopys* – *Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 36–45. DOI: 10.5281/zenodo.7009990.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

З ДОКУМЕНТІВ ТАБІРНОГО ЩОДЕННИКА КНЯЗЯ ЯНУША РАДЗІВІЛА (КОНФЕСАТИ, ДОНЕСЕННЯ ШПИГУНІВ)

DOI: 10.5281/zenodo.7010134

© Ю. Мицик, 2022. CC BY 4.0

У одному з номерів «Сіверянського літопису» ми надрукували статтю – публікацію перекладу документів з т. 2 кореспонденції польного гетьмана литовського князя Януша Радзівіла¹. Тепер у нашому розпорядженні є і т. 1 цієї кореспонденції, значно повніший і цінніший², бо тут міститься важливий табірний (канцелярський) щоденник Радзівіла. У ньому день у день фіксувалися всі події у таборі війська Великого князівства Литовського (ВКЛ) і вся важлива інформація, яка надходила до табору. Щоправда, щоденник дійшов до нашого часу з втратами, у ньому бракує початкової частини (1648 – перша пол. 1649 рр.), подій 1654–1655 рр.

Особливо цінними є конфесати – протоколи допитів полонених. Про специфіку й джерельну цінність цих джерел нам вже приходилось писати³. Вона полягає насамперед у тому, що вони дають змогу висвітлити ситуацію в таборі повстанців, адже відповідні джерела збереглися вкрай погано й тому доводиться покладатися на ті джерела, котрі вийшли з ворожого табору карателів Речі Посполитої. Хоча конфесати редагувалися карателями, які вносили й свої оцінки подій; нерідко здобувалися на допитах із тортурами, де полонені подавали інколи фантастичну інформацію, все ж там знаходимо чимало цінних свідчень. Це стосується повстанських сил, озброєння, керівників війська, їхніх планів тощо. Ці свідчення доповнюються інформацією, яку здобули шпигуни. Враховуючи те, що польські оригінали вже друковані, подаємо лише переклади документів українською мовою. Зацікавлений читач знайде чимало нових даних про події того часу в Чернігові, Ніжині і взагалі на території Сіверщини.

Матеріали щоденника Радзівіла дещо доповнені нами джерелами з польських архівів: №№ 21–23, 30.

* * *

№ 1

1649, червня 21 (?). – Конфесата невідомого козака.

«Де є зараз Хмельницький?

Каже, що йшов з військом на Борщагівку (нині – село Погребищенського р-ну Вінницької обл. – Ю.М.), на Володарку (нині – райцентр Київської обл. – Ю.М.) і на Животів (нині – село Животівка Оратівського р-ну Вінницької обл. – Ю.М.) під Білу Церкву проти коронного війська: були й сили трьох татарських царевичів.

Чи з відома Хмельницького вийшов із Запорозжя Голота?

Сказав, що з відома, бо дав йому червону хоругву з гербом левом і білим хрестом, взяті в Короні (Польській), і барабани при листах на набір більшого війська. Призначив йому другого полков-

¹ Мицик Ю., Тарасенко І. Чернігівщина часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. у світлі кореспонденції Януша Радзівіла. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 54–59.

² Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646-1655. Cześć 1. *Diariusz kancelaryjny 1649–1653*. Warszawa, 2019.

³ Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ, 1996. С. 165–169; Мыцк Ю. О классификации и достоверности конфессат участников Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. *Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории*. Днепропетровск, 1988. С. 97–101.

ника, якогось Пеняка, котрий командує двома полками, тобто Канівським та Київським із Чорнобилем, в яких на думку полоненого певно є 18 000.

Що за люди прийшли під Загаль із полковником Голотою? Сказав [...].

Які замисли були на подальше? Сказав [...].

Чи Кодак є обложений? Сказав [...].

Чи є гармати в допоміжному полку, тобто Пеняка? Сказав, що ту артилерію, яка була в Трахтемирові, Пеняк мав взяти з собою, ще й полк мав йти цим само шляхом, яким йшов і Голота до Загаля, а Прип'ять мав перейти в Бабичах. Сказав і те, що в окопі самі ж козаки забили [пораненого] Голоту через те, що вивівши молодців, до [...]».

(Опубліковано в кн.: *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Dziennik kancelaryjny 1649–1653. Warszawa, 2019. С. 54–55).*

№ 2

1649, не пізніше серпня 1. – Конфесата козака Кіндрата.

«Конфесата Кіндрата, козака з Богушів (можливо, це суч. с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл. – Ю.М.), маєтності й. мості пана київського [каштеляна].

Насамперед сказав, що з тих, що розбито у Великому Борі, п'ятьох взяти в полон, а сурмач пана [Станіслава Кароля] Ложецького тоді перебіг до них. Сказав також, що нібито цього гультьйства мало бути 20 000, а 8 гармат, а пороху вдосталь.

Холмеч вирубала чата, котру послали з Удолонки.

Сказав, що мав прийти перший лист від Хмеля, щоб коло Брагина вщент вирубали (неприятеля). А потім прийшов другий, яким заборонялося рубати, тільки щоб захопили коней і йшли громити табір. Розгромивши його, зразу йшли б до Вільна, рубаючи всіх неприятелів. А на табір мають вдарити цими днями або зразу ж у неділю, також і на Речицю. Ці полки: Київський, Білоцерківський, Чорнобильський й ті [повстанці], котрі втекли з-під Загаля; мають і вози. Хоругв мають 30, а інші в возах. Про татар не сказав. Сказав і то, що брагинські міщани, котрі тримаються добре, просили полковника, щоб дав їм лист, щоб вони могли зібратися і йти з військом. Сину Турчина дав листа на дві сотні; цей має швидко зібрати їх.

У Брагині тільки сам полковник став у вїйта, а все військо по домах (?). Кінноти сказав 6000, а інші – піхота. Сказав про добру вогнепальну зброю у кінноти й про коней. Про себе сказав, що недавно до них прилучився, однак забив двох наших».

(Опубліковано в кн.: *Korespondencja... С. 148).*

№ 3

1649, серпня 25. – Конфесата козака Некипілка.

«Козак Некипілка сказав про Лоївську битву, що в ній загинуло їх 11 000 із полку Кричевського, а решта недобитків пішла до Чорнобиля. Із тих, що були за Дніпром, загинуло 2700. А решта, що була за рікою, переправляються на цей бік і збираються докупити. А як тільки зберуться, мають вдавити на [ворожий] табір.

У Гомелі не більше 2000 війська. Їх полковником є Забіла, а його намісником – Гришко. Порох мають із Могилева, а солі привезли їм з Києва 17 возів. Зі Стародубщини, Новгородка й Чернігова є не більше 3000, котрим наказано здобувати Кричев і Чечерськ.

Від Хмеля сподіваються швидкої допомоги».

(Опубліковано в кн.: *Korespondencja wojskowa... С. 190).*

№ 4

1649, серпня 29. – Конфесата козаків із полку Стефана Подобайла.

«Криско [...] родом із Брагина. Минулої осені після Пилявецького розгрому пішов козакувати, його зробили брагинським сотником. Потім на його місці поставили Яська Мельника (можливо, ідеться про Івана Мельника, який у реєстрі 1649 р. значиться як прилучський сотник – прим. видавців). Спочатку ходив із козаками під Петриків, до Ігуменя, до Березини. Звідти повернувся до Любеча. Спочатку в Любечі було шість сотень: 2 Брагинські і 4 Любецькі. Потім Любецькі пішли до укріплення під Лоїв, коли київський полковник [Кричевський], командував Київськими й Сіверськими полками, прийшов для розгрому литовського табору. Тепер під Любечем у півмилі від міста стоїть табором 20 000 війська. А під Лоевом із Подобайлом 10 000. Новий полковник приїхав від Хмеля, котрий має бут старшим над цим військом. Два тижня тому він був у раді в укріпленні під Любечем, і прийняли рішення, щоб облягти (ворожий) табір, коли всі зберуться докупити. Провіанту мають мало, бо з Любецької волості все вибрали, тепер беруть тільки з Брагинської. Хмельницький прислав Подобайлу велику бочку пороху. А в таборі під Любечем мають три вози з Києва. Сіль також мають із Києва. Із полку Подобайла втопилося 1800, крім вбитих і полонених. Із Чорнобильського полку ледве втекло 1000, а вбито їх понад 4000. Із Київського й Овруцького полків – 6000. У Подобайла дві гармати залізні, одна бронзова, шість гаківниць. У Київського полку 8 гарматок бронзових і залізних. Від Хмельницького сподіваються підкріплення. Він писав Кричевському, що пришло козаків і татар скільки треба. Що після поразки Кричевського хотів вчинити Хмельницький, не знає. Тільки те знає, що його значок і коня, на котрому сидів, відіслано до Хмельницького, щоб швидше увірував у його загибель; і взагалі дали знати про втрату загиблими й пораненими, яких нараховують понад 10 000.

Антон Шапковал з Єльська, що за Бабичами пана маршалка пінського (Лукаша Єльського – Ю.М.), – отаман.

Після лоївського розгрому мозирські сотники Одинець й Кисіль взяли його від жнив й інших, щоб вони везли артилерію, яка залишилися в Бабичах, тобто 4 гарматки. Під Любечем, півмилі малої, стоїть укріплення на Лугу між Дніпром та озером. Нараховують в укріпленні 20 000. Не всі мають зброю, ледве половина з самопалами, рогатинами, бердишами. У цьому укріпленні вирішили, щоб ніхто з війська не виходив, таких ловили й вбивали. Гармат мають 6, гаківниць 8. Пороху 8 возів із Києва і сіль. Провіанту мають небагато. Коли виходили з табору, приїхав полковник без війська, тільки з 20 кінних. Хмельницький обіцяє допомогу і 20 000 татар».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 190).

№ 5

1649, вересня 6. – Конфесата козака Василя Писаренка й білоруських селян.

«Конфесата Василя Писаренка, козака з Канева.

На допомогу задніпрським полковникам Хміль відправив два полки: один – Іллі Богаченка, котрий має 4000 з Полонного, Звягля, Сульжинця і Костянтинова, зібраних на початку козацької війни. Цей Ілля став на місце Донця, котрого Хмельницький скинув із полковництва, бо він погано командував і більше пив, прийшовши до міст, ніж щось робив, тому наказав йому бути біля нього. У цьому полку всі – робоче селянство, котре раніше ніколи не було в козацьких походах і нема серед них старинних козаків більше двадцяти. П'ять гармат мають, кожну возять чотирма кіннями, пороку канівська осьмачка, а при собі мають потрошку. Кінних є 3800, піхоти 200, не всі мають самопали, а піші не мають, озброєні лише рогатинами й бердишами. Другий – Гараськи [Якуевича] має 3000 вояків, усі кінні, гармат не мають, бо втратили їх у Звягелі, перед тим як Хміль вийшов у поле. Обидва мали йти під Лоїв і з'єднатися з Подобайлом та іншими козаками. У минулу суботу мали переправлятися. Про Хмеля нічого не чути, тільки те, що обложив ляхів. Про лоївський погром казав, що 40 000 загинуло, так подають старші. Про татар каже, що вони є при Хмельницькому, але про їхню кількість не знає. Провіанту в таборі Хмельницького мало, починаються хвороби і пошесть.

Огризко з села Молодуші (нині – с. Маладуша Речицького р-ну Гомельської обл., лежить на шляху Речиця–Хойники – Ю.М.) каже, що не ходив ні з козаками, ні з Костиркою. Тільки те знає, що Костирка часто ходить через їхнє село.

Павло з села Олекшич не ходив з Костиркою і не знає, де той буває і ходить. Був Костирка у них, кліті розбив, забрав коней і свиней, а з їхнього села пішов до макуновців і василевців, а старшим є Іван Костира. Навести на нього не може, бо невідомо, де той буває, але молодущани й роменці знають і можуть навести. А він до цих може привести, що в Макановичах, а найбільше в Василевичах (нині – село в Речицькому р-ні Гомельської обл., лежить на північний схід від Мозиря – Ю.М.).

Оскільки князь й. м. від пана Візгерда мав пересторогу, що Костиренко замислив вночі вдари на коней, які пасуться на тому боці Дніпра, то відправив через річку рейтарський загін пана [Теодфіла] Шварцкоффа, а при ньому 40 своєї угорської піхоти*».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 642).

*) Останній абзац вписаний помилково в конфесату, бо це є запис канцеляристів у Таборовий щоденник.

№ 6

1649, вересня 10. – Мозир. – Уривок з листу шляхтича Шимона Павши до князя Януша Радзівіла.

«Ясне освічений милостивий князю, пане й мій милостивий добродію!

Повернувшись від в. кн. мості, пана мого милостивого, натрапив на велику завірюху шляхти, яка тікала з Задніпря, особливо й пана любецького підстаросту Себестіановича, котрий ледве втік до мене в Мозир 6 вересня, маючи за собою погоню аж до Брагіна, а з ним тікали пан Силіч і пан Білобжеський; і тут він до прив'язався. Я, маючи ці відомості про таку небезпеку, одразу в різні місця їх розіслав. Мені достовірну відомість принесли, що Шумейко увійшов у Любеч із тисячею кінних. Небабі наказано пильнувати лоївську й речицьку переправи, а іншим наказано йти під Гомель і Стародуб. Це в. кн. мості як достовірне подаю. Дано мені також і про те знати, що вже з сином Хмельницького наші билися між Вінницею й Прилуками і кажуть, що у цьому бою сина Хмельницького було живцем схоплено і й. мості-пану краківському [каштеляну М. Потоцькому] його віддали. Як мені доносять, що нібито в цьому бою полягло цього гультьяства щось близько 15 000. Хмельницький сам розташувався під Уманню й чекає на інші полки, проти котрого виступив й. м. пн. краківський [каштелян]. А я для ліпшої й певнішої відомості послав свого челядника на доброму коні аж до Житомира, що знаходиться від тих таборів тільки у 15 милях, де зараз стоять війська. Як тільки він повернеться і принесе щось достовірне, негайно дам знати в. кн. мості. При закінченні цього листа прислали мені слуги пана київського (каштеляна Максимілана Бжозовського – прим. вид.) з Хойник, його маєтності з-під Брагіна лист [...]

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 370–371).

№ 7

1650, вересня 14. – Уривок із листа ротмістра кварцяного війська Станіслава Гурського до короля Яна Казимира, в якому міститься конфесата козаків.

«[...] Після написання цього листа повернувся роз'їзд, котрий було послано заради "язика". Привів трьох козаків із полку [Данила] Нечая. Вони поверталися з Молдови зі здобиччю. Ці козаки кажуть, що вже татари з господарем [Василем Лупу] помирилися і галга-солтан [Крим Гірей] до

Хмельницького прислав, щоб повертався в Україну з-під Ямполья, а козаків не пускав у Молдовську землю. Не можемо знати, куди Хмельницький із військом захоче піти, як і солтан галга з татарами». (Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 408).

№ 8

1651, лютого 10. – Уривок з листу Шимона Павші до князя Я. Радзівіла.

«[...] Из Чорнобиля дано мені знати, що по кількасот чоловік є для залоги по цих містах, особливо в Горностайполі, в Димері, в Новгородку Сіверському, в Седневі, в Любечі і в Лосеві, і це є достовірно, нехай в. кн. мості, пану моему милостивому, буде відомо [...]».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 667–668).

№ 9

1651, березня 12. – Гомель. – Лист гомельського підстарости Яна Францішка Хлевинського до надвірного хорунжого Зигмунда Адама Слушки.

«Вельможний милостивий пане хорунжий ВКЛ, пане і добродію мені вельми милостивий!

Посланець, котрого посилав до Небаби, не застав його в Чернігові, однак його прийняв наказний Забіла, котрий командує всім полком. Що він мені відписує, посилаю цей лист до в. м. м. м. пана. Уже певна відомість, що в Україні почали роздавати по головах, як в. м., м. м. пан, зволиш зрозуміти з цього листа. Бо явно про це козаки й міщани в Чернігові казали перед моїм посланцем, що князь й. м. пан воєвода руський [Вишневецький] полк Нечая, який був на залозі під Красилівкою, розгромив і сам (Данило) Нечай загинув у цій битві. Його тіло, привезене до Києва, поховали. 30 000 орди напоготові за Ромнами під містечком Воронковим, котрих може бути менше, ніж подають, однак точно, що вони є і призначені до цього полку Небаби. У цьому полку, як одностайно твердять шпигуни, є 15 000 готового до бою гультьяйства біля Чернігова; вони мають намір спершу вдарити всією потугою на Гомель. Пан Криштоф Фащ, взятий у Городні зі своєю челяддю, потерпає від тяжкого ув'язнення в Чернігові. Господь Бог знає, чи буде він живий, бо йому погрожують смертю, щоб помститися за смерть Нечая, а це в них просто. У Гомельській волості вже кочує гультьяйство, бідних селян внівеч обертають. Громити їх нема кому і нема чим, бо залишаються у невеликій кількості. Зволь в. м., м. м. пан, дуже старатися про порох, бо його розход має бути немалим, а цейгауз убогий. Жодної доброї гармати не має Гомель. Зволь в. м., м. м. пан, домовитися з князем й. мости-паном гетьманом, щоб зволив придумати, як його десь дістати, а швидко прислати добрі гармати до Гомеля, бо неодмінно вони думають йти табором під Гомель. За цим Господа Бога прошу, щоб в. м., м. м. пан і добродій, був здоровий etc.

Даний у Гомелі, 12 березня».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 531).

№ 10

1651, березня 17(?). – Уривок з листу Януша Радзівіла до коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського.

«[...] Нечая пишно поховали в Києві. Достовірно, що в Києві й у Чернігові з великою помпою відправили молебні за них і били з гармат, так само й по інших містах. [...] Маю вже певні перестороги, що за своїм приходом за Дніпро й Прип'ять неприятели скупився й усю тутешню потугу зібрав у Чернігові. Хочуть боронити самого тільки Дніпра, через що Любеч добре укріпили й від нього до старого табориська проти Лоева ліси порубали [...]».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 563).

№ 11

1651, березня 22. – Донесення шпигуна.

«Повернувся шпигун, якого відправили під Любеч. Він приніс такі відомості:

Козаки протягом усієї зими пильнували дніпровий берег силами в 40 000, остерігаючись раптового наступу з нашого боку. Не злізали з коней ні вдень, ні вночі. Тепер, коли настала відлига й почали розливатися річки, роз'їхалися по домах, з усією потугою стягалися до Чернігова. У Любечі всіх козаків лише півтори тисячі, інші пішли вглиб. Якщо наступлять наші війська, то Любеч думає піддатися й більша частина міщан за це. У Поповій Горі (нині – райцентр Красна Гора Брянської обл. – Ю.М.) наші вирубали 400 покозаченого гультьяйства. А чиї це люди були, ніхто відповіді не міг дати. Про Хмельницького. Після отримання відомості про розгром Нечая з Брацлавським полком, він одразу вирушив зі своєю потугою просто під Брацлав. Про коронне військо. Воно відступило з-під Красного й стало під Корцем. У Чернігові відправили похорон із великими церемоніями одного славного полковника й двох зі старшини, які були вбиті ляхами. Спільно (?) (colligimus) за душу Нечая, брата його й старшини, при ньому вбитого, цей обряд чинили. Ніякої війни собі не зичать, але тільки на самих коронних думають мститися».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 541).

№ 12

1651, березня 24. – Мозир. – Уривок з листу Шимона Павші до Януша Радзівіла, у якому містяться свідчення чорнобильського підстарости.

«[...] Ці козаки з Ніжинського полку, що були на цьому боці Дніпра, всіх зігнали до Любеча й Чернігова й сам Небаба повернувся разом із Шумейком від Хмельницького з Білої Церкви. Із чим

прибули, ще не можу знати, однак знаю напевно, що в минулий понеділок мали свою раду в Чернігові, про яку ще не чути. Дасть Господь Бог, завтра пошлю до Брагина мого пішого [...]».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 552).

№ 13

1651, березня 24. – Конфесата селянина Молошана.

«Привели ввечері селянина з Бобруйщини, про котрого остерегли, що він прийшов бунтувати чернь. У цьому він не признався, однак добровільно дав конфесату.

Ім'я селянину Молошан. Із Міхалова Бобруйської волості.

Чи був при козаках протягом всього цього часу? Каже, що тепер був на Чернігівщині й Седнівщині. У Петрів піст звідти повернувся з дружиною й дітьми, не маючи жодної поживи через дорожнечу, бо осьмачка жита по 3 зл., ячменя – по 40 гр., вівса – по 1 зл., пшона – 100 гр. Раніше був із Шумейком під Биховим.

Чи був при тому, коли пана Фаца брали? Сказав, що був. Узав його чернігівський полковник Подобайло у містечку Городні, з наказу Небаби, у дворі Капусти. Спочатку спіймали чотирьох челядників у Боровичах: Романовського, Яновського, Бродовського, Торницького. А з ним самим взято Селицького й Войтка. Захопивши його, не кували, але наказали йому вдягтися, посадили на коня й повезли в Чернігів. Вимовляли йому, що він водиться з ляхами, бо вночі гонить селян на варту.

Яка потуга в Чернігові? Полковники Небаба й Подобайло. У полку Небаби й Подобайла кладе не більше 20 000. У Любечі інших козаків немає, тільки з того само полку на переїзді бувають. До цього полку належать: Чернігів, Мена, Седнів, Любеч, Борзна. У Лосєві каже, що їх взагалі нема. Чернігів знову дуже людний. Про Чорнобиль нічого не чув, бо від них далеко. Каже, що селянам погрожують, якщо ляхи нас зачеплять і ми переможемо, тоді всіх доценту будуть страчувати, хто водиться з ляхами. Сказав, що пан Фац, коли готувався вирушити в дорогу, обманутий був листом Небаби, котрим гарантував його безпеку, а потім четвертого дня нападши, його взяли. Каже, що в місті Чернігові немає ніякої води, не мають і колодязів, але беруть воду тільки з річки Десни, яка на відстані пострілу з луку від замку».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 550–551).

№ 14

1651, квітня 16. – Хойники. – «Цидула» до листу Анджєя Курпського до князя Януша Радзівіла.

«Цього речиського намісника досі не бачив, як його звуть і де про нього питатись. Але тепер сам, тікаючи від козаків, бо його пограбували, прийшов до Хойник. Я його тут же відправив із роз'їздом під Речицю. Сотники з Любеча їздили до полковника Небаби, котрий є в Чернігові і там, не радячись, ухвалили, що, об'єднавшись із тим полком, який є у Чернігові, неодмінно хочуть на нас напасти. У Хойниках ще немає цих хоругв (Яна) Романовського й пана (Криштофа фон дер) Роппа і не знаю про них».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 632).

№ 15

1651, квітня 27. – Любань. – Пункт листу Яська Ясноборського.

«Пункт листа Ясноборського 27 квітня.

Із цим “язиком”, котрого посилаю, згоджується мій шпигун, який тепер повернувся й дає певну реляцію про Хмельницького та про його полки. Хмельницький в Животові. Криса з Пушкаренком – в Прилуці. Джеджалій із Гладким – в Білиловці (нині – в Бердичівському р-ні Житомирської обл. – Ю.М.). Пилипча – в Котельні. Білоцерківський полк – у Желіску (село в львівській землі – Ю.М.), йому наказав йти просто на Корець. Черкаський полк із самим Хмельницьким. Київський полковник Антон [Жданович] буде стерегти Київ, а полковник Небаба має пильнувати переправ до Литви. Паволоцький війт [Іван Куцевич-Миньківський] – в Чуднові. Суворя заборона, щоб жоден татарин не заїжджав за лінію. Ніжинський полк із Переяславським – в Ясногородці (нині – село в Макарівському р-ні Київської обл. – Ю.М.) й Білиловці до Макарова. Усім цим полкам Хмельницький наказав стягуватися під Кам'янець, сподіваючись застати наше військо, яке обложивши, дасть чекати подальшої декларації, бо сподівається більшої потуги від хана, котрої щодня виглядає. Турецький посол у нього є, котрого має відправити в Животові.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 667–668).

№ 16

1651, квітня 28. – Чорний острів. – Лист коронного стражника Олександра Замойського.

«Й. м. пан коронний стражник, 28 квітня з Чорного острова.

Приведено до мене з-під Меджибожа доброго “язика”, котрий свідчить, що Хмельницький вирушив із одним наміром: щоб наше військо обложити під Кам'янцем. Це військо зібрав чернігівський воєвода [Калиновський] і вже всі полки поставив скрізь по містах, наказавши, щоб до святого Юрія ніхто не виходив, бо в цей час сподівається орди. Сам Хмельницький стоїть у Животові, маючи у себе турецьких послів, котрих звідти відправляє, а також і орду. Хоче на наше військо й сам усією потугою наступати або під Кам'янцем обложити військо. Уже все поспільство повстало. Заради Бога, зволь в. м. вдень і вночі посилати до пана чернігівського воєводи, щоб був обережним».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 667–668).

№ 17

1651, квітня 29. – Конфесата священника Івана Санкевича.

«Конфесата попа з Добосни (нині село в Могилевській обл. Білорусі – Ю.М.) Івана Санкевича, котрий у великодній понеділок [10 квітня] пішов від козаків із Любеча, коли вбивали й топили всіх, що з того боку Дніпра приїхали задля провіанту й торгівлі.

Сказав, що з наказу Хмельницького беруть для татар із кожного полку по 8000 злотих і по тридцять коней. Прийшов наказ від гетьмана, щоб всіх наших купців стратили. Лоївський вїт був підбурювачем на цього попа, щоб його стратили. Про татар каже, що їх має бути при Хмельницькому 50 000, з яких на нас обіцяють обернути 10 000. Про чернь і міщан думає, що вони одразу піддадуться. То теж твердить, що на Хойники (райцентр в Гомельській обл. Білорусі – Ю.М.) готуються, але до Бабиць не думають і каже, що прийшла заборона від Хмельницького: пильнувати Дніпра і за Дніпро не пробували йти, але цьому не треба вірити, бо обидва “язики” згоджуються в тому, що хочуть вдарити на Хойники.

Каже, що в Чернігові залишається 8000 війська. Про Стародуб каже, що кілька тисяч послано Окшів.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 644).

№ 18

1651, травня 6 (?). – Конфесата козака Демида.

«Конфесата Димида, козака з новозібраного Київського полку, присланого до цього полку. Полковником є Гаркуша Філоненко, родич Хмельницького.

Цей же Демид каже, що вже вийшло 5000 доброї кінноти з Зачаком на роз'їзд під коронне військо, з котрих 80 кінних рушило до якогось [українського] боярина Волклада, довідуючись про жовнірів. Цей зіткнувся з роз'їздом пана київського підкоморія [Юрія Немирича], майже всі загинули й сам старший, якого звали Мисько Коломієць. Із Задніпря всі полки прийшли на цей бік Дніпра, три полки пішли з сином Хмельницького: один – Небаби, другий – Чернігівський, третій – веде Тимошеш [Тиміш Хмельницький].

Цей же, що два тижні від Хмельницького наказ йти за Вінницю, щоб з доброю силою виходив у роз'їзд Гаркуша, у другому (наказі), щоб шарпаниною не займався. Каже, що Хмельницький насамперед замислив із усім військом і ордою йти під Кам'янець, і вважає, що він уже наближається до Кам'янця. Каже, що у війську така відомість, що не треба чекати трави, але зараз йти на коронне військо. Каже, що взимку (кожне) створіння від мала до велика просило про мир, а тепер інакше діється, бо йде допомога. Каже, що роз'їзд із Зачаком не має повернутися, поки з тими п'ятьма тисячами не дістане доброго “язика”. Каже, що Гаркуша для того призначений, щоб став на київських полях і сторожив Київ».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 668–669).

№ 19

1651, не пізніше травня 12. – Конфесата священника Івана Санкевича.

«Конфесата двох в'язнів з Хойник, яких прислано до табору. Їх полонило товариство пана Курпського: обидва з Івангорода з сотні [Ониська] Дорошенка, з полку Небаби.

Насамперед це:

Із Семеном Говричем вийшло їх 20 з наказу наказного сотника Перегука для взяття коней, які всі загинули. Про Хмельницького каже, що є в Чигирині з військом, яке стоїть у Павлолі. Татар має 10 000. Про Литву каже, що вся Литва йде на них, але у них коло Чернігова ще не чути про велике військо, тільки про те, що в Хойниках. Полки призначені до Литви: Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький. Він був під Збаражем під час облоги коронного війська. Коли приїде литовське військо, хочуть потужно боронитися, женучи з собою і малого, і великого, а чернь сильно хоче стати при них. У Чернігові стоїть хоругва самого полковника й чернігівська. Замишляють йти на Гомель, якщо не наступить мир. На Стародуб не думають, бо чути про литовське військо. У Седневі одна хоругва. До Хойник і Бабиць, також і до Речиці, не думають, до святків чеканють миру. Пана Хваща вбито. Чернь із ними присягла, хочуть потужно боронитися. Про третього козака, який втік, каже, що він був із Борзни. Про все, що діється в Холмечу й у Хойниках, дають знати тамтешні селяни.

Конфесата другого в'язня Мартина:

Під Збаражем був із Небабою у цій же Дорошенковій сотні. Про литовського гетьмана чути в них, що йде на них із великим військом, а вони, побоюючись, стоять зі своїм військом понад Дніпром. Небаба чекає на Шумейка. У Любечі одна хоругва сотника Рубанка. У Стародубі вже козаки, три їхні хоругви увійшло у Великий Піст. Сотник Олеша [Окша]. Про Речицю не думають. Хочуть дати битву при підході литовського війська в полі під Черніговом. У всіх інших відомостях згоджувався з першим».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 660–661).

№ 20

1651, травня 16 (?). – Конфесата двох козаків.

«Конфесата двох козаків, яких полонив ротмістр й. к. мості Ясноборський і привів від Чуднова.

Перший – Гришко з Білополя. Запорозька артилерія стоїть в Білій Церкві. Військо Запорозьке Хмельницький має розділити на дві частини: одну частину скерує до Кам'янця, другу – до Дубна й

Сокаля. Орди ще нема. Про порізнення (?) коронного війська між собою дуже трясуться (?) і тому своє військо хочуть розділити на дві чи швидше на три частини. Копія листу Хмельницького дісталася йому в Котельні. Про місцезнаходження самого Хмельницького точно не знає. Рушення війська почнеться, як він вважає, аж коли виросте трава. Про жодних іноземних послів не чув.

Другий – Гнат із Закутинець (*нині – село Київської обл. – Ю.М.*).

Каже, що Хмельницький у Животові. Полки поставлені в Білополі, Вільську, Чуднові, Прилуці й у Рикловці. Сподіваються певної орди. Виступ війська з Хмельницьким буде, так він вважає, на святаки [28 травня], так чув між сотниками. Багатша старшина була б рада переговорам і миру.

(Опубліковано в кн.: *Korespondencja... С. 670*).

№ 21

1652, березня 8. – Вільно. – Регест листа шляхтича Міхала Леона Геркевича до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського.

Московська держава шукає винного в порушенні царських титулів, вимагає за це від Речі Посполитої Смоленськ або 50 000 червоних золотих. Ці московські послы мали одного, котрий добре знав латину. Вони показували латинські книги, доводячи порушення царських титулів. До Варшави на тому тижні приїхали козацькі послы, вони “привезли укладений реєстр козаків для конфірмації королем і Річчю Посполитою”. Вони просять прощення та амністії, затвердження Зборівського договору, збереження їх згідно з давніми правами в грецькій релігії, зобов’язуючись бути готовими на всі послуги й потреби Речі Посполитої. Учора публічно віддали лист у сенаті королю і до посольської ізби».

(АГАД. Ф. АР. Відділ V. Спр. 4151. Лист № 11. Оригінал).

№ 22

1652, грудня 20. – Вільно. – Регест листа шляхтича Міхала Леона Геркевича до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського (регест).

Під час війни Хмельницького виникла пошесть. Пише Хміль до Сіверської України, бунтуючи селянство. Ті селяни, що зичливі нам, віддають нашим ці універсали. Автор цих новин й. м. п. смоленський воєвода зайняв Чечерськ, його слуга ці вісті та універсали прислав й. мості до Вільна».

(АГАД. Ф. АР. Відділ V. Спр. 4151. Лист № 16. Оригінал).

№ 23

1653, травня 29. – Вільно. – Регест листа шляхтича Міхала Леона Геркевича до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського.

„Pan Kisiel, wda kijowski, umarł in gremio ronataie lecta revokował (відкликав дипл. Представник!) przed śmiercią”

(АГАД. Ф. АР. Відділ V. Спр. 4151. Лист № 20. Оригінал).

№ 24

1653, червня 9 (?). – Конфесата полонених козаків.

«Конфесата запорозьких козаків, яких вчора захопив під Городком ротмістр Лукаш.

1. Демян Улашенко з Білої Церкви, із полку самого гетьмана, з сотні Дмитра Голтви, добровільно на допиті зазнав, що козацького військ 80 000, орди 20 [000], козацьких полків 9. Один полковник Пушкаренко, другий – Джаджалій, третій – Грицько [Лісницький], четвертий – Карпо [Трушенко], а других новітніх не зміг назвати. Під Зіньковим була рада старшини й чернецька, де всі крикнули Хмельницькому: “Як почав, так і кінчай”. Із всією потугою йде до нашого війська. У минулу суботу вийшов 1500-й роз’їзд козаків із татарами. Тиміш [Хмельницький] й Богун не повернулися з Молдови. Йти до Кам’янця не думають. Орда хапає коні й тікає, ординці сваряться. Чернь згоджується на мир.

2. Грицько з Говтви, із полку Карпа [Трушенка], із сотні Дмитра підтвердив усе це, додавши, що городовий вїт із Кам’янця був у Хмельницького під Зіньковим, молив його не йти під Кам’янець. Однак сам він не був свідком, тільки чув від інших, що був вїт.

3. Василь із Голяків, із полку Золотаренка визнав те, що й перші два. Тільки додав, що крик до Хмеля як запалав, так і згас. Хочуть миру. Грицько [Гладкий? а може Лісницький], миргородський полковник, пішов під військо. Багато голоти тікає, чуючи, що лядське військо велике. Цей же сказав, що коли б наш пан король, не помилював (?) нас, то ми б під Берестечком пропали. Не думає, що орди буде більше. Солтан [Газі Гірей] є, але татар мало йшло.

4. Іван із Черкас це підтвердив, додавши, що Хмельницький в середу став під Городком, а орда в четвер. А посварились через те, що [Хмельницький] наказує їм відступити, кажучи, що їм не ворований (wogowany). Цей другий раз, добре випробуваний, одне говорив про війну і перший (полонений) щось казав, тільки неповно, бо недавно прийшов».

(Опубліковано в кн.: *Korespondencja... С. 769–770*).

№ 25

1653, липень. – Конфесата Юрія Пироцького.

«Розповідь Юрія Пироцького, який родом із Ріпок.

Раніше він був козаком, але вже другий рік як пристав до отця київського архімандрита [Йосифа Тризни], від якого приїхав із листом до ніжинського полковника Золотаренка, просячи, щоб була охорона його маєтності в Пакулі.

Сказав, що причина розпуску війська з Чернігова й інших місць та, що сина Хмеля і його військо [Георгій ІІ] Ракоці розгромив і всі на полі полягли, а в тому війську були Уманський, Брацлавський і частина Корсунського полків.

Тоді зразу сам із 20 000 кінноти й із частиною орди пішов на підмогу під Кам'янець, де був молдавський господар [Василь Лупу], которого наші не хотіли пустити в Кам'янець. Між тим чата коронного війська напала на нього й добре з ним билася, через що він мав тікати під Бар. Там чинив консилиум зі своєю старшиною, що робити далі. Чи щиро піддатися королеві й. мості, чи шукати іншого пана. Зараз старшина крикнула на Хмеля, що не хочемо бути під поганином, але волимо бути під нашим паном королем й. мостю.

У Хмельницького був посол від турецького султана, нагадуючи про обіцянку, що він обіцяв піддати Корону Польську, й обіцяючи йому швидку допомогу від Порти. Інший посол був від московського царя, але не знає, для чого той приходив. Про Тимошка [Хмельницького] каже, що його доценту розбили і той тепер живе з дружиною в Смілі, в семи милях від Чигирина. Сам Хмель не має війська в Чигирині більше 40 000, але й те абияке. Про орду сказав, що її нема при ньому [Хмельницькому], а під Чорним лісом є її небагато. Допомоги від хана не сподівається, бо з ним дуже посварився.

Каже, що Золотаренко помчав до Хмельницького, а на своєму місці поставив якогось попака. Чув те, що Ніжинський полк є немалий, а дружина Золотаренка є в Корсуні.

Подобайло залишається тільки з однією сотнею яречковців (jereczkowców), а свій Чернігівський полк розпустив. Сказав і то, що той був у великій тривозі, коли довідався про наш роз'їзд, котрий ходив під Лоїв. Його повідомили, що литовське військо переправляється через Дніпро, і він послав до Ніжина, просячи Золотаренка про допомогу. У Піски (можливо, ідеться про с. Піски в суч. Чернігівському р-ні, хоча польські упорядники вважають, що Піски на південь від Борзни, тобто с. Плиски – Ю.М.) за Десною прийшло на залогу чотири хоругви, але в них не було й 250 душ. Сотник Апанас із Речиці, із наказу ніжинського полковника, ходив під Лоїв із 200 кінноти для вісті (?), якщо військо переправляється. Про чернігівську оборону сказав, що тільки вал відремонтували. Тамтешні міщани просять Бога, щоб військо прийшло, думають зразу ж піддатися. Гармати, порох, свинець й інші речі відправили до Ніжина. У Седневі, Борзни по одній сотні стоять залоги, а про інші не знає. Також і в Стародубі, в Борзни сотником є якийсь [Петро] Забіла. Митрополит [Сильвестр Косов] з усім духовенством залишається в Києві. Навантажені всім байдаки й човни стоять на Дніпрі. Київські міщани дуже хочуть миру, їм чернець віддав лист від коронного гетьмана [С.Р. Потоцького], щоб не боялися, повідомляючи, що він вже став їхнім паном.

Про скарги Хмельницького сказав, що знаходяться в Бужині на байдаках і човнах, бо думає втікати з ними, не довіряючи своїй потузі. Сказав і те, що сподівається від Москви певних підкріплень. Хмельницький прислав універсали в Чернігів і Ніжин, щоб були готові збирати військо, повідомляючи, що миру нема, а є війна, бо нашого посла король й. мость затримав у Глинянах.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 811–812).

№ 26

1653, липня 6. – Конфесата Василя Скороба.

«Розповідь Василя Скороба. Його взято в селі Жиличах (можливо, ідеться про село, яке розташоване на березі Дніпра на північ від Рогачова, тоді – в Речицькому повіті – Ю.М.), а він звідти родом, 6 липня.

Як із Чернігова вийшов, тому вже три тижні, бо його старшина випустила, кажучи, що вас вже не треба.

Каже, що чимале військо стоїть під Черніговом, особливо в Ніжинському й Чернігівському полках – 48 кінних хоругв, над котрими старшим є Золотаренко, швагер Хмеля. У Переяславському ж полку 18 хоругв, над котрими старшим є Сулименко (ідеться про Івана Сулиму – Ю.М.). Ці стоять у полі, а 4000 піхоти послано до Сорогошиць, якою командує полковник Черкас. Сказав про пильність і оборону, що вона дуже мала, хіба що старий вал ремонтують.

Про Хмельницького нічого не знає, також і про Тимошка [Хмельницького], і про військо коронне. Каже, що тепер майже всі селяни на цьому боці Дніпра живуть у своїх домах. Каже, що є заборона: щоб жоден не ходив під литовське військо. Заборонено під страхом смерті, тому й не ходять. Любеч тому наказано спалити, що коли там військо стане табором, тоді самими чатами нас повилловлюють. А Лоїв наказано спалити тому, що селяни не хотіли збиратися в Чернігові. Каже, що у Золотаренка є 18 гармат і достатньо пороху. У Переяславському полку є чимало гармат, але не знає скільки. В Любечі немає нікого. Про пана Солтана нічого не знає, але каже, що мають сім наших в'язнів і вони вільно ходять під вартою. У Стародубі є полк, у якому нараховують 5000 людей, а полковником якийсь [Стефан] Окша. Про Москву нічого не знає. Каже, що 500 кінної залоги стоїть в Городні, у трьох милях від Седнева. Суганяк, із наказу Золотаренка, ходив під військо для «язика», которого вже привів.

Чув також, що вся старшина хоче миру й те, що майже кожен козак має пару човнів і при наступі литовського війська хочуть втікати до Ніжина, бо там потужно укріплюються й хочуть оборонятися. Усі коні й бидло пасуть за Десною. Про наше військо кажуть, що 40 000 його стоїть під Речицею, а під Гомелем – 2000. А орди немає, її зовсім не сподіваються.

Усі інші в'язні погоджуються із цим першим і нічого не можуть додати».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 810–811).

№ 27

1653, липня 16. – Конфесата Васька Сахунича.

«Конфесата Васька Сахунича, родом із гомельського села Ядлович, взятого в полон над Сожем 16 липня 1653.

На допиті сказав, що не був у Чернігові, бо ходив із іншими на роботу до Гомеля. Чув від марковців, що Переяславський полк пішов за Десну, кажучи, що вже Бог дав мир, а над Чернігівським і Ніжинським полками стоїть Подобайло в Чернігові; всю чернь розпущено. Сказав, що на Куликовому полі стоїть козацька залага, 5000 кінних і піших, а ця чернігівська залишається. Однак сказав, що всі хочуть миру, бо їй сили не мають.

У Гомелі каже, що нашого війська рахують на 5000, а під Речицею його значно більше. Сказав, що на Гомель не думають йти. Сказав, що у Стародубі нікого немає. Про пана Солтана сказав, що його привели в Чернігів. Пана Климовича взято в Яриловичах, його взяв Кондрат лесун (lesun) із Ярилович, але його вже відпущено з Куликового поля; він пішов до свого швагра в Смичин, але не знає [Васько], як того звуть.

Про литовське військо так думають, що, якби тільки підступило, то зразу думають піддатися. У Ріпках, Лоеві й у Любечі немає нікого, але щогодини (там?) проїжджають. Про самого Хмельницького нічого не знає. Про Тимошка [Хмельницького] сказав, що недавно розбито військо, але не знає, чиє. Про коронне військо також не знає. Про коней, котрих взято під нашим табором, теж нічого не знає. Усі інші полонені слово в слово (це повторюють). Із цим у всьому погоджуються, а додати щось не можуть, бо вони не були під Черніговом. Сам гомельський намісник визнав, що вони не були в Чернігові, і взагалі, ходили на роботи в Гомель».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 793).

№ 28

1653, близько липня 22. – Розповідь пана Уланицького.

«Усна розповідь пана Уланицького, котрий приїхав від [Богдана] Хмельницького, що бачив і що йому пан [Феліціян] Родаковський наказав розповісти.

Родаковському обіцяно (!). Полк йде з Тимошем [Хмельницьким] до Ясс. Після написання листа перестеріг його той само, що читав лист від хана, котрий обіцяє з усіма ордами (прийти). Козаки від нього тікають і понад 17 000 пішло на Запорозжя. Хвалиться йти на й. мость-пана гетьмана [Радзівіла], кажучи: «Почекай, вся справа охендошку (чистюлю?) осаджу в голодному краї, поможе велика орда, що його обложить, лише сват [Василь Лупу] нехай не вмішується, я з ним не в сварці» („Pohodi osia sprawę ochendoszku, osazu ia ieho w hołodnym kraiu, posila wielkaiu orda, szto ieho osadit, li sze swat niechaj nie miszaiet, ia z nim nie w zadory”).

Чернь бунтує, але його однодумці вважають за потрібне спробувати: якщо ж поховзнеться (?) нога, то все попаливши, йти до орди. Однак чимало втікає від нього, бо дуже бояться орди. Кажуть, що вже орда не така зичлива.

Коло Чигирина сподіваються голоду, бо не тільки збіжжя, але й сіна не можна вкосити. Дістають сіно аж з-під Інгульця. Однак біля Києва добрий врожай. Коли лист й. мості-пана коронного гетьмана [Станіслава Ревери Потоцького] прийшов, то він вчинив дивну фурію. Має дати відповідь через цих в'язнів, котрі були захоплені під Монастирищами, або через пана Ольшовського, чи когось іншого, але тоді, коли його військо збереться.

Потужний роз'їзд орди має послати під коронне військо. Через це Родаковський перестеріг, щоб були обережні».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 809).

№ 29

1653, не раніше липня 31. – Конфесата боровицького сотника Кирила.

«Цього взято в Ропську 31 липня. Він сказав, Подобайла нема в Чернігові, а на його місці Угровецький. До Чернігова повернулося сім хоругв, усього кілька тисяч війська, бо з кожного куреня було вибрано по троє, над ними старшим Кобильницький. А повернулися тому, що два пахолки з Речиці перебігло до Чернігова, втопивши бойового коня свого пана. Ці сказали, що й. мость-князь пан гетьман йде з 40 000, і одразу ж хоче переправитися через Дніпро та вогнем і мечем сплюндрувати всю Сіверщину. І знову двоє перебігло й підтвердили це. Тоді було наказано бути всім напоготові, а цих тут до Чернігова поставили в залозу; до гетьмана [Хмельницького] послано: що з цим робити. Гармат було 24, тепер же тільки 6 залишилося. Золотаренко швидко виїхав до Хмельницького. Повіз понад кілька десятків тисяч зібраних грошей на орду, котра тепер в байрам кочує під Чорним лісом, але після свята поза сумнівом хочуть прибути до Хмельницького на допомогу. Каже, що московські послы привезли якусь данину орді й перебувають коло Хмельницького й тепер.

Сказав і то, що Золотаренко вислав трьох шпигунів до Смоленська, розвідуючи, що за військо і як його багато там стоїть. Цих нема й досі. Дивуються тому, що їхнє військо на кордоні до Смоленська досі не стало. Цей же сказав, що могилевців у них повно, везуть порох. А везуть так, що в середині буде пороху з десять фунтів, а тютюном зверху прикрито, і об'їжджають на Свеньк, а інші – водою на Смоленськ.

Цей само каже, що турецькі послы в Хмельницького й досі, і нібито він чекає на турецьке військо, короля й. мость обманюючи миром. Про Антона [Ждановича] каже, що його послано, просячи про милосердя короля й. мості. Каже, що з Речиці чимало пахолків і різних людей передається до Хмельницького. Решту в. м., м. м. пан, сам у який випитаєш, коли я невдовзі його полоненого пошлю, бо тепер він трохи схвилюваний зі страху.

Цей же каже, що в Стародубі немає й козацького пса, хіба що міщани. Замок самі ж спустошили. Вважай зараз саме час подумати про Стародуб.

У Боровиці ціла сотня на залозі, а десь ще немає. Може його князь й. м. використати при кожній okazji, і, хоч за нього будуть просити, побоююся випускати його. А це є підданий панів Фашців із Борович, славний розбійник, втікач, знають його там в Речиці. Завтра знову пішого шпигуна посилаю за ріку до Чернігова. А що він принесе звідки, дам знати в. м., м. м. пану».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 813).

№ 30

1653, серпня 4. – князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського, до полоцького воєводи Януша Кішки(?).

Біля Слуцька я застав послів від Хмельницького, які були послані до мене зі звичайним проханням про мир із королем і Річчю Посполитою та проханням про моє клопотання щодо цього. Я їх відправив.

Відомості з Корони, що неприятель, котрий підступив під наш табір й чинив напади коло Сатанова, Тернополя. Опара (?), розбивши роз'їзд пана Пясецького, вчинив велике замішання не тільки в таборі, але й у самому Львові, що "все, що живе, майже давлячись в брамах тікало з міста". Після взяття відомості про готовність війська, відступили до Білої Церкви й відправили до короля з суплікою кийвського полковника Антона, котрий ad conspectum principis не є admissio і взятий під варту, а з його ескорту двох із листом пана коронного гетьмана повернули до Хмельницького, щоб він негайно декларував: якщо хоче тривалого миру й чи готовий прийняти такі умови, які подають».

(АГАД. Ф. АР. Відділ V. Спр. 4151. Тека 16. Конверт 188. С. 299. Оригінал).

№ 31

1653, вересня 2 (?). – Донесення шпигуна Речі Посполитої.

«Шпигун, відправлений й. мостю-паном надвірним хорунжим [Зигмунтом Адамом Слушкою] до Чернігова, приніс такі відомості:

Іван Лукашонко з Переписа (нині – село Городнянського р-ну – Ю.М.), котрий ходив на початку жнив до Мени, до села Поби (мається на увазі с. Баби, нині – Жовтнєве Менського р-ну – Ю.М.), робив у козака Андрія Репського з Менської сотні, де залишив дружину, а сам прийшов до Реписа (!) в понеділок. Звідти пішов до Брагіна; сказав це:

Бачив своїми очима великі хоругви, які йшли через ці Боби (!) до Чернігова. Чув, що нібито мало прибути орди 4000 до Чернігова, а в Козельці нібито стоїть ще 12 000, чого не бачив своїми очима, тільки чув. Про Подобайла кажуть, що він певно помер. Золотаренко вже в Чернігові й збирає військо.

Війт із Мошовонки (Мошенки?), котрого ці ж Карпенки, йдучи з Переписа до Борович, взяли в полон, сказав, що теж чув про Золотаренка, що сьогодні якраз тиждень, як він напевно прийшов до Чернігова. Його, коли він йшов із військом, просили люди з сіл і хуторів про універсали, щоб не мали кривд від війська, то їм так відповів: "не вистачить паперу на оборонні універсали, але за два тижні будете знати, що станеться".

У Боровичах стоїть на залозі якийсь Цішко з трьома сотнями на тому боці. Про князя й. мость така чутка, що вже певно в Речиці, але дивляться, куди він рушить. Приїхали міщани з Чорнобиля, кажуть, що досі там були, але тепер розіслані універсали, котрими наказано їм виходити під Білу Церкву, тим, хто юнак добрий і з доброю зброєю й добрим одягом, а будь-кого не наказано кликати, щоб було з чим похвалитися перед королем й. мостю».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 840).

№ 32

1653, вересня 3. – Конфесата Івана Кудрізонка.

«Сам родом із лоївського села з Ісаєвич.

Не думав ставати козаком. Із своїми батьком і матір'ю пішов до Седнева і там жив тепер третій тиждень, прийшов додому й збирав врожай.

Опанас із Речиці й другий Семен зі Свіслочи, ці двоє мали з собою тільки 11 чернігівських селян, вони забрали коней, тепер під табором за Дніпром. Йдучи на здобич, були ці лесуни в домі цього Кудрізонка. Але, коли взявши коней і побивши челядь, вже й село проминали й не вступали, роз'їзд схопив його в селі Ісаковичах, коли він жав коноплі.

У Чернігові не був рік. Чув, що Подобайло помер; Золотаренко був у Седневі, коли він вийшов. До Чернігова 7 хоругв з-за Десни прийшло на залогу, цьому у вівторок уже два тижні, так йому казали сусіди. Досі всі славили мир, тепер знову почали говорити, що буде війна. Але будуть збиратися, ще немає відповіді. Однак це оголосили, що мають при Чернігові боронитися й до Чернігова збиратися, коли занесеться на війну.

Ці лесуни прийшли від Абакумів і Попівців. Куди перенеслися, йдучи тут, не знає. Але назад, коли відходили з кіньми, тоді в розгалуженні вгорі під Лоевом у півмилі перейшли Сож у минулий понеділок. Про татар одні других перестерігають, а з Чернігова чути, щоб були обережні зі своїм добром, бо, поза сумнівом, татар сподіваються до себе під Чернігів. Більше нічого не може додати до відомостей».

(Опубліковано в кн.: Korespondencja... С. 847).

1653, вересня 5. – Донесення шпигуна Речі Посполитої.

«5 вересня. Повернувся шпигун, посланий до Гомеля. Не міг бути в Чернігові, бо його раніше там бачили, вжив свого родича з Лівина, що в шести милях від Чернігова. Від цієї довіреної особи він довідався про Чернігів та про орду. Цей лівинець 1 вересня возив стацію до Чернігова, а 2-го повернувся до Лівина. Сказав про орду, що й жодного з ординців там нема, а ця чутка була пущена задля страху, котра й тепер чутна в них, що орда має бути. Сам Золотаренко зі своїм полком є в Чернігові. Подобайло напевно вже помер. Полком володіє Золотаренко, але не має в них такого шанування, яке був за небіжчика, бо тепер пригадали, що за життя Подобайла забили двох ніжинців. Мстяться тоді за цих вбитих, Ніжинський полк спалив Брусилів тільки за те, що недавно козак – брацлавець, посварившись, забив ніжинця. Переяславського полку нема, різне про нього кажуть, одні незабаром сподіваються його в Чернігові, а стиха говорять, що нібито мав іти цей полк до Хмельницького, через що в Чернігові менша кількість війська. Знати, що вони зайняли весь старий табір, біля якого стоять через меншу небезпеку пошесті, але вози – в окопі. Каже, що у них є 15 гармат. Про сутичку з коронними військами у них чути, що вона сталася близько свята руського Іллі. Але перемоги не приписують жодній із сторін, нібито нічия. Хмельницький із Литви часто нагадує Золотаренку, щоб був пильним».

(Опубліковано в кн.: *Korespondencja...* С. 848).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 30 квітня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 18 травня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю. З документів табірної щоденника князя Януша Радзивіла (конфесати, донесення шпигунів). *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 46–56. DOI: 10.5281/zenodo.7010134.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. Z dokumentiv tabirnoho shchodennyka kniazia Yanusha Radzivila (konfesaty, donesennia shpyhunyiv) [From the documents of the camp diary of Prince Janusz Radzivil (confessions, reports of spies)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 46–56. DOI: 10.5281/zenodo.7010134.

Максим Мешковой, о. Юрій Мицик

ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ДО КОРОННОГО ГЕТЬМАНА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ АДАМА СЕНЯВСЬКОГО (ЧАСТИНА 1)

DOI: 10.5281/zenodo.7012100

© М. Мешковой, Ю. Мицик, 2022. CC BY 4.0

Майже 50 років тому побачила світ книга канадського історика українського походження Ореста Субтельного (1941–2016). У ній було опубліковано 54 листи Мазепи до Сенявського, а також 8 листів резидента останнього в Батурині Франциска Грабі¹, які було виявлено Субтельним у архівах Польщі. У радянські часи не могло бути й мови про перевидання цієї книги в Україні, бо вона стосувалася забороненої для істориків постаті «ізмєнника» Мазепи, а до того ж була в США під грифом Української Вільної Академії Наук (УВАН), себто видана українськими «буржуазними націоналістами». У наш час на сторінках журналу «Сіверянський літопис» Володимир Пилипенко подав переклад 25 листів Мазепи за 1708 р., а Ольга Циганок всіх 8 листів Грабі². Згодом вони були передруковані Сергієм Павленком у фундаментальній археографічній публікації³.

Оскільки більша частина опублікованих листів Мазепи до Сенявського, писаних сумішню польської та латинської мов, майже не використовується дослідниками через мовний бар'єр, подаємо в перекладі українською перші 16 із них, за 1704–1705 рр. Тут треба відзначити, що Адам Миколай Сенявський (р. н. невід. – 1726) був белзьким воєводою (1692–1710), краківським каштеляном (1710–1726), гетьманом коронним польним (1702–1706) і великим (1706–1726).

Якщо говорити коротко про зміст наведених нижче листів, то пригадується вислів із давньої перської казки: «І він пустив коня красномовства на поле слів». Ці листи Мазепи в основному сповнені компліментами й вони поза сумнівом засвідчують, що він досконало володів цим мистецтвом. Водночас у них ідеться й про прагнення налагодити зв'язки, обмін новинами. Є тут і дані, які стосуються розквартирування коронних військ на Поділлі, причому Мазепа гарантує їм безпеку. Лист № 5 від 10.05 (29.04) 1705 р. свідчить про зростання довіри між обома кореспондентами, у ньому йдеться про похід Мазепи на Правобережжя й Галичину, саме тому під Києвом будували два мости через Дніпро для переправи військ. Мазепа також гарантує безпеку маєтностям Сенявського від нападів самусівців (українських повстанців – прибічників Самуся). Загалом цьому питанню Мазепа приділяє велику увагу, очевидно, діючи тут на прохання коронного гетьмана. Він опікується ними й під час походу землями Руського й Белзького воєводств, особливо після пограбування сіл Вербич (суч. с. Гранів Гайсинського р-ну на Вінничині) і Музяків (суч. с. Мізяків Калинівського р-ну на Вінничині) чи то князя Четвертинського, чи то білоцерківського коменданта (президента) Бурляя (чи не родича полковника Кіндрата Бурляя, сподвижника Богдана Хмельницького?). Мазепа навіть видав оборонні універсали на ці маєтності (№ 12). Цікаво, що траса походу 1705 р. багато в чому тотожна трасі походу Богдана Хмельницького у 1648 р. У подальшому (як видно, скажімо, з листів 1708 р.) вони стають розгорнутішими, в них значно збільшується обсяг інформації, присвяченої військово-політичним та дипломатичним питанням.

Не переказуючи змісту листів, подаємо нижче їхній переклад.

¹ Subtelny O. On the eve of Poltava: the letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704–1708 (Напередодні Полтави. Листи Івана Мазепи до Адама Сенявського 1704–1708). New York, 1975.

² Пилипенко В. Листи гетьмана Івана Мазепи, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 88–92; Циганок О. Донесення Францишка Грабі, резидента-представника великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського при дворі гетьмана Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2018. № 4. С. 94–106.

³ Павленко С. Україна доби Івана Мазепи 1708–1709 рр. в документальних джерелах. Київ, 2019.

* * *

№ 1

1704, вересня 18. – Табір під Любаром над р. Случ.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєвода, мені вельми мості-пане й брате.

Я, чинячи належну шану до вельможного мості-пана, звертаюся до вельможного мості-пана через мого спеціального посланця з усім звичним пошануванням. Також зичу вельможному мості-пану, щоб ласкаві небеса пролили зливою успіхи на заслужену персону вельможного мості-пана. При цьому вельможного мості-пана прошу про особливу довіру й кореспонденцію, щоб, як велить звичай, взаємним зв'язком щедро сполучати серця, а себе самого назавжди віддаю неодмінній милості й приязні, демонструючи цим, що я є вельможному мості-пану зичливим братом і покірним слугою –

Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності військ Запорозьких.

Р.С. Маю з реляцій певну звістку з-під Нарви, писану раніше серпня [24] згідно зі старим календарем, що його мость-пан хелмський воєвода, після щасливо скінчених переговорів, вже відправлений.

Із табору під Любаром над рікою Случчю, року 1704 вересня 18».

№ 2

1704, листопада 14 (4). – Батури.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєвода, мені вельми мості-пане й брате.

Що ж може бути вдячніше за серця, які залишаються в єдності духу й зброї, ніж те, коли різні через сваволу душі, з'єднуються в єдину довірку спільноту. Дізнаюся про це через нелегкий початок і не менше в моєму серці, яке завжди вимовляє добре слово про спільне благо, відчуваю солодощі вдячного задоволення. Від вельможного мості-пана раптово дійшов погolos, що ясновельможний його мость-пан краківський каштелян, великий коронний гетьман, відзначений нагородами вельможного мості найяснішого пана Августа, скерувавши свій непростий задум на рівний шлях своєї зичливості й вірності до його королівської мості маєстату, простує до маєстату його королівської мості, до тієї мети, щоб розхитана шкідливими усобицями Річ Посполита Польська, могла зібратися в єдине тіло й одногосно визнати свого пана [короля]. Тільки дай Бог, щоб ці святі обітниці його мості-пана могли швидко досягти свого бажаного ефекту, щастя, яке б і я вітав, маючи не даремну надію, що схотів би його мость-пан відновити свою першу довіру в кореспонденції до мене.

Щодо безпеки людей вельможного мості-пана, поставлених на зимові квартири у Вінниці, Ладжині, Брацлаві та на інших містах. Запевняю вельможного мості-пана, що навіть найменші шкоди та напади від самусівців та від інших не зачеплять їх, лише б ці люди вельможного мості-пана не давали приводу до якихось бунтів.

Мене ж завжди підштрикує шпора, що [я] є вельможного мості-пана люб'язно зичливим братом і покірним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності військ Запорозьких.

Із Батурина, року 1704 листопада 4-го ст[арого] ст[илу]».

№ 3

1704, листопада 15 (4). – Батури.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєвода, мені вельми мості-пане й брате.

Не менш і я засмучуюся через те, що велінням злої долі, через розташування неприхильних сузір'їв, не трапилося мені дуже близько зійтися в минулій кампанії з вельможним мості-паном і перед очима заслуженої його персони засвідчити належну шану, а взаємними обіймами ще тісніше спільно закріпити спілку довірчої приязні й довіри. А хоча віддалення, як від самого вельможного мості пана, так і від ближчої з ним кореспонденції, віддаляє мене злощасна відстань, однак дружнім пером, якому любов раз додала крила, мої провини мають бути відшкодовані, і у віддаленості місця як благодіяння (?) бачу поставу й вигляд вельможного мості-пана. Це щирою, без прикрас любов'ю, ділом і словом декларуючи, що жодна відстань не може мене від тісної приязні з вельможним мості-паном віддалити й роз'єднати, бо я, раз взявши нерозривної симпатії зв'язок, навечно пов'язаний ним. А це покажуть документи й знаки, коли завжди в покоях вельможного мості-пана з зичливою моєю кореспонденцією не затримаюсь, про що і я вельми вельможного мості-пана прошу. А тепер за передачу газет вельми дякуючи вельможному мості-пану, себе самого, сильно хвилюючись, віддаю до послуг із тим, що я є вельможному мості-пану люб'язно зичливим братом і покірним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності військ Запорозьких.

Із Батурина, листопада 4-го старого стилю року 1704.

№ 4

1705, травня 10 (квітня 29). – Батури.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєвода, мій вельми мості-пане й брате.

Не може бути наочнішого свідчення щирої до мене вельможного мості-пана приязні понад ту, коли вельможний мості-пан не тільки в найвіддаленішому перебуваючи краї, зволив завжди дружнім пером діяти на відстані, спілкуючись зі мною вікарними (?) листами, але й тут, у сусідстві, легко діставшись Меджибожа, не обличив такого само приязного листування зі мною. Через свого спеціального посланця й щирі листи це показав мені й довів, що в героїських грудях вельможного

мости-пана раз посталі до мене щирість і ласка, незмінні на кожному місці, навіть тепліші. Найостанніший то є вираз милості вельможного мості-пана, яку я від предків його зберігаю, коли вельможний мості-пан зволив мене обдарувати мисливським презентом, за що все гідно відплачу з належною до вельможного мості-пана вдячністю. Я це обіцяю, що також невдовзі через мого спеціального посла уклінно вшаную заслужену персону вельможного мості-пана.

А тепер безперестанно у будь-який момент хочу бути вельможному мості-пану люб'язно зичливим братом і вірним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності військ Запорозьких.

[Р. С.] Майну вельможного мості пана гарантую цілковиту безпеку.

Із Батурина, року 1705 квітня 29».

№ 5

1705, травня 10 (квітня 29). – Батурин.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Я вже у відправлених раніше [листах] через його мості-пана ротмістра хоругви вельможного мості-пана про майбутню кампанію, доречно відкрив реляцією мою інтенцію; так розумію, що мій неприкрашений задум, роз'яснив перед очима самого вельможного мості-пана після мого повернення. Тепер же вдвічі довшим листом повторюю те, що має бути повтореним. Доношу вельможному мості-пану те, що маю завдання від найяснішого маєстату його царської пресвітлої величності, мого милостивого пана, такий наказ, щоб на початку весни, як тільки покажеться трава, з усім Військом Запорозьким йшов на той бік Дніпра до польських кордонів на послугу його королівській мості й Речі Посполитій разом із долученою до мого війська московською кавалерією й піхотою, котра в усіх кампаніях невідступно за мною крокує. Для чого під Києвом на ріці Дніпро мають будувати два мости, а це для швидшої переправи Військ Запорозьких і московських. Відтепер усі отримані мною вісті, всі вельможному мості-пану, з відкритим серцем розказуватиму, як той, котрий до останнього удару серця щиро зобов'язується бути вельможному мості-пану люб'язно зичливим братом і покірним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності військ Запорозьких.

Із Батурина, року 1705 квітня 29 старого стилю».

№ 6

1705, серпня 6 (липня 26). – Табір під Збаражем.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Маючи у великій повазі й високій пошані так заслужену вельможного мості-пана персону, котрій завжди низько вклоняюсь, як і сенаторському його кріслу, коли в цій кампанії (?) і далі просуваюсь на поміч і під опіку (?) його королівській мості і Речі Посполитої. А також із цієї подорожі з поштивою пошаною великого вельможного мості-пана імені, засвідчую цю честь вельможного мості-пана через мого спеціального посланця, поки сам не увійду з вельможним мості-паном у союз душ і зброї і поздоровлю вельможного мості-пана при зустрічі обіймами. А тепер маю амбіцію ще й тим титулом себе уславити, що я є неодмінно вельможного мості-пана люб'язно зичливий брат і уклінний слуга – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності військ Запорозьких.

[Р. С.] Усі добра вельможного мості-пана зберіг незайманими в безпеці, укріпивши його гарнізонами й універсалами, ще й обминув його кружляннями на тракті. Із табору під Збаражем, року 1705 липня 26 ст. ст.».

№ 7

1705, серпня 11 (липня 31). – Табір під Збаражем.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Чим частіше в цій кампанії я отримую від вельможного мості-пана листи, люб'язної його душі драгомани, тим тісніше й дієвіше до всякого зобов'язання пан мене заохочує й спонукає. Як я ті добра вельможного мості-пана, що вже минув, зберіг незайманими й недоторканими, так і щодо тих, котрі в Руському воєводстві, таку ж само засвідчую готовність. Усе моє до послуг вельможного мості-пана достосовуючи старання, завжди маю велике від предків його ім'я в належній пошані. Котрому в нинішньому поході, в якому тепер мужньо тримає булаву, щодо справ воєнних сердечно зичу пильної далекоглядності, щоб все задумане щасливо, переможно й триумфально, а неприятелю – дошкульно й фатально, скінчилося. Закінчую тим, що я є вельможного мості-пана люб'язно зичливий брат і уклінний слуга – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Із табору під Збаражем, року 1705 липня 26 ст. ст.».

№ 8

1705, серпня 21 (10). – Табір під Глинянами.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Не менше і я шкодую про те, що, будучи обійденим долею і через похід залишаючись у межах Руського воєводства, не можу цього вождя особисто як личить пошанувати. Однак не даремну плекаю надію, що ці мої незручності дозволять мені обрати кращий час, коли в такому поєднанні душ і зброї, буду справді гідним обійняти вельможного мості-пана, а тепер обіймаю лише на словах.

Коли ж розглядаю стан і диспозицію речей, то сумніваюсь, щоб мій шлях мав пролягати через Белзьке воєводство. Однак я буду краще поінформований про це біля Львова, через який я маю йти до Сандомира.

Нині ж, догоджаючи відповідною готовністю і пильністю наказам вельможного мості-пана, оголошую всім цим ясновельможним мості-панам, про котрих ідеться в листах вельможного мості-пана, і гарантую належну безпеку їм та їхнім добрам. Хоча б мені довелося проходити і через Белзьке воєводство, тоді певно зумію суворістю належної військової дисципліни розгнуждану розпущеність військ мого регіменту утримувати так сильно, що жодних руйнацій ясновельможні панове обивателі, мої вельми мості-пани цього воєводства, в своїх мастках не зазнають, але лишатимуться неущкодженими, як і належить.

Усе це маю намір виконати найдієвішим чином, а також зобов'язуюся довічно служити його милості вельможному мості-пану, усього себе віддавши, пишучись вельможного мості-пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Із табору під Глинянами, серпня 10 року 1705».

№ 9

1705, серпня 27 (16). – Табір під Львовом.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Як я від початків мого походу серед перших мав цей клопіт, щоб всі загалом добра вельможного мості-пана, котрі лежать на тракті і поза ним, зберігалися в особливій безпеці. Також і тим, котрі залишаються в Белзькому воєводстві, обіцяю недоторканість, маючи собі за особливу честь у всьому постаратися відповідно до наказів вельможного мості-пана, чому й далі присвячую свій час. Також заявляю, що я є вельможного мості-пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Із табору під Львовом, серпня 16 ст. ст. року 1705».

№ 10

1705, серпня 28 (17). – Табір під Миклашевим (село суч. Львівського р-ну).

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Я взяв із варшавської пошти, яка надійшла до Львова, таку відомість, ніби саксонські, польські й литовські війська, відступивши від Варшави через наступ там збройної шведської сили, пішли походом вглиб Підляського воєводства. Прагнучи це бачити й знати реальну картину й остаточну інформацію, посилаю мого спеціального кур'єра до вельможного мості-пана, маючи то серед перших служіння мого турбот, щоб у нинішній кампанії обговорив із вельможним мості-паном усе становище військової операції, коли письмово до вельможного мості-пана звертаюся. А також вельми прошу, щоб мене вельможний мості-пан про це схотів люб'язно інформувати, якщо правдою є те, про що тут через варшавську пошту промовиста пішла чутка. Але не тільки про це, але й про все, що тільки вельможний мості-пан будеш мати у себе певне чи то з посполитих, чи то з приватних okazji, зволь мене в такому сум'ятті всіх станів, у цьому вирі подій вельможний мості-пан довірчо повідомити, бо для мене дуже важливо отримати достовірну інформацію від вельможного мості-пана. А найбільше прошу вельможного мості-пана про остаточну відомість: де тепер перебувають саксонські війська його королівської мості, які залишалися в межах саксонської держави, і як швидко сподіватися на повернення й прихід до Польщі найяснішого короля його мості Августа. У цьому всьому вдаюся до милості вельможного мості-пана й до тієї довіри, яка мене укріпила сподіванням кореспонденції. Чекаю, отже, із нетерпінням на відповідь та щиро залишаюся назавжди вельможного мості пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Із табору під Миклашевим, серпня 17 ст. ст. року 1705».

№ 11

1705, вересня 23 (12). – Табір під с. Городлом.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Не добираючи слів, бо любов ненавидить пишномовність, звертаюся до в. м. м. пана серед списів і вогню не так швидким пером, як на крилах любові, і поспішаю в люб'язні обійми гідної в. м. м. пана особи, коли мені до цього подає шляхетний приклад й. м. пан Злотолинський, адресуючи через спеціального посланця свої листи до в. м. м. панів. Я відбуду тоді свою учту цим свідченням моєї щирості, жодними прикрасами не спровокованою, тим лише дорікаючи неприхильним до моїх обітниць небесам, що мені вони досі не дозволяють скористатися тим жеребом, щоб я міг особисто в. м. м. пана вшанувати й спрагли мої ревності втамувати його присутністю.

Що поки буду знати насправді, а тепер дуже в. м. м. пана прошу відверто повідомити, яка є диспозиція під цей час у в. м. м. панів військових операцій, що неприязельська сила замишляє й робить. Це для того, щоб і я міг в сучасних кон'юнктурах сформувати обачно для спільного блага план дій. І вдруге тоді, уклінно просячи в. м. м. пана повідомляти про стан речей, себе самого йому присвячую зі щирою душею й запевняю, що я є в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Із табору під Городлом, вересня 12 року 1705».

№ 12

1705, жовтня 8 (вересня 27). – У таборі.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Я давно зичив собі такої честі, щоб міг особисто вшанувати в. м. м. пана, котрого здавна тісна або давня (?) конфіденція зі мною сполучила клеєм нерозривної приязні. Добра в. м. м. пана як і минулого року, так і тепер, зберігаю під особливою протекцією від переходу військ під моїм регіментом. Не знаю, як посмів князь й. м. Четвертинський вчинити неподобство в маєтностях в. м. м. пана, взявши якісь прибутки; що не доручалось йому, взагалі [я] суворо це заборонив. Тому прошу в. м. м. пана довірливо і по порядку мені представити, що тільки він там своєвільно вибрав, а я гарантую, що все буде повернуто господареві в первісному стані. Виконуючи прохання в. м. м. пана, видаю оборонні універсали на маєтності ваші Вербич і Музяків і за цим жду з радістю, коли мені явлена буде слава твоя самого себе віддати щирій вашій ласці,

будучи в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою, – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Військ Запорозьких.

У таборі, 27 вересня 1705».

№ 13

1705, жовтня 19 (8). – У таборі.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Якщо зухвалість чи це (людей) князя й. м. Четвертинського, чи Бурляя, білоцерківського начальника, так багато собі дозволила, що мед і селітру в маєтностях в. м. м. пана проти закону присвоїла собі, тоді пишу два моїх листа: один – до згаданого князя, а другий – до Бурляя, не знаючи добре, хто з них у цьому в. м. м. пану зашкодив. Їм суворо наказую, щоб одразу ж після отримання мого листу те, що несправедливо і беззаконно позабирали, в цілості щоб повернули.

А заради кращого ознайомлення, посилаю лист писаний паном меджибізьким губернатором до в. м. м. пана, щоб знали, що мають відшкодувати.

Нині в. м. м. пана себе самого віддаю його неодмінній приязні й милості, будучи в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою, – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Військ Запорозьких.

У таборі, жовтня 8 ст. ст. 1705».

№ 14

1705, жовтня 25 (14). – У таборі під Замостям.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Не тільки те, що чи то князя й. м. Четвертинського, чи то Бурляя, білоцерківського начальника, зухвалій винок із майна в. м. м. пана забрав, повернеться до свого господаря в первісному стані, зволь тільки в. м. м. пан написати до свого меджибізького пана губернатора, щоб він дав мені знати, якщо не відбудеться реституція. Я навіть свого власного здоров'я (бо у друзів усе спільне) для послуг в. м. м. пана не жалів [би]. А що згаданих порушників зухвалість багато собі дозволила, однак вельми в. м. м. пана прошу, щоб через це я сам не підпадав під осуд і не втратив у героїчному в. м. м. пана серці конфіденцію, бо це без будь-якого мого, борони Боже, потурання сталося, але через розгнуждану порочність.

Про що, коли знов прошу про повернення забраного, запевняю в. м. м. пана, а також знаюся бути в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Військ Запорозьких.

У таборі під Замостям, жовтня 14 ст. ст. 1705 року»

№ 15

1705, жовтня 26 (15). – У таборі під Замостям.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Ще предки в. м. м. пана залишили мені в спадок вдячність і прекрасну пам'ять про героїчні їхні імена, а з в. м. м. паном через кореспонденцію міцним спільної приязні клеєм укладена довірча конфіденція. Усе це разом справило у мені такий ефект і афект, що бажання й небажання одного й того само, взагалі все призвели до спільності. Коли ж здоров'я в. м. м. пана, на котре спирається найвища безпека Речі Посполитої, вражено слабкістю і зазнає раптової хвороби, я по праву висловлювання приязні сердечно цьому співчуваю, і не менш в серці й душі відчуваю співчутливий укол; зичу щиро якнайшвидшого й найдосконалішого відновлення перевтомленого здоров'я в. м. м. пана заради праці для спільного блага. Усамітнення в. м. м. пана від усіх, яке пан шукає (?), не дозволяє мені втратити надію, щоб я не мав особисто в. м. м. пана засвідчити пошану. До того ж неприязна осінь зачинила мені шлях, принаймні уповаю, що зима сніговою ковдрою простелить мені дорогу до побачення з в. м. м. паном. Цього я бажаю тремтливо й палко і не втішуся, допоки мене милим задовольнить явленням власна в. м. м. пана присутність. Презент від в. м. м. пана вдячно приймаю на знак його приязні, котра завжди обдаровує мене з надлишком. Так зичу собі щасливої пори, щоб я міг в. м. м. пану віддарувати. Тепер за найбільшу відплату є моє гаряче почуття, котре приношу в. м. м. пану, бо воно дорожче від усього золота. Бажаючи бути до скону в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою, – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Військ Запорозьких.

У таборі під Замостям, жовтня 15 ст. ст. 1705».

№ 16

1705, листопада 4 (жовтня 24). – У таборі під Замостям.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

За надісланий лист, у чому вбачаю підтвердження незмінної до мене приязні й фавору в. м. м. пана, вельми в. м. м. дякую. Як я раз вирішив майно в. м. м. пана для ваших послуг у будь-який можливий спосіб від усякого огородити нашестя, так і тепер із тим само наміром маю клопіт, видавши на кожне оборонні універсали на реквізицію в. м. м. пана. До ваших послуг свою декларуючи готовність, є в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Військ Запорозьких.

У таборі під Замостям, 24 жовтня ст. ст. 1705».

№ 17

1705, листопада 14 (3). – У таборі під Замостям.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Став і я біля мису доброї надії, коли плывучи на веслах моїх обітниць (?) мої інтенції знайшли свій порт у жаданій в. м. м. пана присутності й бесіді. У тому тільки підвела мене несправедлива й несподівана доля моя, що мені довше не дозволила особистим [з] в. м. м. паном вповні насолодитися спілкуванням. Однак запевняю цим, що залишитися в мене, захованою глибоко в серці, солодкість імені й особи в. м. м. пана. При таборових труднощах у себе довелося прийняти, дуже прошу пробачити мене, з тим до скону свого декларуючись, що я є статечним в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

У таборі під Замостям, 1705 року листопада 3-го ст. ст.»

№ 18

1705, листопада 21 (10). – Городло.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Завжди є це у мене заховане в глибині серця й так налаштоване, щоб до всілякого задоволення в. м. м. пана мою виявляти готовність, отже, й тепер у цьому обов'язку, підкоряючись наказу в. м. м. пана, посилаю на його майна лібертацію, котра моїми стараннями до послуг в. м. м. пана дасть документ, що я в. м. м. пана є люб'язно зичливим братом й уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Із Городла, листопада 10 ст. ст. року 1705».

№ 19

1706, січня 2 (1705, грудня 22). – Дубно.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Йду назустріч в. м. м. пану постіхом пера, коли в. м. м. пан на зворотному щасливому шляху від найясніших монархів у повноті ласк і милостей панських до батьківських повертається пенатів, зичу тоді, щоб із подвійного першої величини імен двох найясніших, унією душ і зброї об'єднаних монархів, його царської величності і його королівської мості, завжди в. м. м. пана наміри могли приділяти увагу цьому без будь-якого для себе зиску. Диспозиція ця, котра при дворі настала, про відступ королівських і духовних добр в Белзькому воєводстві й Холмській землі на зимові квартири й. м. пану коронному референдарію в. м. м. пан, вже мене ознаймував. Евакуація тоді війська мого регіменту звідси послідує, коли за наказом згори мені даним, до Кракова й Сандомира при саксонському генералі, рушать. Паспорт для безпечного проїзду їх мостям-панам комісарам в. м. м. пана посилаю, а сам за усіх обставин знаюся бути в. м. м. пана люб'язно зичливим братом й уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

У Дубні, 22 грудня ст. ст. 1705 року».

№ 20

1706, січня 22 (11). – Дубно.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Не можу ніколи, зобов'язаний багатьма титулами та іменами в. м. м. пана, за власним бажанням відступити від ваших доручень, коли до таких дій наворачтає довіра й приязнь в. м. м. пана магнетичною чеснотою й, ніби на ланцюгу, тримає. Підкоряюся й тепер наказу в. м. м. пана, коли як на Тернопільщину, так і на добра тамтешнього адміністратора, я наказав видати лібертацію з моєї військової канцелярії. Не відмовив би за наполяганням в. м. м. пана у тій же послугі і й. мості-пану старості Поберштельському, якби евакуйованому для захисту самого ж в. м. м. пана мого війська товариству з Настасова не видали призначення до Струсова. Однак зволь в. м. м. пан наказати на заміну нагледіти десь місце, куди б людей мого регіменту, розміщених в Струсові, можна поставити, а я певно безвідмовно [б] звідти їх евакуював. Йдеться мені тільки про те, щоб, не маючи постійного міста, під відкритим небом не залишалися. Що в. м. м. пана доповівши, цим закінчую, що без меж є в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Військ Запорозьких.

У Дубні, січня 11/22 року 1706».

№ 21

1706, січня 26 (15). – Дубно.

«Ясновельможний мості-пане белзький воеводо, мій вельми мості-пане й брате.

Не можу сумніватися в тому, що поголос – провісник різних подій, доніс це в. м. м. пану певним бубонінням. Знати, що шведський король, виявляючи повною мірою свою ворожість, вже через Віслу переправившись, повернув до Тикоціна, не роз'єднаними, але об'єднаними силами. Отже, я, маючи доручення від двору обох найясніших союзних монархів, щоб у трудах війни, як найчастіше і найдовірненніше мав з в. м. м. паном наради і кореспонденцію, особливо поблизу тут з в. м. м. паном залишаючись, то шлю свого чергового листа до звияжнього вашого серця. Дуже прошу, щоб в. м. м. пан, за цих непевних обставин, зволив мені відкрити свої наміри про те, що має в такому становищі чинити і як діяти. Для цього посилаю мого спеціального кур'єра до в. м. м. пана, прагнучи через нього якомога надійніше інформуватися про військові акції, особливо коли вже біля воріт загрожує Ганнібал. А якщо в. м. м. пан має про ворожі дії останні відомості, прошу дозволити мене довірливо сповістити через цього ж кур'єра, через котрого лечу швидким пером у поштиві обійми гідної в. м. м. пана особи. Цим ставлю у заслугу життя мого, що я є до скону в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

P.S. Уже як почав запечатувати цього листа, дійшов до мене такий наказ від його королівської мості, щоб радився з в. м. м. паном, як слід чинити опір ворожості шведської сили і як (їхнім) настановленим списам (свої) списи протиставити, у чому зичив би собі мати бесіду з в. м. м. паном.

У Дубні, січня 15/ 26 року 1705».

№ 22

1706, лютого 20 (9). – Дубно.

«Ясновельможний мості-пане белзький воеводо, мій вельми мості-пане й брате.

Коли мене звідси вже четвертий наказ мого найяснішого зверхника, його царської величності до Литви кличе, однак залишаючись у повній готовності до походу, я розпочинаю з в. м. м. паном приязне прощання і не що іншого на незабудеш* в. м. м. пану пропоную, тільки мій розум, у полоні бажання прислужитися в. м. м. пану, котрий в собі все це має, що зичлива має на увазі прив'язаність, і хоча я сумую, що мене військова сурма від сусідства в. м. м. пана віддаляє, однак беру це як певну втіху, що дистанція не зменшує приязні. Особливо коли з бажаннями в. м. м. пана я так є вічним клеєм з'єднаний, що мене жодна несподіванка ніколи не може від благодіяння відділити й відставити. Прощаюся тоді з в. м. м. паном, з тим зверненням, щоб з його милості міг цією честю себе уславити, і що я є в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

P.S. На який я міг здобутися подорожній презент, то вельми прошу, щоб він був вдячно прийнятий.

У Дубні, лютого 9/ 20 року 1706».

*)Так написано це слово в оригіналі.

№ 23

1706, березня 22 (11). – Слуцьк.

«Ясновельможний мості-пане белзький воеводо, мій вельми мості-пане й брате.

Коли до мене й тут у Слуцьку, де за наказом мого зверхника, його царської величності, я став для відпочинку людям і коням, приходить до в. м. м. пана довірча реквізиція, маю звідси стимул до віддання незмінного попри зміну місць вшанування великого імені в. м. м. пана й до сприяння чим можу його найменшим бажанням. Тоді посилаю оборонний універсал на маєтності до в. м. м. пана, а тепер все, що за теперішніх обставин трапилося, доповідаю в. м. м. пану: найясніший цар й. мость, мій мостивий пан, з Орші став у Мінську, де буде чекати на війська, які йдуть із Шереметьєвим і Хованським. Деякі вже проминули Смоленськ 18 лютого за старим календарем, а інші – з Астрахані, де загальною амністією цілком заспокоїлися бурхливі внутрішні заворушення. Я маю наказ з'єднатися з цими військами в єдину силу під Новогрудком для подання помочі Гродну. Що потім тут би не трапилося, не затримаюся з повідомленням про все вагте уваги в. м. м. пана відним пером. А тепер є тим самим всюди в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

P.S. Шкодою про те дуже, що виходячи з Волині, не попрощався з в. м. м. паном особисто, і хоча сподіваючись на перебування його в. м. пана в Луцьку, писав через пана Савича, судового писаря, і на який міг здобутися презент, адресував через нього в. м. м. пану, але і там лише марно палив свічку й трудився, бо мій і лист, і подарунок привіз назад, тож передам їх при кращій нагоді.

У Слуцьку, березня 11 року 1706».

№ 24

1707, травня 10 (квітня 29). – Жовква.

«Ясновельможний мості-пане белзький воеводо, мій вельми мості-пане й брате.

Мені б належало спочатку відгукнутися листом до в. м. м. пана, але, маючи вірні відомості, що в. м. м. пан мав тут бути у найяснішого царя й. м. мостивого пана, затримався з листом, зберігаючи цю честь для особистої зустрічі, а що в. м. м. пан випередив мій лист, через це мені доводиться соромитися. Однак винагороджую це спізнання дружнім пером, поки буду мати честь бачити й вітати

в. м. м. пана, тепер же взаємно в. м. м. пана віншуючи веселим Алілуя, сумую від погіршення вашого здоров'я і бажаю, щоб воскреслий Бог, у якому міститься вся досконалість і повнота життя та благодаті, віддалив би в. м. м. пана від надгробного каменя й укріпив би повною мірою здоров'я й дарував довголітнє життя. Тоді чекаю з палким бажанням та з відкритим серцем і обіймами на привітання в. м. м. пана, котрому всі мої помисли присвячую, знаючись бути в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Із Жовкви, квітня 29 року 1707».

№ 25

1707, травня 20 (9). – Залізці.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Або зависниці доля, або сліпий випадок забрав у мене цю честь, що, будучи по сусідству з в. м. м. паном, я не міг мати задоволення бачити в. м. м. пана, котрого, зібравши всі сили, прагнув вшанувати поштивим ритуалом, від чого незмірну відчуваю муку, і не раніше цей рубець загоїться, аж поки в. м. м. пан, принаймні під час майбутньої кампанії, особистим своїм візитом прекрасну вчинить мені віддачу й задовольнить мою спрагу солодкою бесідою. Нині ж за вищим повелінням, повертаючись до свого краю і ще перебуваючи у поході, адресую письмово до в. м. м. пана. Без запоруки сонця й волі небес жодна переміна місця й часу не може викоринити в мені справжню незмінність належної до в. м. м. пана прихильності, щирості й любові. Бо я собі назавжди твердо укріпив мою приязнь до в. м. м. пана, на котра й тепер покладаюся вічним союзом. Знаюся бути невідступно в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

У Залізцях, травня 9 року 1707».

№ 26

1707, травня 21 (10). – Залізці.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Пишався переді мною велебний в Богові отець, ігумен Почаївського монастиря великою милістю в. м. м. пана, яку в. м. м. пан виявив цьому святому чудотворному місцю. І просив мене про посередництво в. м. м. пана, щоб і надалі теж святе місце могло бути обласканим вашими особливими благодіяннями й перебувало під щитом протекції в. м. м. пана. Тоді я, знаючи, що у найблагочестивішому серці в. м. м. пана палає разом із шляхетною кров'ю ревність до хвали Божої, Його святинь, і невгасима турбота, звертаюся в. м. м. пана за наполегливим проханням згаданого чудотворного Почаївського монастиря. Про це вельми просячи, щоб його в. м. м. пан згідно з давніми лібертаціями зволив від всяких жовнірських поборів заховати, подбати і прихистити. Зобов'яже в. м. м. пан цим благочестивим вчинком і чернечу братію, яка під час служб при вівтарі й читанні Господу тихих молитов за здоров'я [в. м. п.] і моє, взаємно відплачуючи як такому, котрий без перебільшення знається бути в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

У Залізцях, травня 9 року 1707».

№ 27

1707, червень. – Київ.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Виконувати накази в. м. м. пана, маю собі на все життя за найпершу імені свого славу, яким і тепер охоче підкоряючись, доручив це сержантові моєму пану Войнаровському, який зараз командир передових військ, щоб всі взагалі добра в. м. м. пана і його приятелів неушкодженими зберіг, щоб він всю свою турботу й пильність доклав до послуги в. м. м. пана. А я героїчне ім'я [в. м. м. п.] маючи у великій повазі, засвідчую моє прагнення до найменших бажань в. м. м. пана і посилаю заради забезпечення й охорони оборонні універсали. Записуючи подальшу до послуг в. м. м. пана пожиттєву готовність, є в. м. м. пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Із Києва, червня року 1707».

№ 28

1707, вересня 20 (9). – Табір під Києвом.

«Ясновельможний мості-пане белзький воєводо, мій вельми мості-пане й брате.

Самий вельможного мості пана лист, котрий я через спеціального вістового отримав із якнайглибшою шанобою, доводить мені явними знаками, що героїчне вельможного мості-пана серце, від предків сповнене безсмертною слави, на повернулося своїми милостями й фавором до мене. Сповна знов проливається на мою особу повноводним ключем. Я беру з цього невивгаслу повинність багатом титулам (?) і маю на все життя славу, що можу в респектах приязні вельможного мості-пана зміститися, заслуживши в них славу послушництва.

А хоча образ вельможного мості-пана завжди живе в серці, однак спомином усього доброго, що було, я зичив би собі відновити спілкування з вельможним мості-паном і мати щастя бачити його, на тій комісії, до котрої вельможний мості-пан так стрімко й палко прагне. Але вельможний мості-пан не отримав від двору мого найяснішого монарха його царської величності поновлення того

указу щодо повернення України у володіння Речі Посполитої, який має у себе на руках. Згаданий указ є старим, його треба поновити, бо без цього не може бути належна сатисфакція. У такому разі мені, видно, прийдеться на цей час позбавити себе задоволення від побачення з вельможним мості-паном, бо зараз інша пора, і зичу собі цю зникаючу честь компенсувати. А тепер у повноті відчуттів записуюсь і залишаюсь вельможного мості-пана люб'язно зичливим братом і уклінним слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких.

Р.С. Про відновлення України. Не тільки потрібний мені новий наказ від двору найяснішого царя його мості-пана милостивого. Але про те належить найбільше старатися, щоб власною монаршою рукою був цей скріплений указ. Без цього не можете вельможні мості-панове прийти до володіння Україною.

Із табору під Києвом, вересня 9/20 року 1707».

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Мешковий Максим Миколайович – історик, службовець комерційного товариства, автор блогу «Читання з історії» (<https://staraukraina.blogspot.com/>).

Meshkovoi Maksym – historian, commercial employee, blog author in «Chytannya z istorii» (<https://staraukraina.blogspot.com/>).

E-mail: maksimmeshkovoy@gmail.com

Дата подання: 10 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мешковой, М., Мицик, Ю. Листи гетьмана Івана Мазепи до коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (частина 1). *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 57–65. DOI: 10.5281/zenodo.7012100.

Цитування за стандартом APA

Meshkovoi, M. and Mytsyk, Yu. (2022). Lysty hetmana Ivana Mazepy do koronnoho hetmana Rechi Pospolytoi Adama Seniavskoho (chastyna 1) [Letters of Hetman Ivan Mazepa to Crown Hetman of the Commonwealth of Nations Adam Senyavskiy (part 1)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 57–65. DOI: 10.5281/zenodo.7012100.

УДК 94(477) : 327.2 «1710/1720»

Ганна Філіпова

КУЛЬТ ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО НА ТЕРЕНАХ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ МАРКЕР РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ у 1710–1720-х рр.

DOI: 10.5281/zenodo.7012406

© Г. Філіпова, 2022. CC BY 4.0

Метою статті є аналіз відображення процесу російської експансії стосовно Гетьманської України протягом 1710–1720-х рр. крізь призму становлення культу святого князя Олександра Невського (Олександра Ярославича). **Наукова новизна** полягає в тому, що дослідження окреслених подій є актуальною потребою для сучасної української історичної науки, адже подібність (в тому числі й генетична) деяких процесів, що мали місце на початку XVIII ст., до тих, що відбуваються зараз, відкриває шляхи до більш ефективного спротиву російській інформаційній експансії. Розуміння витоків імперської пропаганди, основні положення якої сформувалися в часи правління Петра I, дає змогу більш вдумливо поглянути на українсько-російське протистояння не лише у військовій та економічній, а й в ідеологічній сфері. **Основним результатом дослідження** є встановлення взаємозв'язку між витоками офіційного вшанування Олександра Невського та агресивним зовнішньополітичним курсом Московського царства на шляху його перетворення на Російську імперію протягом першого двадцятиліття XVIII ст., а також відображення цього процесу в реаліях Гетьманщини. Тож у статті проведено аналітичний розгляд основних аспектів реалізації культу Олександра Невського в культурному, релігійному, політичному житті Росії часів правління Петра I та становлення імперського самодержавства. Виводиться пряма залежність між поширенням вшанування зазначеного святого та виникненням відповідних храмових посвят на Стародубщині з адміністративною та господарською діяльністю на землях північної Гетьманщини князя О. Меншикова, чийм святим покровителем був Олександр Невський.

Ключові слова: Гетьманщина, Московське царство, Російська імперія, Олександр Невський, О. Меншиков, Петро I, Стародубський полк, Почеп, Олександрополь.

Цю статтю було написано за три роки до повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, коли авторка з занепокоєнням спостерігала зростання напруги та розвиток антиукраїнської риторики в площині російської пропаганди. Очевидним було те, наскільки необхідною є поступова ревізія та деконструкція низки небезпечних російських наративів, що протягом кількох століть розглядають Україну в шовіністично-колоніальному світлі та закладають «вибухівку вповільненої дії» власне до українського інформаційного поля. Але те, що відбулося страшного ранку 24 лютого 2022 р. й триває дотепер, актуалізувало тему дослідження настільки, наскільки не очікувала й сама авторка.

Пропонована публікація, поряд з кількома іншими, що є виданими чи готуються до видання в Україні та Швеції, тепер є складовою майбутнього українсько-шведського проєкту, присвяченого, з-поміж іншого, деконструкції наративів російсько-імперської пропаганди часів Великої Північної війни (1700–1721 рр.).

* * *

Початок XVIII ст. в історії Московщини відзначився величезними зрушеннями в усіх сферах життя, зумовленими реформаційною діяльністю царя Петра I. Розглядаючи цей час та події, якими його було сповнено, з неупереджених позицій, легко дійти висновку, що ці зрушення були форсованими, часто – формувалися штучно, шляхом доволі бездум-

ного калькування західноєвропейських зразків без їх органічної адаптації до локальних умов, насаджувалися гвалтовно й вартували значної кількості ресурсів¹. Такі різкі соціо-економічні зміни не могли не залишити свій відбиток у великій кількості аспектів суспільного життя. У цьому дослідженні йтиметься про аспект релігійний, а точніше – про відображення в практиці пошанування святих експансивної політики на стадії виникнення Російської імперії стосовно Гетьманщини, а особливо – Стародубського полку.

Прикметно, що на теренах Стародубщини після 1709 р., тобто після Полтавської битви, за участь у якій Петро I роздав багатьом російським землевласникам українські вотчини, у тому числі й ті, що колись належали до володінь Івана Мазепи², розпочалися активні розмежування. Переважно вони мали на меті незаконне приєднання до наділів князя Олександра Меншикова нових і нових територій³. Зрештою, у Стародубському полку було засновано Олександрополь – місто, що виникло з ініціативи Меншикова на околицях старого Почепу та почало стрімко розвиватися протягом першої половини 1720-х рр. Відштовхуючись від цієї події, можна наочно побачити, яким чином декларувався в Україні культ, що не був притаманним для тутешніх посвят, проте увібрав у себе численні імперські ідеологеми, вироблені протягом зазначеного періоду російською пропагандою.

1. «Plus ultra»

Церкви з присвятою Олександру Невському досить рано з'явилися на території міста Почепу, що дісталось Меншикову як вотчина в 1709 р. Таку швидку появу патронального храму власника міста можна пояснити й особистими рисами та зацікавленнями князя. За свідченнями сучасників, він виказував майже фанатичну заповзятість до провадження будівництва, щоб ушанувати своє ім'я та продемонструвати багатство і вплив. О. Горбенко, ознайомившись із матеріалами домової канцелярії князя, зазначила, що попри свою неписьменність⁴ Меншиков надзвичайно грамотно та оперативно керував як зведенням власних проєктів, так і будівництвом Петербурга, будучи його губернатором⁵. Звертала увагу на цю характеристику й Н. Калязіна⁶. У 1721 р. голштейн-готторпський резидент Берхгольц вказав на це, оглянувши церкву архангела Гавриїла: «...я ездил с придворным проповедником в церковь, которая уже давно построена князем Меншиковым, но внутри еще не окончена и, может быть, никогда не будет окончена, потому что он начинает столько построек, что нет никакой возможности привести все в исполнение как следует»⁷. Коли на одній із асамблей граф Ферзен пожартував, «что для него легче выстроить дом, чем ему достать себе медвежью шубу, потому что уже недели за три или более начал хлопотать о молодом медвежьем мехе и все-таки не покончил еще дела, между тем как княжеский дом, который тогда и вполнину не был готов, теперь уж совершенно окончен. Тот от души смеялся, и отвечал, что это зависело от числа рабочих, хорошего запаса материалов и прилежного понуканья, в котором с его стороны недостатка не было»⁸.

До того, як разом із такими багатозначними розмовами почалася розбудова Олександрополя, у Почепі вже був палац князя Меншикова та домові церква Олександра Невського. Будинок, де жив Меншиков у Почепі, згадано у поденних записках: «По кушанье изволил отъехать в рощу, где мало мешкав, паки прибыв в дом свой, вечернее кушанье

¹ Див. низку науково-популярних публікацій авторки про різні аспекти цього процесу: Філіпова Г. Феномен «сильної руки» або гра в царя. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statii/fenomen-silnoyi-ruki-abo-gra-v-tsaria/>; Її ж. Російське імперство як прояв карго-культу. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/colonki/rosiiske-imperstvo-iak-proiav-kargo-kultu>.

² Філіпова Г.В. Відображення взаємин гетьмана Івана Мазепи з російським нобілітетом у концепції музею Івана Мазепи. *Іван Мазепа та його епоха. Зб. наук. пр.* Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Міжнародна громадська організація «Родина Мазеп», 2019. С. 133–148.

³ Лазаревський А.М. Описание Старой Малороссии. Київ: Тип-фія К.Н. Милевського, 1888. Т. I. Полк Стародубський. С. 275–293; Філіпова Г.В. Історико-пам'яткознавчий вимір об'єктів культурної спадщини Центральної та Північної Гетьманщини: наслідки діяльності російських урядовців (1690–1765 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 26.00.05. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Київ, 2018. С. 271–307.

⁴ Дисертація, на яку ми посилаємося, була закінчена у 1975 р., коли в науковій біографістиці дійсно домінувало таке твердження, виведене з повідомлень переважно іноземних спостерігачів.

⁵ Горбенко Е.В. Творчество архитектора И.Г. Шеделя. Дисертація на соискание ученой степени кандидата искусствознания: 17.00.07 – изобразительное искусство. Академия художеств СССР, Ордена трудового красного знамени институт скульптуры и архитектуры им. И. Репина. Ленинград, 1975. С. 208.

⁶ Калязіна Н.В., Калязин Е.А. Князь Александр Меншиков – строитель России. Санкт-Петербург: Лики России, 2005. Ч. 1. Александр Меншиков. С. 104.

⁷ Берхгольц Ф.В., фон. Дневник камер-юнкера Берхгольца, веденный им в России в царствование Петра Велико-го, с 1721 по 1725 год. *Восточная литература*. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Berhholz/pred.phtml?id=139>.

⁸ Там же.

кушав, в 9-м часу пополудни лег опочивать»⁹. Майже кожного дня під час свого перебування в Почепі 1720 р. князь ходив слухати літургії до міського Олександро-Невського храму. Про останню обставину можна судити з такого зауваження автора «Юрналу»: щоб дістатись до церкви, Меншиков не переправлявся через Судость¹⁰.

У розписі Почепа від 1715 р. також згадується якась церква святого Олександра Невського, яка вже певний час зводилася. Верхню частину храму було висвячено як Воскресенську, під нею була трапезна частина. Сама церква називалася «теплою». Попівство тут посів Григорій Шеленговський, чий двір був на території почепського замку. Це наводить на думку, що попа сюди могли перевести з якоїсь іншої парафії (відповідно – Микільської, Преображенської чи Успенської) або ж перша Олександро-Невська церква в Почепі знаходилася у Верхньому місті¹¹. Також у списку вказувалося місце розташування згаданого храму – «против двора его высококняжеской светлости». Отже, десь неподалік мали стояти перші меншиківські «палати». На момент складання опису теплої церкви вже освятили на честь святого покровителя тодішнього власника міста¹². Ще одним джерелом, здатним висвітлити проблему датування цієї церковної споруди, може бути судова справа колишнього конотопського сотника й бунчукового товариша Стародубського полку Андрія Лизогуба¹³. У 1710 р. генерал-майором та колишнім ізюмським полковником Федором Шидловським, котрий тоді служив Меншикову як клієнт, було розорено лизогубівські вотчини на Почепщині. Двори на території хутора Лизогубівки під керівництвом піддядька Юрія Симонова перевезли до Почепа. Лизогуб скаржився у 1724 р.: «З которых моих хором построена почепская канцелярия Его Княжой Светлости а из пекарни построено близ церкви Александра Невского сколу»¹⁴. Тож, школа з'явилася навпроти Олександро-Невської церкви приблизно у 1710–1711 рр.

Оскільки в розписі Почепа 1710 р. цей храм та витрати на його будівництво ще не згадано, а у справі А. Лизогуба говориться, що школу навпроти церкви облаштували у 1710–1711 рр., можна приблизно датувати початок будівництва Олександро-Невської церкви проміжком між 1710 та 1713 рр., як і певні споруди на території садиби князя Меншикова в самому Почепі¹⁵. Отже, цей храм виник майже одночасно з усть-іжорським, і обидва вони були одними з перших Олександро-Невських церков, фундованих Меншиковим.

Тож до заснування Олександрополя в Почепі вже був княжий палац та облаштована біля нього церква святого Олександра Невського. Та після 1720 р. було збудовано нові палати та іншу церкву – на відміну від попередніх, цього разу вони були мурованими («Юрнал» згадує, що нова церква була ««з двумя пределами»»¹⁶. На честь кого було висвячено приділи, невідомо.

Інколи серед авторів креслень Олександро-Невського храму Олександрополя слідом за І. Грабарем називають Івана Зарудного, котрий до 1720-х рр. уже встиг зреалізувати низку проєктів для палаців та резиденцій князя Меншикова. Такої думки дотримується й О. Мозгова, датуючи початок будівництва палацу та церкви 1718 р.¹⁷ Зі значною вірогідністю саме Зарудний був архітектором московських проєктів князя, таких як поновлена церква архангела Гавриїла на М'ясниках¹⁸. Але відомо, що від 1700-х рр. Меншиков, оперуючи достатнім авторитетом та капіталом, залучав до своїх масштабних будівництв багатьох архітекторів. Серед них – Доменіко Трезіні, Андреас Шлютер, Іоганн Готфрід Шедель, Джованні Фонтана, Іоганн Фрідріх Браунштейн та ін. Ступінь участі кожного в проєктуванні та оформленні тієї чи іншої будівлі часто залишається дискусійним питанням.

⁹ Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова 1716–1720, 1726–1727 гг. / Публ. С.Р. Долговой и Т.А. Лаптевой. Москва: Рос. фонд культуры; Студия «ТРИТЭ»; Рос. Архив, 2000. С. 372.

¹⁰ Там же. С. 372–374.

¹¹ Філіпова Г.В. Почепські церкви у часи належності міста до вотчин князя О.Д. Меншикова.. *Церква–наука–суспільство: питання взаємодії. Мат. XIV конф* (29 травня – 3 червня 2017 р.). Київ, 2017. С. 59–61.

¹² Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды Черниговской губернии. Чернигов: Черниговская земская тип-фия, 1874. Т. 7. С. 179.

¹³ Філіпова Г.В. Земельні стосунки стародубської старшини з князем О.Д. Меншиковим на прикладі володіння А.Ю. Лизогуба. *Проблеми истории и культуры пограничья: гуманитарное знание и вызовы времени. Мат. Международной науч. конф., посвященной 200-летию Е.И. Храповицкого* (Верхнедвинск, 30 мая, 16 июня 2017 г.). Минск: Белнаучкига, 2017. С. 171–176.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8198. Арк. 46.

¹⁵ Філіпова Г.В. Земельні стосунки стародубської старшини з князем О.Д. Меншиковим на прикладі володіння А.Ю. Лизогуба... С. 171–176.

¹⁶ Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова... С. 372.

¹⁷ Мозговая Е.Б. Творчество И.П. Зарудного. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.07 – изобразительное искусство. Академия художеств СССР, Ордена трудового красного знамени институт скульптуры и архитектуры им. И. Репина. Ленинград, 1977.

¹⁸ Грабарь И.Э. И.П. Зарудный и московская архитектура 1-й четв. XVIII в. *Русская архитектура 1-й пол. XVIII в.: Исслед. и мат.-лы.* Москва, 1954. С. 39–92.

Окрім робіт над дзвіницею церкви архангела Гавриїла Зарудний, вірогідно, виконав на замовлення Меншикова домову церкву при Посольському палаці у Санкт-Петербурзі (О. Горбенко помітила схожість обрисів її дзвіниці з проектом, виконаним Зарудним для м'ясницької резиденції князя), а також працював сницарем над оформленням храмових інтер'єрів (іконостаси церков Воскресенської та святого Пантелеймона)¹⁹. Втім, деякі мистецтвознавці помічають різючі стилістичні відмінності між різними роботами, які приписуються Зарудному²⁰. Оскільки палаци та Олександрівські храми в Почепі не дійшли до нашого часу, а рештки будівель на території зниклого Олександрополя ніколи не досліджувалися предметно археологами чи архітекторами, атрибуувати їх якомусь авторові за стильовими ознаками поки що неможливо.

Як би там не було, і палац, і розташований прямо навпроти храм на честь святого покровителя князя Меншикова посіли місце на південному заході від почепської фортеці Вали, зведеної 1708 р. За свідченнями, які належать до XIX ст., ці будівлі мали бути дуже великими за своїм розміром²¹.

Зазначимо й щодо фіксації випадків присвячення Олександрівському храмі престолів у Києві. Фактично, у першій чверті XVIII ст. нам відомо лише про одну таку посвяту. За М. Малиженевським, до 1718 р. на честь цього святого було висвячено верхній престол Трапезної церкви Флорівського жіночого монастиря (після пожежі навесні 1718 р. цей престол занепадає та не був відновлений у старому вигляді)²². Точно невідомо, з якими подіями чи особами можна пов'язувати таку незвичну для Київщини посвяту (за відомостями, щоправда, датованими кінцем XVIII ст., у Київській митрополії взагалі не зустрічаються Олександрівські храми)²³, але такий факт дає підстави говорити про прив'язку культу до півночі Гетьманщини, переважно саме Стародубського полку, де мали свої маєтки численні державні діячі з кола Петра I, і найбільш активно провадив загарбницьку діяльність князь Меншиков²⁴.

2. «Како не всуе нарицался Великий Князь Российский...»

Для заснування представником нового, «реформаційного» російського нобілітету міста на теренах Стародубського полку, існувала низка ідеологічних причин. Пам'ятаємо, що в умовах усебічної імперської експансії Московщини часів правління Петра I на саму сутність Гетьманщини як держави з полково-сотенним устроєм, ідеологія набула виключного значення.

У виникненні Олександрополя цілком можна вбачати певну паралель з дещо неприродним та багато в чому насильницьким початком розбудови на той час уже вісім років як столиці майбутньої Російської імперії (з 1712 р.) – Санкт-Петербурга. Петербург отримав своє ім'я на честь святого покровителя – апостола Петра (який, згідно з Писанням, доводився братом святому апостолу Андрію – звідси очевидна паралель з «присвятою» йому головного імперського військового ордена). Апостол Петро був тезоіменитим святом московського царя (згадаємо відому патрональну ікону, написану майстром Федором Зубовим)²⁵, у той час як князь Олександр Невський, набувши статусу покровителя нової столиці та «попередника» Петра I у протистоянні зі шведами, позиціонувався як царський «двійник» у політиці та провадженні війни за «споконовічно російські» землі Інгерманландії-Іжори²⁶. Мілітарні та державницькі функції, покладені на цього святого монаршою ідеологією, поступово витіснили інші його риси та характеристики – релігійний подвиг, «смирнення» в стосунках із Ордою, жертвність, виказана задля процвітання держави тощо²⁷.

Маємо підстави вбачати в заснуванні Олександрополя й вияв особистих амбіцій Меншикова як російського державника. Натякає на такі обставини пасаж із записок французького мандрівника Обрі де ла Мотре (втім, не верифікований жодними іншими свідченнями сучасників). Про Василівський острів, де, як відомо, з 1710–1711 рр. розташову-

¹⁹ Горбенко Е.В. Творчество архитектора И.Г. Шеделя... С. 62–63, 208–209.

²⁰ Постернак К.В. К вопросу об авторстве русских иконостасов эпохи барокко. *Вестник ПСТГУ. Сер. V: Вопросы истории и теории христианского искусства*. 2013. Вып. 2 (11). С. 117–120.

²¹ Черниговские епархиальные известия. Сентябрь 1865. Прибавления. С. 563.

²² Малиженевский Н.Ф. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Сост. О.А. Крайняя. Київ: Фенікс, 2010. С. 71; Крайняя О.О. Флорівський (Вознесенський) монастир у Києві як пам'ятка історії та архітектури XVI – поч. XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 26.00.05. Київ, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2012. С. 165–166.

²³ Прокоп'юк О.Б. Київська митрополія: топографія посвят. Київ: Пріоритети, 2012. С. 156–161.

²⁴ Філіпова Г.В. Історико-пам'яткознавчий вимір об'єктів...

²⁵ Брюсова В.Г. Федор Зубов. Москва: Изобразительное искусство, 1985. С. 146.

²⁶ Рункевич С.Г. Александр-Невская Лавра, 1713–1913. Санкт-Петербург, 1913. С. 256.

²⁷ Там же. С. 268; Шенк Ф.Б. Политический миф и коллективная идентичность: миф Александра Невского в российской истории (1263–1998). *Ab imperio*. 2001. № 1–2. С. 141–164.

валася генерал-губернаторська резиденція, автор написав: «Петр I, восхищённый этими зданиями, придававшими блеск его столице, задумал построить там новый, блестящий и большой город, причем весь из камня и кирпича, добавив к имевшимся еще много домов и расширив маленький город князя Меншикова, и меня уверяли, что желая сделать князю приятно, он хотел назвать этот город Александрией (имя князя – Александр)»²⁸. Свої записи Мотре вів «заднім числом», уже в 1720-х рр. Отже, цілком можливим є те, що він просто переніс існуючі чутки про Олександрополь на петербурзькі реалії. На користь такого припущення свідчить та деталь, що Олександрія мала бути повністю мурованою, у той час як за перших хвиль забудови Василівського острова переважна частина споруд у Петербурзі була дерев'яною та мазанковою²⁹.

Як уже зазначалося, Меншиков, за прикладом Петра, дав щойно заснованому місту ім'я свого святого покровителя. Та таке найменування все ж таки відсило й до загальноімперської ідеології. Святий князь Олександр Невський вважався другим за значенням після святого Петра покровителем Петербурга – тож Меншиков тісно сплітав власні претензії на владу з офіційним вектором експансивної державної політики.

Як першу передумову затвердження культу Олександра Невського в Росії можна розглядати виникнення у Петра I плану заснування монастиря, присвяченого цьому святому, на території Петербурга, де нібито відбулася Невська битва³⁰. За версією «монастирського літописця», підтриманою в XIX ст. Рункевичем, це сталося ще в 1704 р.³¹ У 1710 р. місце для закладання перших монастирських будівель оглядав разом із Петром і Меншиков, що вже тоді представляв Олександра Невського як свого патронального святого³².

Про це свідчать численні джерела. Феофан Прокопович неодноразово звертався до подібних порівнянь у своїх промовах. Звернемося до його риторики 1709–1710 рр. – у низці своїх промов, адресованих Меншикову, він знаходив типово барокові порівняння адресата чи царя то з Александром Македонським, то з Александром Невським, виводячи багаторівневі красномовні паралелі: «Аще бо кого монархи любят, не в сие любят... Иосиф у фараона, Давид у Ионафана, Ванес у Давида, Ефестин у Александра – то ныне есть сей Александр у Петра...», «Едино се не дивно ли, яко таяжде область, таяжде страна Ижерская, ею же обладала иногда и победитель от нашествия Свейскаго заступая Ангел твой, Святый Александр... Чудное воистину смотрение! Аки бы отродился нам Невский оный Александер: тоежде имя, таяжде храбрость, тоежде благочестие единой и тоейжде земли обладатель князь Невский³³, единого и того же народа супостатского победитель»³⁴. Подібні образи зустрічаються й у віднайденій нами промові, приписаній Прокопоичу М. Петровим: «В лицу бо твоём – и желаемое нам лице монаршое, аки в живом зеркале ясно является милость, иже иногда в Ионафане Давида и в Ефестиионе Александра начертываше, также искуснейшая живописательница и пресветлаго монарху нашего в твоём благородии живо изобразует»³⁵.

Феофан Прокопович, вітаючи князя в київському Братському монастирі 5 грудня 1709 р., вибудував складну фігуру «відображень» одного образу в іншому, у такий спосіб поєднуючи сучасних йому державних діячів, котрим він бажав прислужитися, із їхніми «відповідниками» з часів середньовіччя та античності. Посилаючись на відому сцену з життєпису Александра Великого Курція Руфа (полонена мати царя Дарія сплутала македонського царя з його хліархом Гефестіоном, уклонившись йому, але Александр пробабив жінку, сказавши, що його фаворит та друг – «теж Александр»), Феофан зазначив: «Не меншую и к Твоей Светлости Его царского Величества любовь мы знаем, видим, аки в Ефестиионе Александра, в тебе Александр державнейшего Петра нашего, и Его Священ-

²⁸ Мотрѣ де ла О. Путешествие по различным провинциям и местностям герцогской и королевской Пруссии, России, Польши и т. д. *Восточная литература*. URL: <http://www.Vostlit.info/Texts/rus14/Motre/frameset.htm>

²⁹ Горбенко Е.В. Творчество архитектора И.Г. Шеделя... С. 208.

³⁰ Рункевич С.Г. Александр-Невская Лавра... С. 11.

³¹ Там же. С. 6.

³² Там же. С. 9.

³³ Князь О. Меншиков з 1706 р. номінально взяв на себе функцію генерал-губернатора Інгерманландської губернії, що ще тісніше прив'язало його ім'я та державну діяльність до образу обраного ним святого патрона.

³⁴ Феофан (Прокопович). Слова и речи поучительные, похвальные и поздравительные собранные и некоторые вторым тиснением, а другие вновь напечатанные: В 2 ч. Феофана Прокоповича архиепископа Великого Новгорода и Великих Лук, Святейшего Правительствующего Синода вице-президента, а потом первенствующего члена. Санкт-Петербург, 1760. Ч. 1. С. 62–63, 73. Вперше цей панегірик було видано наприк. 1709 – на поч. 1710 рр. у типографії Києво-Печерської лаври. Також список з друкованого видання зберігається у тому само 301 фондї Інституту рукопису, у складі збірки промов Феофана Прокоповича. Див.: Інститут рукопису – Національна бібліотека України ім.В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 301. Спр. 298 П. Арк. 73–88.

³⁵ ІР НБУВ. Ф. 304. Спр. 1579. Арк. 29; . Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составитель Н. Петров. Киев: Тип-фия С. Еремьева, 1875. Вып. 1. С. 316; Filipova N. Panegyric works and their connection with the Kyiv monasteries in the context of the relations between the Hetmanate and the Moscow kingdom in the early XVIII c. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2019. № 11. P. 77–90.

нейшему Величеству в твоём лице поклоняемся...»³⁶ Відтак князь Меншиков в устах барокових панегіристів через образне ототожнення зі своїм святим покровителем та Александром Великим уподоблювався цареві Петру – паралелі дещо небезпечні в умовах авторитарного царювання останнього, проте, улесливі та на той час досить актуальні з огляду на положення Меншикова при дворі. Покровителем князя Меншикова називав Олександр Невського й панегірист Іоанн Кременецкий у своєму надто вже улесливому панегірику «Лявреа или венец безсмертныя славы»³⁷.

Цікаво, що саме з наведеними риторичними прийомами перегукується символічний ряд декору портретного бюсту з червоної сосни, що зберігається у Нью-Йоркському музеї Метрополітен і був 2000 р. атрибутований в якості раннього (до 1703 р.) зображення Меншикова³⁸. Щоправда, російські дослідники резонно сумніваються у такій атрибуції з огляду на елементи одягу моделі (краватка-бант), притаманні європейській моді 1670-х рр.³⁹

У програмних проповідях Гаврила Бужинського зустрічається образ Олександра Невського в тісному зв'язку з апостолом Петром (і Павлом): «Не имаша бояться возстающих на тя врагов, егда великие и неусыпные имаша стражи святых первоверховных апостолов Петра и Павла; не воздремлют, ниже уснут, когда имаша великого твоего защитителя, святого, благоверного, великого князя Александра Невского, днем и ночи к тебе вопиющей словами Божиими, чрез Исаии пророка реченными: защищу град сей, яко спасти его Имени моего ради. Всяк супостат не внидет во град сей, не востретит вон стрелы, не возложит нане щита, не оградит его ограждения, но путем, илиже естrie пришел, обратится тем, и во град сей не внидет: погибнут противящиеся тебе...»⁴⁰ Як бачимо, постаті святих покровителів шляхом вибудовування тих само риторичних паралелей вплетено до ідеї військового протистояння (зі шведами), перед обличчям якого місто (Санкт-Петербург) має вистояти.

Відомо, що на честь Олександра Невського – звісно, з натяком і на першого губернатора Інгрії, було названо судно «Святий Олександр» (спущене на воду 1717 р.) та земляне укріплення на острові Котлін (початок зведення – 1706 р.), що носило ім'я Олександршанц⁴¹.

Прив'язувалися до культу Олександра Невського й певні меморіальні дати, що мають стосунок до біографій Петра та Меншикова. 29 травня (у день народження царя⁴²) було видано наказ про перенесення мощів святого з Володимира до Петербурга. 23 листопада, у день пам'яті Невського, відзначав свої іменини Меншиков – ця практика підтверджується джерелами. Так, цей мотив час від часу повторюється в листуванні другої половини 1709 р. між царем та його фаворитом. Вказувалося, що того року цар прибув до Петербурга в день іменин Меншикова і влаштував належне святкування⁴³.

Від 1721 р., після Ніштадтського миру, рішенням Синоду деякі важливі для імперської ідеології дні увійшли до офіційного імперського календаря урочистостей і вікторіальних дат, а день пам'яті Олександра Невського набув статусу громадянського свята. О. Погосян пов'язала святкування цієї дати, окрім інших очевидних причин, із планами Петра I заснувати орден імені князя в якості ознаменування завершення Північної війни – відтак цей день став би кавалерським. Щоправда, згодом 23 листопада замінили на 30

³⁶ Феофан (Прокопович). Слова и речи поучительные... С. 71–72.

³⁷ Досить характерною є повна назва панегірика: «Лявреа или венец безсмертныя славы торжеством побед похвалы, и благородия красотою присноцветущии виновные преславных побед, царю Победителю и храброму на земли и на мори воину, Священнейшему Монарсе Петру Первому, Тако над градами, яко над всем войском и флотом Государства Свеиского, богом дарованных. на украшение верховныя славы Светлейшему Римского и Российского Государств Князю и Герцогу ижерскому, Наследному Господину Аранибурха и иных, Его Царского Величества Всероссийского, Первому деиствительному тайному советнику, командующему Генералу Фельт маршалу войск, и Генералу Губернатору Губернии Санктпитебургской и многих провинции Его Императорского Величества, и Славного чина в России Святого Апостола Андреа, и инных ординов, Черного и Белого Орлов, и белого слона Кавалиеру, и протчая, и протчая: Господину, Господину, Александру Даниловичу Меншикову. Во знание победительныя почести, соплетеса печатано в Санктпитебурхе, Августа в день, 1714 году». Див.: Кременецкий И. Лявреа, или венец бессмертныя славы. Санкт-Петербург, 1714. С. 1–34; Бегунов Ю.К. Древнерусские традиции в произведениях первой четверти XVIII в. об Александре Невском. Труды Отдела древнерусской литературы. Т. XXVI. Ленинград, 1971. С. 75.

³⁸ Коерпе W., Nudel M. Unsuspected bust of Alexander Menshikov. *Metropolitan Museum Journal*. V. 35, 2000. P. 161–177.

³⁹ Дутов А.А. Некоторые вопросы иконографии светлейшего князя Александра Даниловича Меншикова. *Петровское время в лицах-2017. Мат. науч. конф. (Труды Государственного Эрмитажа. ХС)*. Санкт-Петербург, 2017. С. 140–145; Кротов П.А. Прижизненные портреты А.Д. Меншикова: Проблемы изучения. *Меншиковские чтения*. 2007. Березово, 2008. С. 21–26.

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 304. Спр. 1579. Арк. 181.

⁴¹ Веселаго Ф.Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 г. Санкт-Петербург: Тип-фия морского министерства, 1872. С. 14.

⁴² Тут і далі дати наводяться за старим стилем.

⁴³ Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. Т. 9 (1709). Вып. 2. Примечания. С. 1355.

серпня – день перенесення мощів, і водночас вірогідну дату заснування ордена Андрія Первозваного. Також відомо, що за царя Олексія Михайловича саме цього дня сталося обретіння мощів князя Данила Олександровича, сина Олександра Ярославича. Мощі було перенесено до Данилового монастиря, і з цього моменту Данила Олександровича почали шанувати як покровителя московського державотворення⁴⁴.

З'являвся Олександр Невський і на пам'ятках іконопису, які мають стосунок до діяльності Меншикова. Найбільш показовим таким витвором є ікона з умовною назвою «Літургія Господня» із талліннської Микільської церкви, детально проаналізована О. Погосян та М. Смержевських-Смирновою⁴⁵. На іконі Олександр Невський зображений серед предстоящих. Він знаходиться за спиною апостола Петра – патронального святого царя, і представлений у незвичному для тогочасної російської ідеології образі духовної особи.

Наприкінці цього показного переліку зазначимо й те, що Олександром охрестили другого сина Петра I від Євдокії Лопухіної, молодшого брата царевича Олексія (народився 3 жовтня 1691 р., помер 14 травня 1692 р.) – відповідно, його тезоіменитство планувалося відзначати теж 23 листопада⁴⁶.

Скоро саме губернатор Інгерманландії князь Меншиков рішуче зайняв позицію покровителя головного монастиря імперії – Троїцької Олександро-Невської лаври. Та далеко не всі храми, особливо ті, що будувалися в московських та іжорських резиденціях Меншикова, від початку висвячувалися іменем Олександра Невського. Відомо, що до м'ясницького двору князя належала парафіяльна церква архангела Гавриїла (її дзвіницю в народі називали Меншиковою вежею)⁴⁷, що згодом набула статусу домової. У Семенівському, де, вірогідно, були родові вотчини Меншикових⁴⁸, які дісталися батьку Олександра Даниловича, житловий двір, а згодом – палацові хорони знаходилися неподалік Введенської церкви⁴⁹. Храмами, що перебували на території Глинської пустині, якою опікувався Меншиков починаючи з 1709 р., були: Різдва Богородиці, Вознесенський⁵⁰. Але ці храми вже існували на момент, коли землі біля них перейшли до власності Меншикова та його родини. Натомість у Петербурзі ним було заново збудовано такі домові церкви: мазанкова Воскресенська при Посольському домі на Василівському острові, мурована павільйонна церква святого Пантелеймона при палаці в Оранієнбаумі тощо. У 1711–1712 рр. у своєму маєтку на Усть-Іжорі Меншиков вибудував першу дерев'яну Олександро-Невську церкву, на освяченні якої був присутній цар. Храмову споруду заклали там із причини, що «на сем месте, при Устии Ижеры-Реки, помянутый Святой Александр Ярославич Великий князь Российский, великую одержал над шведами баталию...»⁵¹. Освячення відбулося у день пам'яті Олександра Невського⁵². Також тоді, у 1712 р., Меншиков заснував у своєму вотчинному місті Раненбург (Оранієнбург; нині – Чаплигін Липецької обл. Російської Федерації) Раненбурзьку Петропавлівську пустинь. Головна церква монастиря (відповідно – Петропавлівська) теж мала приділ св. Олександра Невського⁵³. Тож говори-

⁴⁴ Бегунов Ю.К. Древнерусские традиции в произведениях первой четверти XVIII в. об Александре Невском... С. 75; Погосян Е.А. Петр I – архитектор российской истории. Серия «Территория культуры». Санкт-Петербург: Искусство–СПб, 2001. С. 164–167, 182.

⁴⁵ Погосян Е.А., Смержевских-Смирнова М.А. Еще раз о тайне иконы «Литургия Господня». Таллинн: литература, искусство, критика. № 1.2. 2009. С. 74–99; Погосян Е.А., Смержевских-Смирнова М.А. «Литургия Господня», гербовая икона Таллиннской Никольской церкви. *Петровское время в лицах – 2011. К 30-летию Отдела Государственного Эрмитажа «Дворец Меншикова» (1981–2011)*. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2011. С. 299–306; Погосян Е.А., Смержевских-Смирнова М.А. Икона «Литургия Господня». *Искусство иконы Эстонии. – Таллин: Эстонский художественный музей. 2011. С. 74–77.*

⁴⁶ Соколов Р.А. Александр Невский в государственной и церковной идеологии в 1710–1720 гг. *Вестник Удмуртского университета. История и филология. 2014. Вып. 3. С. 18.*

⁴⁷ Евангулова О.С. А.Д. Меншиков в Москве. Усадьба на большой Мясницкой улице. *Вестник Московского университета. Сер. 8: История. 2001. № 6. С. 99–110*; Евангулова О.С. А.Д. Меншиков и Куракины. Дом на Мясницкой в Москве. *Петровское время в лицах*. Изд-во Государственного Эрмитажа Санкт-Петербург, 2000. С. 16–19.

⁴⁸ Голомбиевский А.А. Александр Данилович Меншиков. *Сборник биографий кавалергардов*. Санкт-Петербург, 1901. Т. I: 1724–1762. С. 90.

⁴⁹ За даними Г. Есипова, у цьому храмі було поховано батьків князя та його рано померлу доньку Катерину. У свою чергу, прусський дипломат Й. фон Кайзерлінг зазначав, що початково Іжорська канцелярія Меншикова знаходилася під Москвою, у Семенівському (вочевидь, на території згаданого маєтку), і саме туди стікалися усі багатства майбутньої Інгерманландської губернії. Див.: Есипов Г.В. Жизнеописание князя А.Д. Меншикова по новооткрытым бумагам. Главы I–III. *Русский архив. Ист.-лит. сб. 1875. Вып. 7. С. 234*; Бушкович П. Петр Великий. Борьба за власть [пер. с англ. Н.Л. Лужецкой]. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008. С. 240.

⁵⁰ Схимандрит Иоанн (Маслов). Глинская пустынь. История обители и ее духовно-просветительская деятельность в XVI–XX вв. Москва, 1994. С. 69.

⁵¹ Сорокин Е.П. Окрестности Петербурга. Из истории Ижорской земли. Усть-Ижора, 1993. С. 18.

⁵² Сорокин Е.П. Из истории деревянных церквей Усть-Ижоры. *Князь Александр Невский. Мат. научно-практ. конф. 1989 и 1994 гг. С. 31*; Сорокин Е.П. Церковь Св. Благочестивого князя Александра Невского в Усть-Ижоре. *Санкт-Петербургские епархиальные ведомости*. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 23. С. 113–117.

⁵³ Добролюбов И.В. Историко-статистическое описание церквей и монастырей Рязанской епархии. Рязань, 1888. Т. 3. С. 141.

ти про утвердження культу цього святого в персональній ідеології князя можна від 1710-х рр., і пов'язувати цей процес варто напряму з переорієнтацією його політичного інтересу на столичні прерогативи Петербурга.

11 серпня 1727 р., за місяць до краху кар'єри Меншикова, Синод видав спеціальний наказ про заборону втручатися до справ Олександрівської лаври без його особистого розпорядження: «понеже де оный монастырь в протекции его светлости». Меншиков стверджував, що йому за особистим розпорядженням Петра I було доручено «Александров-Невский монастырь ведать, яко эконому...» Настоятель монастиря архімандрит Феодосій (Яновський) писав з цього приводу: «И ежели князь светлейший присутствовать будет в Петербурге, ожидайте во всем повеления от онаго»⁵⁴. В. Карташевський у зв'язку з цим фактом охарактеризував Меншикова як диктатора, котрий, користуючись своїм положенням у Верховній таємній раді, намагався підкорити своїм інтересам діяльність Синоду взагалі⁵⁵. Таку думку поділяли й сучасники. Після заслання Меншикова, восени 1727 р., цар Петро II, прагнучи зменшити асоціацію між пошануванням святого патрона та діяльністю покараного временщика, наказав вилучити з церков друковані екземпляри нової служби святому та повернути день пам'яті Олександра Невського 23 листопада, тим самим вичерпавши проблему іще одного зв'язку між державним діячем та його патроном – перенесення меморіальної дати, присвяченої Олександрові Невському, через опальний статус князя Меншикова⁵⁶.

Тож останньому очевидно вдалося не тільки сформувати в межах суспільного сприйняття стійке співвіднесення між власною персоною та святим патроном, а й посприяти поширенню культу Олександра Невського там, де встановлювалися сфери його політичного та адміністративного впливу. Дуже заманливим кроком видається повністю ототожнити діяльність князя стосовно Гетьманщини з основним зовнішньополітичним курсом Російської імперії, та це б стало спрощенням тогочасної ситуації території кількох гетьманських полків (Стародубського, Ніжинського, Київського)⁵⁷. Тому вважаємо за потрібне дещо розмежувати державні претензії Московщини та особисті інтереси Меншикова, що мав на меті власне збагачення та навіть сепаратистські спрямування.

Отже, культ Олександра Невського, що почав ширитися на території Гетьманщини у першій чверті XVIII ст., загалом варто вважати показовим для Росії, яка цього часу взяла курс на імперство. Прикметно, що навіть у наш час Ленінградська область Російської Федерації посідає першу позицію за кількістю церков XIX – поч. XXI ст., присвячених цьому святому⁵⁸. А в першій чверті XVIII ст. поступове поширення його пошанування на південь та утвердження на теренах Гетьманщини прямо відобразило політичні та соціальні процеси, зумовлені експансивною політикою Московії (Російської імперії). Недарма пізніше, вже протягом XIX ст., майже всі Олександрівські церкви, що з'являлися на території України, були пов'язані з перебуванням російських військових гарнізонів або війнами, які вела Російська імперія⁵⁹.

Не варто також недооцінювати базову роль у цих процесах покоління російських державних діячів, яскравим представником якого був Олександр Меншиков. Він став безперебільшенням знаковою фігурою в процесі поступової ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманської держави та її політичної автономії загалом. Меншиков поєднував у вшановуванні Олександра Невського не тільки загальноімперські ідеологічні патерни, продиктовані часом та волею абсолютного монарха в особі Петра I, а й свою особисту «міфологію», через тезоімениті асоціації з улюбленим святим покровителем амбітно закріплюючи власне ім'я на державному олімпі.

⁵⁴ Рункевич С.Г. Александр-Невская Лавра... С. 58.

⁵⁵ Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви: В 2-х т. Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. С. 383.

⁵⁶ Соколов Р.А. Александр Невский в государственной и церковной идеологии... С. 22.

⁵⁷ Філіпова Г.В. Історико-пам'яткознавчий вимір об'єктів... С. 72–101, 271–361; Її ж. Місто Олександрополь... С. 218–226; Її ж. Організаційні особливості та адміністративний апарат земельних володінь князя О. Меншикова в Україні. *Сіверянський літопис*. 2018, № 1. С. 24–32.

⁵⁸ Храмы России. *Храмы России*. URL: <http://temples.ru/cardsearch.php?key=%E0%EB%E5%EA%F1%E0%ED%E4%F0%E0+%ED%E5%E2%F1%EA%EE%E3%EE>.

⁵⁹ Так, миколаївська церква була побудована для прихожан-ветеранів Східної війни 1853–1856 рр., хотинська слугувала російському військовому гарнізону, київська розміщувалася на місці колишнього військового плацу. З пропагандистською метою будували однойменні храми у Костополі й Радивиліві. Уваги у контексті українсько-російського ідеологічного протистояння останніх років заслуговує також характерна дискусія, що розгорнулася навколо вимоги перейменування Олександрівського храму в Ананьєві. Див.: Некоторые пытаются листрировать память святого благоверного Князя Александра Невского... *Сайт Балтської єпархії Української Православної Церкви*. URL: <http://baltaeprahia.org.ua/nekotoryie-pytayutsya-lyustrirovat-pamyat-svyatogo-blagovernogo-knyaza-aleksandra-nevskogo-pytayas-pereimenovat-postroennyiy-v-chest-nego-sobor-v-g-ananeve-prizyvaya-okruzhayushhih-sobirat-dlya/>.

Отже, завдяки критичному розгляду сутності зазначених процесів, з'являється можливість привідкрити завісу міфологічних викривлень та імперського пафосу над справжніми, неприкрашеними реаліями цієї бурхливої доби й прослідкувати очевидні впливи сформованих 300 років тому ідеологем на сучасність.

References

- Bushkovich, P. (2008). Petr Velikij. Borba za vlast [Peter the Great. Struggle for power]. P. 240. Sankt-Peterburg, Russia.
- Dutov, A.A. (2017). Nekotorye voprosy ikonografii svetlejshego knyazya Aleksandra Danilovicha Menshikova [Some questions of iconography of His Serene Highness Prince Alexander Danilovich Menshikov]. *Petrovskoe vremya v licax-2017. Mat. nauch. konf. (Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. XC) – Peter's time in faces-2017. Mat. of sc. conf. (Works of the State Hermitage. HS)*. P. 134–146.
- Evangelova, O.S. (2001). A.D. Menshikov v Moskve. Usadba na bolshoj Myasnitskoj ulice [A.D. Menshikov in Moscow. Homestead on Bolshaya Myasnitskaya Street]. *Vestnik Moskovskogo universiteta – Bulletin of Moscow University. Ser. 8: History (№ 6)*. P. 99–110.
- Evangelova, O.S. (2000). A.D. Menshikov i Kurakiny. Dom na Myasnitskoj v Moskve [A.D. Menshikov and Kurakins. Homestead on Bolshaya Myasnitskaya Street]. *Petrovskoe vremya v licax-2000. Mat. nauch. konf. (Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. XC) – Peter's time in faces-2000. Mat. of sc. conf. (Works of the State Hermitage. HS)*. P. 16–19.
- Filipova, H.V. (2017). Misto Oleksandropol: zabuta «stolytsia» kniazia O.D. Menshikova [The city of Alexandropol: the forgotten «capital» of the prince A.D. Menshikov]. *Pratsi Tsentr pamiatkoznavstva – Works of the center of historical monuments*. № 31. P. 218–226.
- Filipova, H.V. (2017). Pochepski tserkvy u chasy nalezhnosti mista do votchyn kniazia O.D. Menshikova [Pochep churches at the time when the city belonged to Prince A.D. Menshikov's estates]. *Mat. XIV konf. «Tserkva–nauka–suspiilstvo: pytannia vzaïmodii» – Mat. of XIV conf. «Church–science–society: issues of interaction»*. P. 59–61.
- Filipova, H.V. (2017). Zemelni stosunki starodubskoi starshyny z kniazem O.D. Menshikovym na prykladi volodin A.Yu. Lyzohuba [The land relations of the Starodub chieftain with Prince A.D. Menshikov on the example of the possessions of A.Yu. Lyzogub]. *Mat. Mezhdunarodnoj nauchnoj konf., posvashchennoj 200-letiyu E.Y. Khrapovyt'skogo «Problemy ystoryi y kultury pohranychia: humanitarnoe znanye y vyzovy vremeny» – Materials of the International scientific conf., dedicated to the 200th anniversary of E.Y. Khrapovyt'skiy «Problems of the history and culture of the border region: humanitarian knowledge and challenges of time»*. P. 171–176.
- Filipova, H.V. (2018). Istoryko-pamiatkoznavchij vymir ob'ektiv kulturnoi spadshchyny Tsentralnoi ta Pivnichnoi Hetmanschyny: naslidky diïalnosti rosijskykh urïadovtsiv (1690–1765 rr.) [Historical and remembrance dimensions of the objects of cultural heritage of the Central and Northern Hetmanate: the consequences of the activities of Russian government officials (1690–1765)]. Kyiv, Ukraine.
- Filipova, H.V. (2018). Orhanizatsijni osoblyvosti ta administratyvnyj aparat zemelnykh volodin kniazia O. Menshikova v Ukraini [Organizational features and administrative apparatus of land holdings of the prince A. Menshikov in Ukraine]. *Siverianskyj litopys – Siverian chronicle*. № 1. P. 24–32.
- Filipova, H. (2019). Panegyric works and their connection with the Kyiv monasteries in the context of the relations between the Hetmanate and the Moscow kingdom in the early XVIII c. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. № 11. P. 77–90.
- Filipova, H.V. (2019). Vidobrazhennia vzaïemny hetmana Ivana Mazepy z rosijskym nobilitetom u kontseptsii muzeiu Ivana Mazepy. Ivan Mazepa ta joho epokha. Zb. nauk. pr. [Reflection of Hetman Ivan Mazepa's relations with the Russian nobility in the concept of the Ivan Mazepa Museum. Ivan Mazepa and his era. Coll. of sc. works]. P. 133–148.
- Kalyazina, N.V., Kalyazin, E.A. (2005). Knyaz Aleksandr Menshikov – stroitel Rossii [The prince Aleksandr Menshikov: the builder of Russia]. Vol. 1. Sankt-Peterburg, Russia.
- Kartashev, A.V. (2009). Ocherki po istorii russkoj cerkvi: V 2-h t. [Essays on the history of the Russian church: In 2 v.]. P. 383. Moscow, Russia.
- Krotov, P.A. (2007). Prizhiznennye portrety A.D. Menshikova: Problemy izucheniya [Lifelong portraits of A.D. Menshikov: issues of the study]. *Menshikovskie chteniya – Menshikov readings*. P. 21–31.
- Malizhenovskij, N.F. (2010). Kievskij zhenskij Florovskij (Voznesenskij) monastyr [Kyiv women's Floriv (Voznesensk) monastery]. *Krajnyaya O.A. (Comp.)*. P. 71. Kyiv, Ukraine.
- Pogossyan, E.A. (2001). Petr I – arhitektor rosijskoj istorii [Petr the I – the architecture of russian history]. *Seriya «Territoriya kultury» – «Territory of culture» series*. P. 164–167, 182. Sankt-Peterburg, Russia.
- Pogossyan, E.A., Smorzhevskix-Smirnova, M.A. (2009). Eshhe raz o tajne ikony «Liturgiya Gospodnya» [Once again about the secret icon «Liturgy of the God»]. *Tallinn: literatura, iskusstvo, kritika – Tallinn: literature, art, critics*. № 1.2. P. 74–99.
- Pogossyan, E.A., Smorzhevskix-Smirnova, M.A. (2011). «Liturgiya Gospodnya», gerbovaya ikona Tallinnskoj Nikol'skoj cerkvi [«Liturgy of the God», heraldic icon of the Tallin Nikol church]. *Petrovskoe vremya v licax-2011. K 30-letiyu Otdela Gosudarstvennogo Ermitazha «Dvorec Menshikova» (1981–2011) – Peter's time in faces-2011. To the 30th anniversary of the department of the State Hermitage «Menshikovs' Palace» (1981–2011)*. P. 299–306.
- Pogossyan, E.A., Smorzhevskix-Smirnova, M.A. (2011). Ikona «Liturgiya Gospodnya» [The icon «Liturgy of the God»]. *Iskusstvo ikony Estonii – The art of the icon of Estonia*. P. 74–77.

Posternak, K.V. (2013). K voprosu ob avtorstve russkix ikonostasov epoxi barokko [To the question of the authorship of Russian iconostases of the Baroque era]. *Vestnik PSTGU. Seriya V. Voprosy istorii i teorii xristianskogo iskusstva – Bulletin of the OSTHU. Series V. Questions of the history and theory of Christian art.* № 2 (11). P. 115–127.

Prokopiuk, O.B. (2012). Kyivska mytropolii: topohrafiia posviat [Kyiv Metropolis: topography of the dedications]. P. 156–161. Kyiv, Ukraine.

Shenk, F.B. (2001). Politicheskij mif i kollektivnaya identichnost: mif Aleksandra Nevskogo v rossijskoj istorii (1263–1998) [Political myth and collective identity: the myth of Alexander Nevsky in Russian history (1263–1998)]. *Ab imperio.* № 1. 1–2. P. 141–164.

Sokolov, R.A. (2014). Aleksandr Nevskij v gosudarstvennoj i cerkovnoj ideologii v 1710–1720 g. [Alexander Nevsky in state and church ideology in 1710–1720]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta, Istorija i filologiya – Bulletin of Udmurt University. History and philology.* № 3. P. 18–24.

Sorokin, E.P. (1994). Iz istorii derevyannyx cerkvej Ust-Izhory. Knyaz Aleksandr Nevskij [From the history of ancient Russian churches of Ust-Izhori. The prince Aleksandr Nevskij]. P. 31–33.

Sorokin, E.P. (1993). Okrestnosti Peterburga. Iz istorii Izhorskoj zemli [Vicinity of St. Petersburg. From the history of Izhora land]. Ust-Izhora, Russia.

Sorokin, E.P. (2000). Cerkov Sv. Blagovernogo knyazya Aleksandra Nevskogo v Ust-Izhore [Church of the Holy Prince Alexander Nevsky in Ust-Izhor]. *Sankt-Peterburgskie eparxialnye vedomosti – St. Petersburg eparchial notices.* № 23. P. 113–117.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидатка історичних наук, запрошена дослідниця, Гетеборзький університет (405 30, м. Гетеборг, Швеція).

Filipova Hanna – Ph.D. (history), guesting researcher, University of Gothenburg (405 30, Gothenburg, Sweden).

E-mail: lille_prinsen@ukr.net

CULT OF ALEXANDER NEVSKY ON THE HETMAN STATE TERRITORY AS AN IDEOLOGICAL MARKER OF THE RUSSIAN EXPANSION IN 1710–1720S

Summary. *The purpose of the research is to analyze the mapping of the process of Russian expansion in Hetman Ukraine in 1710–1720s in the formation of the cult of the holy Prince Alexander Nevsky (Alexander Yaroslavich). The scientific novelty lies in the fact that the study of the outlined phenomena and events is an urgent need for modern Ukrainian historical science. The main reason for this updating is the relationship, including genetic, of some processes of the beginning of the XVIII c. and those that are happening today. Understanding the way of formulating the origins of Russian imperial propaganda, the main provisions of which were formed during the reign of Peter I, allows for a more thoughtful look at the Ukrainian-Russian confrontation not only in the military and economic, but also in the ideological field. The main conclusions of the study is finding the relationship between the origins of the official veneration of Alexander Nevsky and the aggressive foreign policy of the Moscow kingdom towards transforming it into the Russian empire during the first twenty years of the XVIII c., as well as reflecting this process on the realities of Hetman State. An analytical review of the main aspects of the realization of the cult of Alexander Nevsky in the cultural, religious, political life of Russia during the reign of Peter I and the formation of imperial autocracy was carried out. A direct relationship has been derived between the spread of the cult (the emergence of appropriate temple ordinations in Starodub regiment) and the administrative and economic activities on the lands of the northern Hetman State of Prince Alexander Menshikov, whose patron saint was Alexander Nevsky.*

Key words: *Hetman State, Moscow Kingdom, Russian Empire, Alexander Nevsky, Alexander Menshikov, Peter I, Starodub regiment, Pochep, Alexandropol.*

Дата подання: 11 липня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Філіпова, Г. Культ Олександра Невського на теренах Гетьманської держави як ідеологічний маркер російської експансії у 1710–1720-х рр. *Сіверянський літопис.* 2022. № 2. С. 66–75. DOI: 10.5281/zenodo.7012406.

Цитування за стандартом APA

Filipova, H. Kult Oleksandra Nevskoho na terenakh Hetmanskoj derzhavy yak ideolohichniy marker rosiiskoi ekspansii u 1710–1720-kh rr. [Cult of Alexander Nevsky on the Hetman State territory as an ideological marker of the Russian expansion in 1710–1720s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 2022, 2, P. 66–75. DOI: 10.5281/zenodo.7012406.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.7012785

© О. Колєватов, О. Крук, 2022. CC BY 4.0

Історія військових поселень кавалерії в Україні першої половини ХІХ ст. в останні десятиліття стала активно досліджуватися, проте донедавна майже не було робіт, присвячених реформуванню військових поселень кавалерії наприкінці 1820-х рр. **Метою статті** є потреба проаналізувати реорганізацію поселених округів кавалерії у першій третині ХІХ ст. **Методологія** дослідження добиралася відповідно до мети та базувалася на принципі історизму. Вона представлена в основному загальнонауковими методами (аналіз, дедукція, індукція) і порівняльно-історичним методом. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі архівних джерел та наукової літератури проаналізована реорганізація військових поселень кавалерії в Україні. **Висновки.** У другій половині 20-х рр. ХІХ ст. почалась реорганізація поселеної системи, дещо була перетворена її структура, розширились масштаби округів, змінювалось правове становище військових поселенців. Уряд Миколи І шляхом проведення низки заходів намагався скоротити витрати на влаштування та утримання поселених військ. Наприкінці 1820-х рр. до поселених округів кавалерії були приєднані нові державні селища Катеринославської, Слобідсько-Української та Херсонської губерній, що сприяло збільшенню як територій поселених округів, так і їхнього населення. На початку 30-х рр. ХІХ ст. остаточно сформувалися округи усіх кавалерійських полків у цьому регіоні. Розширення поселених округів кавалерії давало можливість керівництву військових поселень створювати резерви земельних фондів і господарств, що мало сприяти покращенню функціонування господарських одиниць військових поселенців.

Ключові слова: військові поселення, дивізія, кавалерія, полк, реорганізація.

Історія військових поселень в Російській імперії ХІХ ст. в останні десятиліття стала активно досліджуватися як у вітчизняній, так і російській історіографії¹. Проте донедавна майже не було робіт, присвячених реформуванню військових поселень кавалерії наприкінці 1820-х рр. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати це питання стосовно реорганізації поселених округів кавалерії, розташованих у Катеринославській, Слобідсько-Українській та Херсонській губерніях у першій третині ХІХ ст.

Після смерті імператора Олександра І в листопаді 1825 р. ліберально налаштована частина російського суспільства сподівалась, що новий імператор Микола І, ознайомившись зі станом справ у військових поселеннях, скасує їх. Однак уряд Миколи І не пішов шляхом ліквідації поселень, а обрав інший, реформаційний, метод вирішення проблеми, який мав стабілізувати становище в поселених округах, підвищити їхню ефективність та повністю вирішити завдання, які були поставлені перед військовопоселеною системою.

Уже 1826 р. почалась реорганізація поселеної системи, дещо була перетворена її структура, розширились масштаби округів, змінювалось правове становище військових поселенців. Уряд Миколи І шляхом проведення низки заходів також здійснив скорочення витрат на влаштування та утримання поселених військ. Це було пов'язане з тим, що у липні 1826 р. імператору Миколі І була подана записка міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, в якій йшлося про те, що з 1817 по 1826 рр. загальні державні витрати на облаштування військових поселень вже склали 85.163.762 руб.²

¹ Богданов Л.П. Военные поселения в России. Москва: АИО «Принт», 1992. 89 с.; Пономаренко О. Західноєвропейська суспільна думка про військові поселення в Україні і Росії. *Сіверянський літопис*. 2002. № 1. С. 70–74; Ячених К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернівці: Сіверянська думка, 2006. 444 с.; Цубенко В.Л. Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836–1857). *Історичний архів. Наукові студії*. 2011. № 6. С. 58–62; Колєватов О.О. Становище церкви та священників у військових поселеннях кавалерії Російської імперії першої третини ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 75–79; Колєватов О.О. Організація військових поселень в Росії ХІХ–ХХІІІ ст. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 39–45.

² Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. Військово-учений архів. Спр. 17028. Арк. 28–31.

Протягом 1826 р. були розроблені нові законодавчі положення для поселених округів. 19 листопада 1826 р. Микола I затвердив «Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязанностях», а через півроку, 5 травня 1827 р., було підписано «Положение о военном поселении регулярной кавалерии»³, яке було оголошено у військах у червні цього ж року⁴.

Основні положення реформування поселених округів кавалерії можна звести до таких моментів. Військові поселенці-хазяї і їхні помічники звільнялись від стройової служби і не отримували зброї та обмундирування. Звільняючи їх від стройової служби, в уряді гадали, що у поселенців звільниться значна кількість часу для сільськогосподарських робіт і це підніме економічну ефективність господарства. Також наявність власного одягу і відміна зброї для військових поселенців-хазяїв та їхніх помічників, повернення у родини кантоністів (до цього вони з 12 до 17 років знаходились у складі учбових дивізіонів), відміна обмундирування кантоністам давали щорічну економію по поселеним ескадронам 720.756 руб.⁵ Крім того, військові поселенці-хазяї і їхні помічники повинні були утримувати вже не двох, а одного постояльца з діючих ескадронів.

Склад поселених і діючих підрозділів вирівнювався в чисельному відношенні за рахунок подвосення кількості поселенців-хазяїв. Кожний поселений кавалерійський полк, за новим положенням, включав тепер 6 діючих, 3 резервних і 3 поселених ескадрони, дві фушштатські роти (діючу та поселену) та роту інвалідів⁶. Змінювалась і кількість поселенців-хазяїв у поселених підрозділах. У штаті поселеного ескадрону уланського полку за новим положенням було 312 хазяїв, у тому числі 16 унтер-офіцерів, а кількість хазяїв у полку досягла тепер 1006 чол. (із фушштатською ротою) і 936 помічників. У кожному поселеному кірасирському полку тепер було 1276 поселенців-хазяїв і 1206 помічників⁷.

За новим положенням до округу поселення важкої кавалерії мало входити 8000 душ чоловічої статі та не менше 85 тис. десятин землі, легкої кавалерії – до 7000 душ і не менше 70 тис. десятин землі⁸. Збільшити поземельний склад округів можна було тільки за рахунок переведення до військових поселень значної кількості державних селян із землями. Тому усі поселені округи кавалерії зазнали територіальних змін, було здійснено їх розширення за рахунок включення нових державних селищ і земель.

1828 р. було призначено передати до складу округів кавалерії 31.545 державних селян чоловічої статі (при загальному збільшенні складу населення всіх поселених військ на 35.631 чол.)⁹. Так, лише до складу Херсонських військових поселень кавалерії, які розташовувалися в Катеринославській і Херсонській губерніях, за новим призначенням входило 8160 державних селян чоловічої статі (для 3-ї кірасирської дивізії в Катеринославській губернії – 1669 селян, для Бузької уланської дивізії в Херсонській губернії – 6491 селянин)¹⁰.

Протягом 1828–1829 рр. у Херсонських військових поселеннях був сформований новий поселений округ Бузького уланського полку, до складу якого відійшло 125.290,63 десятин землі, а населення округу склало 5885 душ обох статей, серед яких були представники різних соціальних верств: малоросійські козаки, поселенці та монастирські селяни¹¹. Інші поселені округи Бузької уланської дивізії в цей час також зазнали територіальних змін. У грудні 1828 р. до складу військових поселень увійшли міста Єлисаветград і Ольвіополь (увійшов до складу поселених округів 4-го уланського полку), які отримали статус військового міста¹².

Таким чином, за рахунок нових територіальних включень у зв'язку з реорганізацією округів Херсонського військового поселення площа поселених округів збільшилася на 289.236 десятин землі (з 661.494 десятини на початку 1826 р. до 950.730 десятин на початку 1830 р.)¹³. Чисельний склад чоловічого населення округів за цей час збільшився на 12.786 ревських душ або на 14%¹⁴.

³ Положение о военном поселении регулярной кавалерии. Санкт-Петербург: Типография военного министерства, 1827. 77 с.

⁴ РДВІА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 1138.

⁵ Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине 1817–1857 гг. Днепрпетровск: Изд-во Днепрпетровского гос. ун., 1982. С. 32.

⁶ Положение о военном поселении... С. 25.

⁷ Там же. С. 61, 65, 69–77.

⁸ Там же. С. 2.

⁹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 790. Арк. 2–2 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 537. Арк. 185–186.

¹¹ Там само. Оп. 11. Спр. 910. Арк. 167–168 зв.

¹² Там само. Оп. 2. Спр. 537. Арк. 186–186 зв.

¹³ Там само. Оп. 11. Спр. 910. Арк. 168.

¹⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 554. Арк. 1.

Паралельно відбувалась реорганізація і поселених округів кавалерії в Слобідсько-Українській губернії. У цих округах приєднані державні землі часто розташовувалися череззсмужно з приватними володіннями, що перешкоджало формуванню поземельного складу на нових засадах. Довелось шукати інші шляхи, які б не були пов'язані з масштабним придбанням державою поміщицьких земель. Тому літом 1828 р. в м. Чугуєві був створений спеціальний Комітет, який намагався розробити заходи, щоб привести округи військових поселень 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій у відповідність до «Положення о военном поселении регулярной кавалерии»¹⁵.

Згідно «Положення...» в поселених округах 2-ї уланської дивізії мало бути 4024 хазяїв, 3744 помічників і 280 тис. десятин землі. Але на 1 червня 1828 р. в складі дивізії було лише 2578 хазяїв, 2451 помічник і 162.304 десятини землі, тобто не вистачало 1446 хазяїв, 1293 помічників та 117.696 десятин землі¹⁶. Однак, оскільки подвоїти кількісний склад поселених і резервних ескадронів було неможливо, Комітетом було прийнято рішення мати в кожному полку по 778 хазяїв і 708 помічників. Таким чином, кількість поселенців-хазяїв та їх помічників збільшувалась тільки на чверть. Всього в дивізії передбачалось мати 3112 хазяїв і 2832 помічників, але і після такого суттєвого зменшення в дивізії все рівно не вистачало 534 хазяїв і 381 помічників¹⁷.

10 листопада 1828 р. було затверджено спеціальне положення, розроблене Комітетом, про нове влаштування поселених округів 2-ї уланської дивізії¹⁸. Було вирішено на базі колишніх чотирьох уланських полків 2-ї уланської дивізії – Білгородського, Чугуївського, Борисоглібського і Серпухівського – створити округи перших трьох, а округ Серпухівського полку створити заново за рахунок приєднання нових державних земель із селянами. Колишні землі Серпухівського полку увійшли до складу округів трьох інших полків цієї дивізії¹⁹. Вирівнювання чисельного складу й поземельного фонду полків відбувалось шляхом переселення військових поселенців усередині округів дивізії.

22 грудня 1828 р. було оголошено наказ про переведення мешканців 15 державних селищ і 2 хуторів у Зміївському та Ізюмському повітах на положення військових поселенців. Усього переводилося до округу поселення Серпухівського уланського полку 8354 душі чоловічої статі та 62.991 десятина землі²⁰. Але 1830 р. для зрівняння поселених округів у кількості землі було визнано необхідним передати до складу Серпухівського полку ще декілька селищ на лівому березі р. Донець²¹.

Відповідно до «Положення...» в поселених округах 2-ї кірасирської дивізії мало бути 5104 хазяїв, 4824 помічників і 353.308 десятин землі. Проте, на 1 червня 1828 р. в складі дивізії було лише 3170 хазяїв, 4140 помічників і 236.195 десятин землі, тобто не вистачало 1934 хазяїв, 684 помічників та 117.113 десятини землі²². Оскільки подвоїти кількісний склад поселених і резервних ескадронів було теж неможливо, за наказом від 17 листопада 1828 р. поселені округи 2-ї кірасирської дивізії отримали нове влаштування²³.

Стройовий склад поселених і резервних ескадронів, як і в 2-й уланській дивізії, теж збільшувався на 1/4. На базі округів чотирьох кірасирських полків – Катеринославського, Глухівського, Астраханського і Псковського – були створені нові округи перших трьох полків із приєднанням до них державних селищ та хуторів Куп'янського і Старобільського повітів²⁴. Округ Псковського кірасирського полку був створений заново на базі 8 державних селищ і хуторів із обох берегів р. Айдару. Після цієї реорганізації Псковський поселений округ налічував 9110 ревських душ та 102.940 десятин землі. Всього до складу 2-ї кірасирської дивізії перейшло 11 слобод і 35 хуторів, де мешкало 13.870 ревських душ чоловічої статі та було 144.169 десятин землі²⁵. Після приєднання державних селищ до поселених округів дивізії у складі 2-ї кірасирської дивізії було 4536 хазяїв, 5652 помічників та 362.939 десятин землі²⁶.

Загалом, завдяки перетворенням, проведеним у 1827–1830 рр., населення округів Слобідсько-Українських військових поселень збільшилося на 48,7%, тобто з 125.466 до

¹⁵ Там само. Спр. 537. Арк. 149–149 зв.; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 17–18.

¹⁶ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 537. Арк. 150.

¹⁷ Там само. Арк. 151–152 зв.

¹⁸ Там само. Спр. 3643. Арк. 75.

¹⁹ Там само. Спр. 754. Арк. 38–39; Спр. 3643. Арк. 75.

²⁰ Там само. Спр. 537. Арк. 158.

²¹ Там само. Спр. 3643. Арк. 75–75 зв.

²² Там само. Спр. 537. Арк. 163–164.

²³ Там само. Спр. 3643. Арк. 78 зв.

²⁴ Там само. Спр. 537. Арк. 164 зв.; Спр. 754. Арк. 18 зв.

²⁵ Там само. Спр. 3643. Арк. 79.

²⁶ Там само. Спр. 537. Арк. 165.

186.534 ревизьких душ, а поземельний склад збільшився з 398.499 до 637.154 десятини землі, тобто на 62,5%²⁷.

1829 р. 2-га уланська і 2-га кірасирська дивізії, які до цього складали загін військових поселень в Слобідсько-Українській губернії, були зведені у 2-й резервний поселений кавалерійський корпус, а 3-тя і 4-та (колишня Бузька) уланські та 3-тя кірасирська дивізії, які до цього складали загін в Катеринославській і Херсонській губерніях, були зведені у 3-й резервний поселений кавалерійський корпус²⁸.

1832 р. після проведення перетворень і обмежовування земель територія поселених округів кавалерії в Україні складала 1.981.190 десятин землі (2-й резервний поселений кавалерійський корпус – 739.566 десятин та 3-й – 1.241.624 десятини)²⁹. Чисельність населення військових поселень кавалерії становила 412.784 ревизькі душі без діючих і резервних ескадронів (2-й резервний поселений кавалерійський корпус – 193.925 ревизьких душ та 3-й – 218.859 ревизьких душ)³⁰.

Підводячи підсумки реформування округів військових поселень кавалерії, треба відзначити, що реформа 1826–1827 рр. внесла докорінні зміни в принципи організації та структуру поселених округів. У 1828–1830 рр. відбувається приєднання до поселених округів нових державних селищ, що сприяло збільшенню кількісного складу поселених і резервних ескадронів. На базі нових селищ були сформовані нові поселені округи для Бузького і Серпухівського уланських та Псковського кірасирського полків. У цей період відбувається відрив поселеної частини округів від діючої. На цьому етапі населення поселених округів кавалерії збільшилось на 120.026 ревизьких душ (41%) (Слобідсько-Українських військових поселень збільшилось на 74.114 ревизькі душі (61,86%) і Херсонських військових поселень на 45.912 ревизьких душ (26,55%)) і становило 412.784 душі обох статей (див.: табл. 1)³¹.

Таблиця 1.

Чисельність населення військових поселень кавалерії 1826 р. та 1832 р.

Полки (поселені округи)	1826 р.			1832 р.		
	Категорії населення			Категорії населення		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Слобідсько-Українські військові поселення						
2-а уланська дивізія						
Білгородський	7054	5957	13011	10756	9643	20399
Чугувський	8786	7633	16419	11450	11092	22542
Борисоглібський	5982	5405	11387	10638	10107	20745
Серпухівський	5620	5452	11072	10891	10561	21452
Усього в дивізії	27442	24447	51889	43735	41403	85138
2-а кірасирська дивізія						
Катеринославський	8469	9187	17656	13972	13097	27069
Глухівський	8540	7907	16447	14423	13589	28012
Астраханський	8902	7319	16221	13935	11925	25860
Псковський	8966	8632	17598	14033	13813	27846
Усього в дивізії	34877	33045	67922	56363	52424	108787
Усього в поселенні	62319	57492	119811	100098	93827	193925
Херсонські військові поселення						
3-я уланська дивізія						
Український	7444	7012	14456	8336	8339	16675
Новоархангельський	7875	7484	15359	8117	8297	16414
Новомиргородський	6358	5356	11714	8073	7876	15949
Єлисаветградський	9302	9094	18396	8395	8401	16796
Усього в дивізії	30979	28946	59925	32921	32913	65834
4-а уланська (Бузька) дивізія						
Бузький	4058	3242	7300	10667	10422	21089
Одеський	3995	3391	7386	6781	5619	12400
Вознесенський	4419	3861	8280	8384	7422	15806
Ольвіопольський	5175	4451	9626	8316	8314	16630
Усього в дивізії	17647	14945	32592	34148	31777	65925
3-я кірасирська дивізія						
Орденський	11458	11185	22643	12242	12310	24552

²⁷ Там само. Спр. 3636, 3643.

²⁸ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. (далі – ПСЗ). Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. IV. С. 648–649.

²⁹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 3643. Арк. 39–41; Спр. 12984. Арк. 48.

³⁰ Там само. Спр. 6970. Арк. 207–209 зв., 235, 263, 295

³¹ Там само. Спр. 3636, 3643, 6970.

Стародубський	9870	9389	19259	10857	11062	21919
Принца Альберта Пруського	10588	9465	20053	11185	10415	21600
Новгородський	9312	9163	18475	9655	9374	19029
Усього в дивізії	41228	39202	80430	43939	43161	87100
Усього в поселенні	89854	83093	172947	111008	107851	218859
Усього в поселеннях кавалерії	152173	140585	292758	211106	201678	412784

Проаналізувавши динаміку чисельності населення у військових поселеннях кавалерії, зазначимо, що збільшення душ обох статей у поселених округах відбувалося неоднаково навіть в межах одного військового поселення. Так, найбільший приріст військових поселенців за цей період відбувся в Бузькому поселеному окрузі (13.789 ревізських душ) та Глухівському (11.565 душ обох статей), а найменший – в Новгородському поселеному окрузі (554 поселенця). І лише в поселеному окрузі Єлисаветградського полку відстежується негативна динаміка населення. У цьому окрузі за 6 років населення зменшилося на 1600 осіб.

Помітним було і територіальне зростання поселених округів кавалерії. Так, за 1828–1830 рр. лише поземельний склад поселених округів у Слобідсько-Українській губернії збільшився на 338.033 десятини (84,8%); 2-ї уланської дивізії на 119.669 десятин (73,7%) та 2-ї кірасирської – на 218.364 десятини (92,5%)³².

Аналізуючи історію військових поселень кавалерії, треба відзначити, що вони не припинили своє існування після реорганізації військовопоселеної системи на початку 1830-х рр. За мешканцями поселених округів збереглася назва військових поселенців, але, починаючи з 1834 р., вони мали «відбувати рекрутську повинність на загальних підставах»³³. На підставі указу від 8 серпня 1836 р. Слобідсько-Українські військові поселення (8 поселених округів) у Харківській (до 1835 р. Слобідсько-Українській) губернії почали називатися Українськими, а Херсонські військові поселення (12 поселених округів) у Катеринославській та Херсонській губерніях – Новоросійськими³⁴. Поселені округи функціонували ще протягом 25 років, і лише наприкінці 50-х рр. XIX ст. вони були скасовані імператором Олександром II.

References

- Bohdanov, L. (1992). *Voennye poseleniia v Rossii* [Military settlements in Russia]. Moskva, Russia.
- Kolievatov, O. (2018). Stanovyshche tserkvy ta svyashchennykh u viiskovykh poselenniakh kavalerii Rosiiskoi imperii pershoi tretyny XIX st. [The position of churches and priests in the military settlements of the cavalry of the Russian empire in the first third of the XIX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 5. Chernihiv, Ukraine.
- Kolievatov, O. (2019). Orhanizatsiia viiskovykh poselen v Rosii XVI–XVIII st. [Organization of military settlements in Russia XVI–XVIII c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 3. Chernihiv, Ukraine.
- Ponomarenko, O. (2002). Zakhidnoievropeiska suspilna dumka pro viiskovi poselennia v Ukraini i Rosii [Western European public opinion about military settlements in Ukraine and Russia]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 1. Chernihiv, Ukraine.
- Tsubenko, V. (2011). Ohliad istorii viiskovoho poselennia kavalerii na terytorii Kyivskoi i Podilskoi hubernii (1836–1857) [Review of the history of the military settlement of the cavalry in the Kiev and Podolsk provinces (1836–1857)]. *Isorychnyi arkhiv. Naukovi studii – Historical archive. Scientific studios*. № 6. Mykolaiv, Ukraine.
- Yachmenikhin, K. (2006). *Armiia i reformy: voennye poseleniia v politike rossiiskoho samodержavii* [Army and reforms: military settlements in the policy of the Russian autocracy]. Chernihiv, Ukraine.

Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії і суспільних наук Національного університету «Чернігівська політехніка» (вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, 14035, Україна).

Kolievatov Oleksii – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social sciences at Chernihiv Polytechnic National university (95 Shevchenko Str., Chernihiv, 14035, Ukraine).

E-mail: aleksk79@ukr.net

Крук Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філософії і суспільних наук Національного університету «Чернігівська політехніка» (вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, 14035, Україна).

³² Там само. Спр. 537. Арк. 150, 164; Спр. 3643. Арк. 39–41.

³³ ПСЗ. Т. VIII. 1834. С. 5–6.

³⁴ РДВІА. Ф. 405. Оп. 10. Спр. 54. Арк. 15.

Kruk Oleksandr I. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Philosophy and Social sciences at Chernihiv Polytechnic National university (95 Shevchenko Str., Chernihiv, 14035, Ukraine).
E-mail: jornovsky@ukr.net

REORGANIZATION OF MILITARY CAVALRY SETTLEMENTS IN UKRAINE IN THE FIRST THIRD OF THE XIX C.

History of cavalry military settlements in Ukraine in the first half of the XIX c. in recent decades has been actively studied, however, until recently there were almost no works on the reform of military settlements of the cavalry in the late 20th of the XIX c. Therefore, the purpose of the article is the need to analyze the reorganization of the settled districts of the cavalry in the first third of the XIX c. The research methodology was selected in accordance with the purpose and was based on the principle of historicism. It is represented mainly by general scientific methods (analysis, deduction, induction) and comparative-historical method. The scientific novelty is that on the basis of the analysis of archival sources and scientific literature the reorganization of military settlements of cavalry in Ukraine is analyzed. Conclusions. In the second half of the 20th of the XIX c. the reorganization of the settlement system began, its structure was somewhat transformed, the scale of the districts expanded, and the legal status of military settlers changed. The government of Nicholas I by taking a number of separate measures tried to reduce the cost of arranging and maintaining settled troops. At the end of the 1820th, new state settlements of the Ekaterinoslav, Sloboda-Ukrainian and Kherson provinces were added to the cavalry's settlement districts, which increased both the territory of the settlement districts and their population. In the early 30th of the XIX c. the districts of all the cavalry regiments in the region were finally formed. The expansion of the cavalry's settlement districts enabled the leadership of military settlements to create reserves of land funds and farms, which was to help improve the functioning of economic units of military settlers.

Key words: military settlements, division, cavalry, regiment, reorganization.

Дата подання: 7 лютого 2022 р.

Дата затвердження до друку: 23 лютого 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Колеватов, О., Крук, О. Реорганізація військових поселень кавалерії в Україні у першій третині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 76–81. DOI: 10.5281/zenodo.7012785.

Цитування за стандартом APA

Kolievatov, O. and Kruk, O. Reorhanizatsiia viiskovykh poselen kavalerii v Ukraini u pershii tretyni XIX st. [Reorganization of Military Cavalry Settlements in Ukraine in the first third of the XIX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 76–81. DOI: 10.5281/zenodo.7012785

Олександра Рижова

УКРАЇНЬСЬКА ВИШИВКА КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ ЕСТЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ВІЛЬЯМА МОРРІСА

DOI: 10.5281/zenodo.7012833

© О. Рижова, 2022. CC BY 4.0

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. праці В. Морріса та його послідовників сформували рух «Мистецтв та ремесел», що змінив ставлення творчої інтелігенції Європи до декоративно-прикладних мистецтв. Вплив ідей цього руху на українську інтелігенцію кін. ХІХ – поч. ХХ ст. і безпосередньо на вишивку цього періоду потребує глибокого дослідження, чим і зумовлюється актуальність нашої роботи. Мета статті – довести наявність опосередкованого втілення ідей «Мистецтв та ремесел» в українських декоративно-прикладних артілях межі ХІХ–ХХ ст. та їх сприятливої ролі в розвитку вишивки. Предметом для знаходження конкретних впливів теорій В. Морріса на українське мистецтво вишивки стали декоративно-прикладні артілі, де співпрацювали майстри з народу та авангардисти. Поєднання образотворчого мистецтва та народної вишивки стало апогеєм еволюційного шляху кустарного ремесла, завдяки чому активно починають застосовуватися сміливі кольорові рішення, незвичні композиції та орнаментальні мотиви.

У нашій роботі ми висуваємо гіпотезу про те, що ідеї руху «Мистецтв та ремесел» посприяли появі унікального культурного явища – української авангардної вишивки, яка була реалізована шляхом артільної співпраці художників-професіоналів та народних майстрів. Втіленням такої кооперації став якісно новий художній рівень декоративно-прикладного мистецтва, що зрівняло його зі станковим мистецтвом. Ми дійшли **висновку**, що в діяльності згаданих артілей дійсно прослідковується вплив ідей В. Морріса у плані організації роботи цих підприємств і новітньому розвитку української вишивки. Результати дослідження сприятимуть подальшим студіям у галузі декоративно-прикладного мистецтва кін. ХІХ – поч. ХХ ст. та стануть підґрунтям для переосмислення спадщини української авангардної вишивки в річищі співвідношення її розвитку із загальноєвропейськими тенденціями.

Ключові слова: декоративно-прикладне мистецтво, вишивка, рух «Мистецтв та ремесел», Вільям Морріс, артіль, авангард.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. охарактеризувався значними змінами в європейському мистецтві шитва, що було пов'язане з різними факторами: історичними, соціальними та художніми. Величезним впливом на розвиток усіх декоративно-прикладних мистецтв, з-поміж них вишивки, відзначився рух «Мистецтв та ремесел». Вишивці належить чільне місце серед багатогранних виявів української народної творчості, тому вважаємо за доцільне розглянути її розвиток у контексті цього руху. Вплив теоретичних засад творчості ідеолога руху «Мистецтв та ремесел» В. Морріса на кардинальні зміни в ставленні українського суспільства до декоративно-прикладних мистецтв, визнання вишивки як самостійного художнього явища недостатньо проаналізований в українському мистецтвознавстві. Саме в цьому ми вбачаємо новизну нашої роботи та необхідність продовження дослідження.

Бібліографія з питання історії українського декоративно-прикладного мистецтва є доволі широкою, але найбільш ґрунтовними є праці академіка Національної академії мистецтв України Т. Кари-Васильєвої¹, яка всебічно висвітлила проблеми генези й розвитку народної вишивки, гаптування та килимарства. Орнаментальні особливості української народної творчості висвітлені в працях М. Селівачова². Авангардне мистецтво досліджували Д. Горбачов³, В. Маркаде⁴, Ж.-К. Маркаде⁵, О. Лагутенко⁶, О. Наков⁷, С. Папета⁸,

¹ Історія українського мистецтва: У 5 т. / Голов. ред. Скрипник Г., наук. ред. Кара-Васильєва Т. Київ: НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2007. Т. 5. 1048 с.

² Селівачов М. Українська народна орнаментика ХІХ–ХХ ст. (іконографія, номінація, стилістика, типологія): дис... д-ра мистецтвознав.: 17.00.06; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. Київ, 1996. 421 с.: іл.

³ Український авангард 1910–1930-х. Альбом / Авт. вступ. ст., упоряд. Горбачов Д.К.: Мистецтво, 1996. 400 с.

⁴ Маркаде В. Українське мистецтво ХХ ст. і Західна Європа. *Vsesvit*. 1990. № 7. С. 169–180.

⁵ Marcadé Jean-Claude. L'avant-garde russe, 1907–1927. Flammarion, 1995. 479 p.

⁶ Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ ст. Київ: Грані-Т, 2006. 240 с.

В. Сидоренко⁹, О. Федорук¹⁰. Вплив українського авангарду на вишивку поч. ХХ ст. можна відстежити за працями Ш. Дуглас¹¹, М. Мудрак¹², А. Дубрівної¹³, Н. Янішевської¹⁴. Формування мови мистецтва абстракції та авангарду під впливом особливостей народної орнаментики одними з перших вивчали Д. Горбачов¹⁵ та О. Найдено¹⁶. Праці С. Адамса¹⁷, І. Анскома¹⁸, Е. Каммінга¹⁹, Л. Ламборна²⁰, Р. Ланглі-Соммер²¹, Д. Нейлора²² дають можливість розглянути рух «Мистецтв та ремесел» як художню течію з позиції сучасного мистецтвознавства.

Різнорамні своїми видами, орнаментальним оформленням та технічним виконанням вишивка здавна ввійшла в побут широких верств українського суспільства. Такому значному поширенню вишивка зобов'язана, у першу чергу, соціально-економічним умовам життя України майже до кінця ХІХ ст. Система натурального господарства, в якій зародилася та розвинулася традиція народної вишивки, обмежувала її застосування вузькою сферою самообслуговування. Через це вишивані речі набували своєрідної споживчої цінності, невід'ємно сполученої з їх виконавцем та власником.

Незважаючи на надзвичайне поширення у приватних селянських господарствах, вишивка ніколи не була промисловою галуззю. Речі вишивалися власними силами та для власного вжитку. Звісно, іноді траплялися випадки вишивання на замовлення, але вони мали винятковий характер і, у переважній більшості, оплачувалися не грошми, а натурою (полотном, нитками, харчами тощо)²³.

Пізніше в Україні існували поміщицькі майстерні, в яких жінки-кріпачки вишивали речі панського побуту: скатертини, серветки, різнорамний одяг, предмети для оздоблення інтер'єру, гаманці, чохла на меблі, декоративні панно тощо. Багато вишивали також і в майстернях монастирів на замовлення світських людей. Ці вишивки вирізняються вишуканістю, гармонійністю, досконалістю технічного виконання²⁴.

На межі ХІХ–ХХ ст., як наслідок процесу індустріалізації різних галузей економіки, відбуваються радикальні зміни в мистецтві вишивання. Ураховуючи нові смаки, які формувалися під впливом масової реклами, деякі фірми, серед яких була парфумерна фабрика «Брокар і Ко», випускають косметичні вироби з додатками, що містили різні візерунки для вишивки. Такі візерунки відповідали новітній моді, але нічого спільного не мали з народною традицією. Унаслідок цього українська народна вишивка починає губити своєрідні ознаки та набувати нових властивостей. Замість домашнього матеріалу для створення виробів починають вживати фабричні: забарвлені в яскраві кольори хімічних анілінових фарб нитки²⁵. Це кардинально вплинуло на кольорову гаму вишиваних речей. Замість теплого кольору рослинних барвників з'являються різкі неприродні поєднання малинового,

⁷ Наков А. Русский авангард. Москва: Искусство, 1991. 190 с.

⁸ Папета С. Синтез авангарду і народного мистецтва в діяльності селянських артільей Скопців та Вербівки. *Мистецтвознавство України*. 2006. № 6. С. 443–447.

⁹ Сидоренко В. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: розвиток візуального мистецтва України ХХ–ХХІ ст. / Вступ. ст. Федорук О.; за ред. Дрофань Л.К.: Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України, 2010. 188 с.

¹⁰ Федорук О. Український авангард. Перетин знаку. *Вибрані мистецтвознавчі статті у 3-х книгах*. К. 1. Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. Київ: Видавничий дім А+С, 2006. С. 9–68.

¹¹ Дуглас Ш. Лебеди иных времен и другие статьи об авангарде. Москва: Три квадрата, 2015. 392 с.

¹² Мудрак М. Український авангард. *Український модернізм 1910–1930: Альбом*. Хмельницький, 2006. С. 31–38.

¹³ Дубрівна А. Особливості українського авангардного руху та його значення у формуванні абстрактного мистецтва України. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 31. С. 109–120.

¹⁴ Янішевська Н. Геометричний орнамент в образно-пластичній мові українського мистецтва 1910–1930 рр. (культурологічний аспект). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства: 26.00.01; МОН України, Львівська національна академія мистецтв. Київ: 2017. 261 с.

¹⁵ Горбачов Д., Найдено О. «Він та я були українці». Малевич та Україна. Київ: СІМ студія, 2006. 456 с.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Adams Steven. The Arts & Crafts Movement. London: Grange Books, 1996. 128 p.

¹⁸ Anscombe Isabelle. Arts and Crafts in Britain and America. London: Academy Editions, 1978. 232 p.

¹⁹ Cumming Elizabeth. The Arts and Crafts Movement. Elizabeth Cumming, Wendy Kaplan. London: Thames and Hudson, 1991. 216 p.

²⁰ Lambourne Lionel. Utopian Craftsmen: The Arts and Crafts Movement from the Cotswolds to Chicago. London: Astragal Books, 1980. 240 p.

²¹ Langley-Sommer Robin. The Arts & Crafts Movement. Ed. Robin Langley-Sommer. London: Grange Books, 1995. 144 p.

²² Naylor Gillian. The Arts & Crafts Movement: A study of Its Sources, Ideals & Influences on Design Theory. London: Studio Vista, 1980. 208 p.

²³ Риженко Я. Українське шитво. Полтава: 1-ша Раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1929. 30 с.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

зеленого, червоного, чорного²⁶. Звісно, вишивка не занепадає, але віддаляється від звичних традиційних форм.

Філософи, діячі культури усвідомлювали негативні наслідки в розвитку народного мистецтва, спричинені індустріалізацією, вони розуміли, що з розвитком промисловості людство втрачає певний пласт традиційної культури. Ідеї відродження ремесел знайшли свою практичну реалізацію в британському русі «Мистецтв та ремесел», що був пов'язаний зі збереженням національних традицій в архітектурі, декоративно-прикладному мистецтві та дизайні. Великий вплив на формування естетичних ідеалів руху «Мистецтв та ремесел» мали філософські та культурологічні праці великих інтелектуалів вікторіанської доби, зокрема Вільяма Морріса. Вони фактично сформулювали теоретичні засади руху та допомогли підвищити значущість декоративних мистецтв і ремесел у загальній системі культури. В. Морріс мріяв про «мистецтво, створене народом та для народу як щастя для виробника і споживача»²⁷.

Філософ, занепокоєний занепадом традиційних ремесел, писав: «Тим часом безперечний обов'язок усіх, чиє ставлення до мистецтва серйозне, – зробити все можливе, щоб уберегти світ від втрати, яка стане наслідком невігластва та недомислу». Необхідно залучити до цієї важливої місії громадських діячів різних країн та зробити так, щоб «вони могли б взяти на себе обов'язок зберегти живими якісь традиції, якусь пам'ять про минуле, щоб тоді, коли настане нове життя, йому не довелося витратити зусилля на ліплення абсолютно нових форм, в які втілювався б його дух»²⁸.

На українських землях інтерес до збереження національних традицій, намагання бути ближче до народу стало однією з ознак народницького руху. Українські народолюбці, радикальні українофіли наголошували на своєрідності психіки українського народу, його побуту й господарства, наголошували на індивідуалізмі українського селянства, ставили своїм завданням культурницьку працю серед населення. Представники творчої інтелігенції О. Сластіон, Олена Пчілка, С. Васильківський, В. Кричевський, М. Коцюбинський, І. Франко пропагували народне мистецтво, намагалися пробудити зацікавленість суспільства до збереження унікальності народної творчості²⁹. І, як наслідок, постановка важливого завдання – створення національного стилю, очищення народної творчості від модних впливів, які починали розмивати регіональні особливості орнаментальних мотивів вишивки, традиційної техніки її виконання³⁰.

Наприкінці XIX ст. вишивка була визнана художнім явищем та почалося її збирання та вивчення. Особлива роль у цьому процесі належить Олені Пчілці, мистецтвознавиці, популяризаторці народно-ужиткового мистецтва.

У час, коли політика російського імперського уряду була спрямована на денаціоналізацію українського народу, Ольга Петрівна, завдяки підтримці брата Михайла Драгоманова, працює над збиранням візерунків для вишивки, які притаманні різним регіонам України. У 1876 р., після трагічного Емського указу, вона видає перше ґрунтовне зібрання українського традиційного вишивального мистецтва: «Українській народный орнаментъ. Вышивки, ткани, писанки». На Паризькій Всесвітній виставці 1878 р. Олена Пчілка представляє свій унікальний альбом, який містить три десятки таблиць із понад 300 зразками орнаментів, що зібрані в певну систему. Крім зразків вишиваних візерунків у виданні надрукована передмова авторки, яка доводить унікальність української вишивки як культурного національного феномену³¹.

Олена Пчілка ввела в європейський науковий мистецтвознавчий обіг розуміння української орнаментики, чим викликала позитивні відгуки в тогочасній французькій та австрійській пресі. Французький історик Альфред Рамбо у паризькому часописі «Revue des Deux Mondes» зазначає: «Ці граціозні мотиви прості та гармонійні як відверті мелодії України. У всьому цьому присутнє мистецтво, мистецтво наївне, інстинктивне та

²⁶ Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво України ХХ ст. У пошуках «великого стилю». Київ: Либідь, 2005. С. 35.

²⁷ Моррис У. Искусство и жизнь. Избранные статьи, лекции, речи, письма. ЛИТМИР. URL: <https://www.litmir.me/bg/?b=259954>.

²⁸ Там само.

²⁹ Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво... С. 36

³⁰ Варивончик А. Про форми суспільної організації праці в галузі українського традиційного народного мистецтва вишивання. Вісник КНУКіМ: 36. наук. праць. Вип. 27. Серія «Мистецтвознавство». Київський національний університет культури і мистецтв. Київ, 2012. С. 46–53.

³¹ Константи́нівська О. Підкорила Париж і мережила думки: історія першої дослідниці української орнаментики та журналістки Ольги Косач. Україна молода. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3609/164/147802/?0&fbclid=IwAR3UOu7k00ioBY77mdXj-dAT5yRqMgdrYT5jLhc6L650VQYv21D-4CCrGMI>.

вишукане». Вчений згадує працю О. Пчілки під час читання лекцій у Паризькій академії мистецтв³².

Альбом став абеткою української народної вишивки, схеми візерунків допомагали майстрам в оздобленні речей, а тому авторка перевидала його в 1879 р. А до чергової Паризької виставки, яка пройшла у 1900 р., підготувала наступне видання, яке знову презентувало у Франції українське традиційне мистецтво. У 1912 р. Олена Пчілка надрукувала новий альбом «Українські узори» з авторською передмовою: «Потреба в таких зразках, чисто народних, українських – велика, бо й зразки вишиванок, так само як твори народно-го слова, або пісні, можуть псуватися, калічитись. До сього псування чимало прилучилися, призвели ті “премії”, мальовані листочки з визирунками, що ними обгортають, наприклад, брусочки мила тощо. Такі зразки стилю спотвореного, з тим неподобним зуб’ям, та ляпаними здоровими квітками (трояндами, “рожами”) можна побачити вже не тільки на вишиванках у городянок (на рушниках, на сорочках), а й на вишиванках селянських (іноді такі визирунки йшли й з “модних журналів”). Бажано, щоб наші вишиванки залишалися при своїй давній, властивій їм красі»³³.

Процес суттєвих змін у мистецтві вишивання, що спричинила індустріалізація, прослідковується і в інших європейських країнах. У Великій Британії ручна вишивка до 1870-х рр. втратила значну частину своєї оригінальності та абсолютно деградувала щодо рівня майстерності. Засновник руху «Мистецтв та ремесел» В. Морріс відроджує вишивку, насамперед позбавляє ненатуральних кольорів анілінових барвників та повертає вишивці благородні кольори – оливковий, блідего золота, сепії та охри. Дизайнер створив безліч чудових візерунків і принтів, десятки яких утілені в різних техніках вишивки³⁴.

Узагалі, кінець XIX ст. позначився зміною ставлення до декоративного мистецтва, руйнуванням упередженості щодо його вторинності стосовно образотворчого. Рівноправність декоративного та образотворчого мистецтва проголосили саме представники руху «Мистецтв та ремесел». В. Морріс стверджував: «Взагалі має бути виділено два види мистецтва, перший з яких я назву інтелектуальним мистецтвом, а другий – декоративним, застосовуючи ці терміни з міркувань простої зручності. Перше звернено до нашого духовного життя; його твори служать лише для вгамування духовних запитів, і мистецтво цього виду може створюватися при повному ігноруванні матеріальних потреб. Твори другого виду мистецтва також звернені до душі, але завжди пов’язані з предметами, призначеними служити матеріальним потребам. Маю сказати, що були народи та періоди, зовсім позбавлені інтелектуального мистецтва, але ніколи не було народу чи періоду, позбавлених декоративного мистецтва (або хоча б якоїсь претензії на нього)»³⁵.

Теоретичні праці ідеологів руху «Мистецтв та ремесел» та практична діяльність його майстрів стали могутнім поштовхом до зацікавленості розвитком ремесел у багатьох країнах світу. В Україні також з’являються праці істориків, етнографів з цього приводу. Уже після публікацій Олени Пчілки оприлюднені дослідження й збірники зразків народної вишивки Ф. Вовка, П. Литвинової, А. Хойнацького, Г. Павлуцького³⁶.

На українських землях найпоширенішим видом організації ремесел були кустарні промисли, які являли собою вид дрібної обробної промисловості з переважанням ручної праці, й були орієнтовані на ринок. Від крупного промислового виробництва кустарна промисловість відрізняється найперше нижчим рівнем застосовуваної техніки та продуктивності праці. Існувала централізована форма кустарного виробництва у вигляді роздаткової мануфактури, де замовники об’єднували безпосередніх товаровиробників, кустарів роздачею сировини та збиранням готової продукції. За такою схемою працювала більшість кустарів. Найголовнішими промислами на українських землях були: ткацький, вишивальний, килимовий, деревообробний, металевий³⁷.

Земства та створене у 1906 р. Кустарне товариство надавали організаційну та матеріальну допомогу кустарним виробництвам. Земські організації забезпечували майстрів новими зразками, організовували збут готових виробів. За їх безпосередньої участі у вишівальних артілях акцент ставився на традиційних орнаментальних мотивах і формах, формувалася попит на вироби в народному стилі, з використанням традиційних технік та орнаментів. Великий інтерес до відродження народного ремесла спричинив масову появу ви-

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Некрасова Е. Художественное творчество Морриса. *Эстетика Морриса и современность. Сб. статей* / Под. ред. Аникст А., Вакслев В. Москва: Изобразительное искусство, 1987. С. 77.

³⁵ Моррис У. Искусство и жизнь...

³⁶ Константи́нівська О. Підкори́ла Пари́ж...

³⁷ Низова Л. Кустарні промисли, кустарна промисловість. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: Смолій В. (голова) та ін.; Інститут історії України. Національна академія наук України. Київ: Наукова думка, 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kustarni_Promisli.

шивальних осередків. Необхідно зазначити велику роль губернських земств, зокрема Полтавського та Київського, у створенні майстерень із виготовлення традиційних вишиваних речей³⁸. Серед них можна назвати майстерню у с. Скопці, засновану в 1910 р. поміщицею А. Семигравовою; майстерню у с. Оленівці, організовану В. Ханенко; рукодільні артілі Н. Яшвіль у с. Сунки та Н. Давидової у с. Вербівка. Попит на вироби ручної роботи сформував досить розвинену мережу кустарних майстерень, але ж попит цей, в основному, підтримувався міським населенням, оскільки на селі у цей час йшов невпинний процес розпаду селянської общини. Це призвело до зміщення моди в бік псевдонародних вишитих виробів, які закономірно віддалялися від традицій народного мистецтва³⁹.

З метою відродження художніх промислів та надання декоративному мистецтву свіжих сил у майстерні почали запрошувати професіональних художників⁴⁰. Статус вишивки як ремесла кардинально змінився, особливо за рахунок залучення до нього на рівноправній основі народних майстрів та професійних митців. Починається процес взаємовпливу: професіонали знайомляться з багатим досвідом народного мистецтва і, в свою чергу, збагачують його новими стильовими особливостями. Не випадково унікальним явищем українського декоративного мистецтва стала вишивальна майстерня у с. Вербівка, оскільки майже одночасно в ній працювали Н. Генке-Меллер, К. Малевич, Л. Попова, О. Розанова, І. Пуні, Г. Якулов, О. Екстер – видатні художники, що належали до різних стильових напрямків. Цей мистецький процес характеризує Д. Горбачов: «Внаслідок такого спілкування професіонали-городяни збагатилися колірною стихією народного мистецтва, а селянських художників, які загострювали і динамізували свої орнаментальні мальовки, в свою чергу можна назвати народними футуристами»⁴¹.

Такий процес став закономірним для європейського декоративного мистецтва кін. XIX – поч. XX ст. Саме рух «Мистецтв та ремесел» в епоху індустріальної революції робить акцент на особистості творця. В. Морріс вважав, що: «єдина реальна допомога декоративним мистецтвам має прийти від самих майстрів, які не повинні йти за модою, а самі мають її визначати. Ви, чії руки створюють речі, які повинні вважатися творами мистецтва, ви всі маєте стати митцями, до того ж добрими митцями, ще до того, як широка публіка зацікавиться подібними речами; коли ви станете такими, я обіцяю, що ви самі створюватимете моду, яка покірно піде за вашими руками»⁴². Із сер. 1870-х рр. англійський художник працював разом із командою вишивальниць над панелями для низки клієнтів, достатньо багатих, щоб покривати стіни своїх будинків драпіруванням, а не шпалерами⁴³.

Співпраця професійних художників та народних майстрів стала важливою особливістю й українських майстерень. На думку В. Морріса, «ремісник, який опинився після роз'єднання мистецтв позаду художника, повинен його наздогнати та працювати з ним пліч-о-пліч»⁴⁴. Так, до роботи в артілі Семигравової були задіяні майстрині Ганна Собачко та Параска Власенко, у Вербівці працювали Євмен Пшеченко, Василь Довгошия. Роботи цих майстрів представлені на різних виставках, наприклад, на виставці сучасного декоративного мистецтва в Галереї Лемерсьє у 1915 р.⁴⁵

На початку XX ст. під впливом новаторських ідей «Мистецтв та ремесел» зароджується новий мистецький стиль – український модерн. Художники, які працюють із шитвом, переосмислюють та стилізують сюжети героїчних сторінок української історії доби Гетьманщини. Це посилює загальну тенденцію формування національної культури та сприяє національному відродженню⁴⁶. В. Морріс вважав: «Наставницями нашими мають стати природа та історія. Настільки очевидно, що ви повинні вчитися в першій, що мені, здається, говорити тепер про це не потрібно... Що ж до другої наставниці, то, гадаю, жодна людина, за винятком рідкісних геніїв, нічого в наші дні не домоглася б без ретельного вивчення старовинного мистецтва, але навіть генію завадила б відсутність знання цього мистецтва»⁴⁷.

Наслідування технік та мотивів вишивки XVIII ст. стає домінуючим, що демонструють своєю творчістю художники відомих українських майстерень.

³⁸ Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво... С. 36.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. С. 37.

⁴¹ Український авангард...

⁴² Морріс У. Искусство и жизнь...

⁴³ Седых Э. Уильям Моррис: лик средневековья. Санкт-Петербург: Тип-фия Правда 1906, 2007. С. 196.

⁴⁴ Моррис У. Искусство и жизнь...

⁴⁵ Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво... С. 45.

⁴⁶ Там же, С. 38.

⁴⁷ Моррис У. Искусство и жизнь...

Відомою представницею модерну є художниця Є. Прибильська, яка очолила у 1910 р. вишивальну майстерню у с. Скопці. Художниця вивчала українське мистецтво XVIII ст., а тому особливості саме цього періоду були покладені в основу виготовлення майстернею виробів за її ескізами⁴⁸. Такі тенденції демонструють вплив естетичних поглядів В. Морріса, який вважав, що в Середні віки художня творчість була доступна великій кількості людей, оскільки вони жили натуральним господарством і самі повинні були створювати для себе і свого найближчого оточення предмети побуту, що мали високу якість⁴⁹. Пропагуванню українського професіонального шитва XVIII ст., переосмисленню та пристосуванню до нових умов мистецьких особливостей традиційного вишивального ремесла були присвячені з'їзди діячів кустарної промисловості на початку XX ст.⁵⁰

Уже пізніше художники, які створювали ескізи для вишивальних осередків, а зокрема Є. Прибильська, все ж відійшли від збляклих кольорів старовинного шитва та почали застосовувати яскраві рослинні орнаменти⁵¹. Орнамент був у підґрунті художньої мови модерну, адже саме орнаментальне начало об'єднувало всі види мистецтв, домінуючи і в архітектурному декорі будинків, і в оформленні інтер'єрів, предметів побуту. Рослинні мотиви були характерні і для вишивок, створених художниками «Мистецтв та ремесел». Вони надихалися й середньовічним декоративним мистецтвом, і мистецтвом Близького Сходу, Індії, Китаю та Японії, а також просто ботанікою як наукою. Рослинні форми були дуже пізнаваними, але не натуралістичними – для створення свого фірмового стилю В. Морріс застосовував перетворення справжніх рослин у стилізовані форми⁵².

У каталозі до виставки 1915 р. Є. Прибильська так характеризує роботи своєї майстерні: «Роботи першого періоду ґрунтуються на примітивній композиції, але надалі ясно виявляється прагнення відійти від первісної застиглої форми орнаменту до кольорової побудови композиції, зберігаючи, однак, при цьому певні примітивні форми народної творчості»⁵³.

Симбіоз образотворчого мистецтва та народної вишивки став кульмінацією розвитку кустарного ремесла, завдяки чому з'являються сміливі кольорові рішення, незвичні композиції та орнаментальні мотиви. Художні вироби «Кустарного пункту Семиградової та Прибильської» експонувалися на різноманітних виставках, де були нагороджені різними відзнаками⁵⁴.

Але характер робіт Є. Прибильської кардинально змінився після відвідувань нею паризького ательє Поля Пуаре, де працював живописець та графік Поль Дюфі. Він успішно експериментував з кольором, створював ескізи, що своїм динамізмом віддзеркалювали напружений довоєнний час. Звичайно, Є. Прибильська захопилася новаторськими ідеями П. Дюфі та привнесла подібні енергійні риси в шитво своєї майстерні⁵⁵. Узагалі орнамент у модерні був головною ознакою, самостійною характеристикою вишитого виробу, а тому нові орнаментальні особливості вишивки, які запропонувала Є. Прибильська, назавжди змінили вигляд вишитих виробів. З'являються фантастичні квіти із дуже незвичною конфігурацією, кольори стають ще більш яскравими, неприродними. Вишивки сповнені енергії, руху, динаміки.

Революційний характер XX ст. вимагав шаленого темпу життя, швидких та кардинальних змін у всіх мистецьких сферах. Уже на поч. XX ст. рослинні форми вишитих робіт представників «Мистецтв та ремесел» геометризуються⁵⁶, і такі зразки виробляють для континентального ринку, що також мало революційний вплив на характер українсько-го шитва.

Новий напрям у вишивці практично поривав із традиціями та усталеними принципами цього мистецтва, як стверджує Т. Кара-Васильєва⁵⁷. Ескізи, виконані у вишивці, через взаємодію фактури тканини, блиску шовкових ниток, різних напрямів стібків гладі, збагачувалися відтінками, об'ємом та лініями. Художники починають експериментувати з різноманітними техніками вишивки, змішуючи традиційні та новаторські стилі. Майстерні у Вербівці та Скопцях завдяки потужному складу талановитих авторів отримали славу центрів авангардного мистецтва. Дослідники творчості К. Малевича запевняють, що його

⁴⁸ Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво... С. 40–41.

⁴⁹ Морріс У. Искусство и жизнь...

⁵⁰ Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво... С. 37.

⁵¹ Там само. С. 42.

⁵² Некрасова Е. Художественное творчество Морриса... С. 76–77.

⁵³ Горбачов Д. «Він та я були українці»... С. 385.

⁵⁴ Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво... С. 42

⁵⁵ Там же. С. 42.

⁵⁶ Некрасова Е. Художественное творчество Морриса...

⁵⁷ Історія українського мистецтва... Т. 5. С. 230.

експерименти з кольором і формою почалися саме у вишивці, а згодом перейшли на живописні картини. У с. Вербівка К. Малевич тільки шукав свій творчий шлях, вважає Т. Кара-Васильєва та стверджує, що перша «Супрематична композиція» Малевича з'явилася у процесі проєктування одягу та сумок, а вже згодом теоретично та практично був оформлений новий мистецький напрям. Подібно вона виводить і еволюцію О. Екстер: абстрактні композиції з'явилися після роботи художниці в артілі.⁵⁸

Уперше у вітчизняному мистецтві досліді впровадження нових ідей авангарду в предметне середовище були представлені на виставці «Сучасне декоративне мистецтво. Вишивки та килими за ескізами художників», що відкрилася 6 листопада 1915 р. в Москві. Більше того, деякі новаторські ідеї та навіть відкриття, які потім стануть ключовими для станкової творчості, були вперше випробувані художниками авангарду саме на цій виставці в декоративних творах чи ескізах до них. Зокрема, як вважають сучасні дослідники, саме ця виставка, а не відома «0.10», стала першою публічною презентацією супрематизму. Уперше на ній публіці були представлені три геометричні абстрактні ескізи Малевича, які потім художник втілює у своїх станкових творах.⁵⁹

О. Екстер також була знайома з новітніми напрямками образотворчого мистецтва, оскільки навчалася в Європі. Вона поєднала в своїй творчості популярний у Франції кубізм із кольоровими особливостями української народної вишивки. О. Екстер вважала, що модерністський спосіб створення ескізу, узагальнення природних форм та вираження їх в орнаменті вишитого виробу є близьким до української традиційної вишивки, а отже абстрактні мотиви не чужі народній творчості.

На думку дослідників авангарду М. Мудрак, народне мистецтво було одним із основних джерел, з якого черпав свої творчі сили український авангард: «Бажання переконати, що український авангардизм є звичайною похідною від західних моделей, призводить до того, що не береться до уваги його природний нахил до спрощення і до геометричної форми – рис, притаманних усім формам українського народного мистецтва».⁶⁰

Ще одним вагомим елементом вишитих композицій авангарду є яскрава та контрастна колористика творів. Серед найбільш поширених кольорів в авангарді ті само, що домінують у народному геометричному орнаменті – чорний, червоний, синій, жовтий на білому тлі. Зелений колір, характерний для рослинного орнаменту, у творах авангарду зустрічається рідко. Це пов'язано також із відмовою від відображення реального світу та природи: зелений колір у абстрактному мистецтві виключено, щоб уникнути асоціацій із природними мотивами.⁶¹ Мета авангардистів – у спрямуванні не на зображення природних форм, але природних закономірностей. Будова народного орнаменту теж визначається певними канонами та традиціями. Ось чому вишивка, на відміну від інших видів декоративного мистецтва, давала більше можливостей для реалізації сміливих авангардних ідей. Контраст кольору з білим тлом тканини, як у народній вишивці, ідеально для цього підходив. Кольорові рисунки на білому тлі нагадують орнаменти вишивки чи настінного розпису. Чимало дослідників вказують на вплив саме селянських розписів у формуванні абстрактної живописної мови початку ХХ ст.⁶² Саме тому новаторські ідеї авангардної вишивки органічно ввійшли у творчість народних майстрів Скопців та Вербівки. Новаторський стиль, привнесений у шитво професійними художниками, був переосмислений та збагачений досвідом Ганни Собачко, Євмена Пшеченко, Параски Власенко та інших майстрів, завдяки чому й сформувалося унікальне явище української авангардної вишивки.

На виставці 1916 р. в Салоні Михайлової в Москві було представлено 400 робіт авторства шістнадцяти митців та виконані українськими селянками. Чимало робіт виконані в стилі супрематизму – це декоровані дамські сумочки, пояси, комірці, подушки та смужки вишитих тканин.⁶³ Такий величезний успіх діяльності артілей у Скопцях та Вербівці свідчить про доцільність поєднання зусиль професійних художників та народних майстрів, що проголосив своєю естетичною теорією В. Морріс: «Народне мистецтво створюється зусиллями багатьох розумів і рук, різних за характером та ступенем обдарування; у нього кожен вносить свою частку, неодмінно узгоджуючи її з цілим і не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності».⁶⁴ Т. Кара-Васильєва так підсумовує співпрацю авангардис-

⁵⁸ Кара-Васильєва Т. Формування дизайну в Україні художниками авангарду. *Нариси з історії українського дизайну: 36 ст.* / Ін-т проблем сучасного мистецтва НАМ України; За заг. ред. Яковлева М.; Редкол.: Сидоренко В. (голова), Пучков А., Сіткарьова О. та ін. Київ: Фенікс, 2012. С. 117.

⁵⁹ Горбачов Д. «Він та я були українці»... 456 с.

⁶⁰ Мудрак М. Український авангард... С. 31–32.

⁶¹ Янішевська Н. Геометричний орнамент... 261 с.

⁶² Там само.

⁶³ Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво... С. 46.

⁶⁴ Морріс У. Искусство и жизнь...

тів із народними майстрами: «Фольклорний архетип народного мислення вони підняли на космічний рівень планетарного значення»⁶⁵.

Програмними та спільними для модерну та авангарду були бажання соціального перетворення світу, пошук універсальної художньої мови. Зрештою, схожий шлях перетворень та пошуків пройшло мистецтво всіх європейських народів. Із впевненістю можна сказати, що зародженню та розвитку визначних мистецьких стилів початку XX ст. якраз і дали імпульс ідеї руху «Мистецтв та ремесел». Це й ар-нуво у Франції, югендстиль у Німеччині, український та російський модерн, а також модернізм (функціоналізм, конструктивізм, футуризм, мінімалізм та багато інших). З'явилося поняття дизайну як природного злиття художника та майстра-ремісника, що визначило вектор розвитку декоративного мистецтва XX ст.

Отже, теоретичні засади творчості ідеологів руху «Мистецтв та ремесел» стали програмними для розвитку декоративних мистецтв кін. XIX – поч. XX ст. Ідеї В. Морріса та його послідовників посприяли поступовим змінам у ставленні української творчої інтелігенції до декоративно-прикладних мистецтв та визнанню вишивки як самостійного художнього явища. Підтвердженням цієї гіпотези є те, що період суспільних та економічних зрушень початку XX ст. збігається з появою унікального культурного явища – української авангардної вишивки. Вона, за всіма завітами В. Морріса, стала плодом артільної співпраці художників-професіоналів та народних майстрів і своїм новітнім художнім втіленням підняла вишивку на небувалий рівень, що дозволило зрівняти її зі станковим мистецтвом.

References

- Dubrivna, A. (2017). Osoblyvosti ukrainskoho avangardnoho rukhu ta yoho znachennia u formuvanni abstraktnoho mystetstva Ukrainy [Features of the Ukrainian avant-garde movement and its importance in the formation of Ukrainian abstract art]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv – Bulletin of the Lviv National Academy of Arts*. Is. 31 P. 109–120.
- Duhlas, Sh. (2015). Lebedi inykh vremen i druhie staty ob avanhardе [Swans of other times and other articles about the avant-garde]. Moscow, Russia.
- Fedoruk, O. (2006). Ukrainskyi avanhard. Peretyn znaku. Vybrani mystetstvoznavchi statti: V 3-kh k. [The Ukrainian avant-garde. Crossing sign. Selected art history articles: In 3 b.]. B. 1. Kyiv, Ukraine.
- Horbachov, D., Oleksandr, N. (2006). «Vin ta ya buly ukraintsi». Malevych ta Ukraina [«He and I were Ukrainians». Malevich and Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Kara-Vasylieva, T., Chehusova, Z. (2005). Dekorativne mystetstvo Ukrainy XX st. U poshukakh «velykoho stylu» [Decorative art of Ukraine of the XX c. In search of «the great style»]. Kyiv, Ukraine.
- Kara-Vasylieva, T. (2012). Formuvannya dyzainu v Ukraini khudozhnykamy avanhardu [Formation of design in Ukraine by avant-garde artists]. *Narysy z istorii ukrainskoho dyzainu: Zb. statei – Essays on the history of Ukrainian design: Coll. of reports*. Red. M. Yakovlieva ta in. P. 117. Kyiv, Ukraine.
- Konstantynivska, O. (2020). Pidkoryla Paryzh i merezhyla dumky: istoriia pershoi doslidnytsi ukrainskoi ornamentyky ta zhurnalisty Olhy Kosach [Conquered Paris and streaked thought: the story of the first researcher of Ukrainian ornamentation and journalist Olga Kosach]. *Ukraina moloda – The young Ukraine*.
- Lahutenko, O. (2006). Ukrainska hrafika pershoi tretyny XX st. [Ukrainian graphics of the first third of the XX c.]. Kyiv, Ukraine.
- Mudrak, M. (2006). Ukrainskyi avanhard [Ukrainian avant-garde]. *Ukrainskyi modernizm 1910–1930: Albom – Ukrainian modernism of 1910–1930: Album*. P. 31–38. Khmelnytskyi, Ukraine.
- Nyzova, L. (2008). Kustarni promysly, kustarna promyslovist. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Cottage industries, cottage industry. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Red. V. Smolii ta in.: V 5-ty t. Kyiv, Ukraine.
- Papeta, S. (2006). Syntez avanhardu i narodnoho mystetstva v diialnosti selianskykh artilei Skoptsiv ta Verbivky [The synthesis of avant-garde and folk art in the activities of the Skoptsy and Verbivka peasant artiles]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy – Art history of Ukraine*. Is. 6. P. 443–447.
- Sedykh, E. (2007). Uyliam Morris: lik srednevekovia [William Morris: Face of the Middle Ages]. Sankt-Peterburh, Russia.
- Selivachov, M. (1996). Ukrainska narodna ornamentyka XIX–XX st. (ikonohrafiia, nominatsiia, stylistyka, typolohiia) [Ukrainian folk ornamentation of the XIX–XX c. (iconography, nomination, stylistics, typology)]. Kyiv, Ukraine.
- Sydorenko, V. (2010). Vizualne mystetstvo vid avanhardnykh zrushen do novitnikh spriamuvan: rozvytok vizualnoho mystetstva Ukrainy XX–XXI st. [Visual art from avant-garde movements to the latest directions: development of Ukrainian visual art of the XX–XXI c.]. Red. L. Drofian. Kyiv, Ukraine.
- Varyvonchik, A. (2012). Pro formy suspilnoi orhanizatsii pratsi v haluzi ukrainskoho tradytsiinoho narodnoho mystetstva vyshyvannia [About the forms of social organization of work in the field of Ukrainian traditional folk art of embroidery]. *Visnyk KNUKiM: Zb. nauk. prats – Bulletin of the KNUCaA: Coll. of sc. works*. Is. 27. P. 46–53.
- Yanishevska, N. (2017). Heometrychnyi ornament v obrazno-plastychnii movi ukrainskoho mystetstva 1910–1930 rr. (kulturolohichnyi aspekt) [Geometric ornament in the visual and plastic language of Ukrainian art of 1910–1930 (cultural aspect)]. Kyiv, Ukraine.

⁶⁵ Історія декоративного мистецтва України... Т. 4. С. 17.

Рижова Олександра Віталіївна – магістрантка факультету «Мистецтвознавство. Теорія та історія» Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (вул. Вознесенський узвіз, 20, м. Київ, Україна, 04053).

Ryzhova Oleksandra – Master of “Faculty of Theory and History of Art” of The National Academy of Visual Arts and Architecture (Voznesensky Uzviz street, 20, Kyiv, Ukraine, 04053).

E-mail: oleksandra.ryzhova@gmail.com

UKRAINIAN EMBROIDERY AT THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX C. IN THE CONTEXT OF THE AESTHETIC THEORY OF WILLIAM MORRIS

Abstract. *At the end of the XIX – the beginning of the XX c. the works of W. Morris and his followers formed the «Arts and Crafts» movement, which changed the attitude of the creative intelligentsia of Europe to decorative and applied arts. The influence of the ideas of this movement on the Ukrainian intelligentsia. XIX – the beginning of the XX c. and directly on the embroidery of this period requires deep research which determines the relevance of our work. The purpose of the article is to prove the existence of a mediated embodiment of the ideas of «Arts and crafts» in Ukrainian decorative and applied arts workshops at the turn of the XIX–XX c. and their favorable role in the development of embroidery. The subject for finding specific influences of W. Morris’s theories on the Ukrainian art of embroidery became decorative and applied arts, where craftsmen from the people and avant-garde artists collaborated. The combination of fine art and folk embroidery became the apogee of the evolutionary path of handicrafts, thanks to which bold color solutions, unusual compositions and ornamental motifs began to be actively used.*

In our work, we hypothesize that the ideas of the «Arts and Crafts» movement contributed to the emergence of a unique cultural phenomenon – Ukrainian avant-garde embroidery, which was realized through the artistic cooperation of professional artists and folk craftsmen. The embodiment of such cooperation became a qualitatively new artistic level of decorative and applied arts, which equated it with easel art.

We came to the conclusion that the influence of W. Morris’s ideas in terms of the organization of the work of these enterprises and the latest development of Ukrainian embroidery can be traced in the activities of the mentioned workshops. The results of the research will contribute to further studies in the field of decorative and applied arts of the end of the XIX – the beginning of the XX c. and will become the basis for rethinking the heritage of Ukrainian avant-garde embroidery in the context of the correlation of its development with pan-European trends.

Key words: decorative and applied arts, embroidery, Arts and Crafts movement, William Morris, workshop, avant-garde.

Дата подання: 4 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 24 червня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рижова, О. Українська вишивка кін. XIX – поч. XX ст. у контексті естетичної теорії Вільяма Морріса. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 82–90. DOI: 10.5281/zenodo.7012833.

Цитування за стандартом APA

Ryzhova, O. Ukrainiska vyshyvka kintsia XIX – pochatku XX st. u konteksti estetychnoi teorii Viliama Morrisa. [Ukrainian embroidery at the end of the XIX – the beginning of the XX c. in the context of the aesthetic theory of William Morris]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 82–90. DOI: 10.5281/zenodo.7012833.

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

ТВОРИ ПРЕПОДОБНОГО ЄФРЕМА СИРИНА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

DOI: 10.5281/zenodo.7004466

© С. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

У статті розглянуто деякі особливості середньовічного християнського світобачення, відображені в перекладних творах сирійського письменника IV ст. нашої ери Єфрема, які побутували в Київській Русі. **Мета** статті – встановити причину надзвичайної популярності творів Єфрема Сирина серед новонавернених слов'ян, яку доводить і велика кількість списків його творів, і алюзії на ці твори, які трапляються в багатьох давніх проповідях, житіях та навіть народних духовних піснях. Використано **метод** герменевтичного аналізу. **Новизна** статті полягає у співставленні ситуації новонавернених слов'ян та ранньохристиянських сирійських громад – за простотою їхньої віри, якою вона була до виникнення багатомовних богословських праць. Попри ліричність та простоту викладу, Єфрем Сирин досить поступово в проповідях та повчаннях розтлумачує мистецтво безперервної молитви, очищення серця, спокути, тримання розуму в серці, самозасудження та скрухи. Письменник пропонує читачеві не теоретичні міркування про необхідність каяття та оплакування своїх гріхів, а безпосередньо плаче та молиться разом із читачем, вміщуючи в проповідь сам молитовний та покаянний текст, який читач зможе вимовити як власні слова до Бога. Надзвичайна популярність цих творів у Київській Русі та одночасна відсутність у ранній період християнізації слов'ян вагомих богословських праць серед перекладних творів свідчать про те, що ліричний підхід Єфрема Сирина до повчання та проповіді став найзручнішим, найдієвішим для навернених слов'ян. **Висновок:** мета повчань та проповідей Єфрема Сирина полягає не в дидактиці, а у створенні молитовного настрою, залученні читача до своєї молитви, до свого розчулення та славослів'я. Ось звідки відчуття «спорідненості», із якою прийняли Єфрема Сирина слов'яни. Київська Русь ще не знала схоластичної «прохолоди» богословських трактатів, ще не була знайома з поняттям «духовного стану», ще готова була відкритим серцем сприймати проникливі слова Сириянина й від нього непомітно та надійно засвоювати «мистецтво з мистецтв» – ісихастське творення безперервної молитви.

Ключові слова: Єфрем Сирин, ісихазм, Київська Русь, середньовічна проповідь, християнське повчання.

Невід'ємною частиною духовного життя Київської Русі є ісихазм, який усвідомлюється як практика безперервної молитви. Як пише С.С. Хоружий, «сьогодні вже стало загальноновизнаною істиною, що ісихазм є ядром і стрижнем православної духовності, і в його досвіді здійснюється саме те ставлення людини до Бога, яке стверджується віровченням Православної Церкви»¹. Ісихазм, за словами М.О. Струве, це «зосередження християнського благовістя на найголовнішому, на єдиному на потребу в усіх сферах, і в боговідненні, і в поклонінні, і в оцерковленні життя. Христос-Бог втілюється не для того, щоб принести світові ще одне вчення, нехай і найдосконаліше, а для того, щоб людина мала доступ – не до природи Самого Бога, звичайно, – але до божественних світлоносних енергій, що випромінюються з неї»². Ісихазм має в основі вчення про богопізнання й обоження, тобто вчення про досягнення святості – без цього православ'я було б неможливим.

Ідея внутрішнього безперервного прагнення до Творця та особистого обоження, за твердженням прот. І. Мейєндорфа, «існувала ще в пізньому старозавітному юдаїзмі»³. Із

¹ Хоружий С.С. Познание исихазма в прошлом и настоящем. *Христианская мысль*. Киев: Киевское религиозно-философское общество, 2006. № 3. С. 43.

² Струве Н.А. Тайна исихазма. *Вестник РХД* (Париж – Нью-Йорк – Москва). 1992. № 164. С. 3–4.

³ Мейєндорф Иоанн, протопресвитер. История Церкви и восточно-христианская мистика / Сост. и общ. ред. И.В. Мамаладзе. Москва: Институт ДИ-ДИК; Свято-Тихоновский богословский институт, 2003. С. 562–563.

початком християнства ідея особистісного обожнення як початку преображення людей і світу злилася з християнським есхатологізмом. Тоді ж викристалізувалися основні принципи практичного ісихазму, тобто невпинне уважне творення Ісусової молитви, шляхом якого досягається бажане обожнення. На вказівки на практику безперервної молитви, а також на найвищий ступінь досконалості в цьому вченні, тобто на споглядання Фаворського світла, можна натрапити в IV ст. у преподобного Макарія Єгипетського, у X – у преподобного Симеона Нового Богослова, у XIII – в афонській чернечій літературі, і тим паче в богословських працях XIV ст., в епоху святиителя Григорія Палами, теоретика ісихазму.

«Коли Русь знайомиться з ісихазмом?» – запитує вчений-медієвіст В.В. Лепахін і відповідає на це запитання: «Якщо ісихазм – це практика безперервної розумно-сердечної Ісусової молитви, то, без сумніву, ісихазм приходить на Русь разом із християнством і чернецтвом, насамперед афонським (преподобний Антоній Печерський)»⁴. Основи цього вчення слов'яни сприйняли разом із прийняттям православ'я. Практика ісихазму, знайома слов'янам із найперших їхніх кроків у православ'ї, відобразилася в літературі, іконописі, богослужбовій музиці, архітектурі, книжковій мініатюрі тощо.

Особливістю успадкування цього вчення слов'янськими країнами була та щаслива обставина, що Slavia Orthodoxa уникла полеміки, теоретизування та, головне, протистояння ісихазму системі аргументів проти нього. Русь, можна сказати, уникла й самого терміна – ісихазм, – він трапляється в давньоруських текстах вкрай рідко. На існування ісихастської практики серед ченців Києво-Печерської лаври вказують І.М. Концевич⁵, В.В. Лепахін⁶, Н. Відмарович⁷ та інші. Проблема ісихазму в Київській Русі розглядає сучасний український медієвіст архієпископ Ігор (Ісіченко), зокрема, він пише: «Культура “молитви розуму” поширюється в Київській митрополії не стільки через вплив богословських праць, скільки через знайомство з живою аскетичною традицією тогочасних монаших осередків, насамперед константинопольських і афонських монастирів ... Руські літературні тексти XI–XIII ст. відображають високий авторитет і поширення Ісусової молитви»⁸. Дослідник вказує на згадку про молитву Ісусову в Житті Миколи Святоші, Повчанні Володимира Мономаха, Ходінні Ігумена Даниїла.

Окрім живої передачі молитовної традиції в монашому середовищі, про яку говорить І. Ісіченко, для поширення ісихастських ідей велике значення мав той величезний корпус перекладної літератури, який став надбанням наших предків після Володимирового хрещення. Саме цей пласт літератури став духовним та художнім контекстом культури Київської Русі. Ми, втім, не заперечуємо думку архієпископа Ігоря про те, що не богословські праці мали першорядне значення для поширення ісихазму в Київській Русі. У нашій роботі йдеться про літературу іншого змісту. Обсяг та склад перекладної літератури настільки великий і складний, що досі він залишається недостатньо вивченим, як пише Г. Подскальський⁹, посилаючись на роботу І. Дуйчева як найбільш авторитетне дослідження корпусу перекладної церковнослов'янської літератури¹⁰. І. Дуйчев відзначає два жанри, найважливіші для новонаверненої Русі й такі, що найчастіше трапляються серед перекладних творів: богослужбові тексти та проповідницька література. Власне богословська література, як зазначає цей дослідник, а за ним ще низка вчених-медієвістів (Д.С. Лихачов, Г.М. Прохоров, В.В. Лепахін, арх. Ігор (Ісіченко) та ін.), перекладалася значно рідше, тобто ісихастські святоотцівські твори в домонгольський період не були широко відомі слов'янському світу. Твори таких визначних проповідників розумно-сердечного ділання, як Іоанн Ліствичник, Симеон Новий Богослов, Ісаак Сирин і Авва Дорофей стали активно перекладатися слов'янськими мовами лише в XIV–XV ст., згідно з Г. М. Прохоровим¹¹.

Отже, якщо теорія ісихазму фактично залишилася поза межами руського духовного життя навіть у період паламітських суперечок (за винятком одного перекладу твору Давида Дисипата¹²), а власне ісихастська література набула поширення лише в XIV–XV ст., то

⁴ Лепахін В.В. Умное делание: (о содержании и границах понятия «исихазм»). *Вестник РХД* (Париж – Нью-Йорк – Москва). 1992. № 164. С. 24.

⁵ Концевич И.М. Стяжание Духа Святого в путях Древней Руси. Париж: YMCAA-PRESS, 1953. С. 109–125.

⁶ Лепахін В.В. Умное делание... С. 25.

⁷ Видмарович Н. Священнобезмолвие в древнерусской литературе. Загреб: Философский факультет, отделение славянского языка и кельности, 2003. С. 41–51.

⁸ Ісіченко Ігор, архієпископ. Аскетична література Київської Русі. Харків: Акта, 2007. С. 43.

⁹ Подскальський Г. Християнство і богословська література в Київській Русі (988–1237) / Пер. А.В. Назаренко; под ред. К.К. Акеңтева. Санкт-Петербург: Византиноворосика, 1996. С. 109.

¹⁰ Дуйчев И.С. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества / Пер. с болгарск. Г.И. Сафронова. ТОДРЛ. СПб., 1963. Т. 19. С. 107–129.

¹¹ Прохоров Г.М. Келейная исихастская литература (Иоанн Лествичник, Авва Дорофей, Исаак Сирин, Симеон Новый Богослов, Григорий Синаит) в библиотеке Троице-Сергиевой лавры с XIV по XVII вв. *Труды отдела древнерусской литературы* (далі – ТОДРЛ). Ленинград, 1974. Т. 28. С. 317–324.

¹² Прохоров Г.М. Сочинения Давида Дисипата в древнерусской литературе. *ТОДРЛ*. Л., 1979. Т. 33. С. 32–54.

які перекладні твори та в який спосіб змогли донести до новонавернених християн саму суть православного духовного життя? Адже засвоєння вчення про неперервну молитву та обоження було настільки глибоким, що руське церковне середовище на той час не знало жодного неприйняття ідей ісихазму, ніякого опору йому, на відміну від візантійського. Існування самої ідеї обоження, вдосконалення за допомогою творення безперервної молитви в культурі Київської Русі очевидне, досить згадати Житіє Миколи Святоші в Києво-Печерському Патерику¹³, Житіє Авраамія Смоленського, Слова Кирила Туровського¹⁴, Повчання Володимира Мономаха тощо. Сам розвиток руської духовної культури був би неможливим без укорінення ісихастського вчення в Стародавній Русі.

До паламітських суперечок проповідь ісихазму навіть у Візантії та на Афоні не могла мати характер цілеспрямованого, теоретично обґрунтованого поширення ідеї споглядання Фаворського світла та обоження, якого вона набула на Православному Сході в другій половині XIV ст. Натомість на Русі ця проповідь повинна була бути своєрідним повчанням про «ісихазм до ісихазму», проповіддю розумного ділання, у якій про саме розумне ділання говориться принагідно, як про щось само собою зрозуміле. Бо саме так це тут було сприйнято. Згадаймо, як пише про безперервну молитву Володимир Мономах: «Аще и на кони ѣздяче не будетъ не съ кымъ орудья, аще инѣхъ молитвъ не умеете молвити, а “Господи, помилуй!” зовѣте в тайне: та бо ѣсть молитва всѣхъ лѣпши, нежели мыслити безлѣпнѣю, ездя»¹⁵. Це коротке повчання поставлено поміж тих, які стосуються загального благочестя, побуту, управління державою, а водночас воно розкриває саме те, чому присвячені багато вчених праць візантійських богословів, агіографів і риторів. Прикметно, що автор Повчання, присвяченого, власне, питанням державного управління, торкається теми внутрішнього ділання. Роздуми про благочестя превалюють у Повчанні: вочевидь, для Володимира Мономаха ідеал державного діяча невід’ємний від аскетичного ідеалу. У його уявленні лише благочестива людина глибокої віри, яка здобула безперервну молитву, може бути справжнім правителем.

Щоб реципієнт сприйняв вчення як щось конче необхідне для всіх, природне, властиве людській натурі чи, як ми дозволили собі сказати, само собою зрозуміле, піднесення цього вчення має бути пов’язане з якимось особливим впливом на внутрішній світ людини. Інакшими словами, це має бути не вчене викладання догми, а, імовірно, створення в реципієнта такого душевного настрою, за якого безперестанна молитва стане не чесною, необхідною для порятунку, а внутрішньою потребою християнської душі, постійним станом «внутрішньої людини». Така проповідь ісихазму могла бути подана новонаверненій Русі лише у високохудожніх творах духовної культури, щоб бути сприйнятою не стільки розумом, скільки серцем, а проповідник ісихастських ідей мав бути великим письменником, який зміг торкнутися самого серця новонавернених.

Наважимося припустити, що одним із таких проповідників ісихазму для Київської Русі є преподобний Єфрем Сирин. Наше припущення спирається, принаймні, на три факти: 1) безсумнівна приналежність Єфрема до традиції ісихазму в найдавнішому й первісному розумінні цього слова. Сказати б, «ісихазму до ісихазму», тобто ісихазму до традиції психосоматичного ділання молитви, ісихазму до Палами; 2) популярність творів сирійського автора у Стародавній Русі, яку не можна порівняти з популярністю жодного іншого письменника; 3) виняткова ліричність, «сердечність» усіх проповідей та повчань Єфрема Сирина, що сприяє легкості та глибині сприйняття їх новонаверненими.

Історична ситуація, у якій творив Єфрем, і особистість автора визначили цілком особливе, можна сказати, специфічне світосприйняття, що відбилось у творах Сириянина й стало духовною спадщиною Стародавньої Русі. Зупинимося на особистості улюбленого на Русі письменника, щоб усвідомити особливості руського сприйняття ісихастської традиції.

Художня література та класичне мистецтво Сирії перших століть християнства – унікальне явище світової культури. «У першому тисячолітті нашого літочислення сирійський вплив відчувався від Індії до Китаю», – пише С.С. Аверінцев, автор одного з фундаментальних досліджень поетики Єфрема Сирина¹⁶. «Чим завдячує сирійським авторам (і спеціально Єфрему Сирину) давньоруська література разом із руським фольклором, кількома

¹³ Докладніше див.: Шуміло С. Оповідання про Миколу Святошу у Києво-Печерському патерику: досвід прочитання. *Київська старовина*. 2012. № 3. С. 3–8.

¹⁴ Див., наприклад: Шуміло С. Богослужбові піснеспіви в «Слові на неділю Квітну» Кирила Туровського. *Мандруючи світами та віками*. Збірник на пошану Юрія Пелешенка до 60-річчя народження / Під. ред. І. Набитовича. Київ–Дрогобич: Посвіт, 2016. С. 87–93.

¹⁵ Поучение Владимира Мономаха. *Изборник. Сборник произведений литературы Древней Руси* / Сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. Москва: Художественная литература, 1969. С. 152.

¹⁶ Аверинцев С.С. Между «изъяснением» и «прикровеніем»: ситуация образа в поэзии Ефрема Сирина. *Аверинцев С.С. Восточная поэтика: специфика художественного образа* / Отв. ред. П.А. Гринцер. Москва, 1983. С. 44.

словами й не скажеш...», – продовжує дослідник¹⁷. Утім, у зазначеному дослідженні С.С. Аверінцев і не ставить собі такого завдання, ми ж постараємося хоча б частково, наскільки дозволяють рамки статті, окреслити деякі риси сирийського впливу.

Про надзвичайну популярність творів Єфрема Сирина в Київській Русі неодноразово йшлося в літературознавчих дослідженнях¹⁸. Про це свідчить безліч перекладів та списків творів Єфрема, що існували на Русі. Найбільш популярним із них був «Паренесис», або «Втіха» – збірка слів, що відсилає до грецького перекладу творів сирийського автора. «Паренесис» був «однією з найбільш читаних книг у Стародавній Русі та інших слов'янських землях», – йдеться в «Словнику книжників і книжності Давньої Русі»¹⁹. Вплив «Паренесису» відзначають у Пролозі, Тлумачній Палей, багатьох житіях святих, наприклад, Авраамія Ростовського, Ніла Столобенського, Авраамія Смоленського. Вплив сирийського письменника вбачають у творах Климента Охридського, Іларіона Київського, Кирила Туровського, Серапіона Володимирського тощо²⁰. Так, наприклад, В.С. Горський наголошує на рисах впливу Єфрема Сирина в «Слові про Закон і Благодать» Київського митрополита Іларіона²¹. Відомо, що популярність Єфрема була настільки велика, що вплив його поезії знаходять навіть у фольклорних творах. Так, у духовних віршах вбачають відображення ідей та навчальних слів Сириянина²². Есхатологічні твори Єфрема відображені в руських духовних віршах про Страшний Суд. «Плач Йосипа Прекрасного», який існував як духовний вірш, є більш ніж наполовину дослівним переказом одного з творів Єфрема Сирина²³. Вочевидь, уподобані твори Єфрема не просто «зачитувалися до дір», але заучувалися напам'ять та існували як духовні вірші з неминучими за таких умов додаваннями, зменшеннями й спотвореннями авторського тексту. Про жодного іншого автора, чиї твори прийшли на Русь після Володимирова хрещення, не можна сказати нічого подібного. Фольклор завжди залишався областю відображення залишкових язичницьких вірувань, і тільки Єфрему Сиринові вдалося через століття й майже через тисячоліття так вразити душу далеких від нього слов'ян, що вони, так би мовити, прийняли його «за свого» і дозволили йому проникнути в усну творчість. Що ж саме спричинило таку високу популярність, і що «спорідненого» побачили слов'яни в цьому стародавньому проповідникові?

Єфрем Сирин, за словами С.С. Аверінцева, «найрепрезентативніша, бо найцентральноїша, фігура сирийської класики»²⁴. Він жив у IV ст. нашої ери спочатку в сирийському місті Нісівін, потім – в Едесі, центрі сирийської книжності. У церковному житті Єфрем був у чині диякона, який він прийняв досить рано. Основними заняттями Єфрема було викладання екзегетики та співу, а також керівництво «хором дівичь»²⁵, тобто, говорячи сучасною мовою, Єфрем Сирин був регентом в одній із сирийських парафій, де хор складався з черниць – у руслі стародавньої традиції.

Однією з головних тем у повчаннях Єфрема є тема безперервної молитви. Очевидно, саме в цьому він бачив основний сенс християнського ділання, головний шлях спасіння душі. Водночас його слова про безперервну молитву можна назвати простими й навіть певною мірою наївними. Тут немає міркувань ні про позу того, хто молиться, ні про дихання, ні навіть про безпеку молитовного (ісихастського) ділання: про «прелесть» (духовну оману), що підстерігає подвижника на шляху до досконалості. Суть безперервної молитви викладається лише в пораді ніколи не залишати її, але супроводжувати нею кожну свою справу. Звернімо увагу на простоту та доступність Єфремова повчання про молитву: «Істинно блаженна справа – не грішити, а грішникам – не впадати у відчай, але плакати про те, в чому згрішили, щоб сльозами знову отримати блаженство. Тому прекрасно завжди молитися, і не тужити, як говорить Господь ... Не лише входячи до церкви, а й у інші години переймайся цим; не зважаючи на те, чи працюєш, чи спиш, чи перебуваєш у дорозі, чи їси, чи п'єш, чи лежиш – не переривай молитви ... Тому чи ти в церкві, чи в себе вдома, чи в полі, чи пасеш овець, чи займаєшся будівництвом, чи буваєш на бенкеті – не залишай молитви; і, коли можна, схили коліна, а коли неможливо, молись розумом,

¹⁷ Там же. С. 45.

¹⁸ Див., напр.: Сперанский М.Н. История древней русской литературы / Редкол. С.Н. Иконникова и др. Санкт-Петербург: Лань, 2002. С. 225–228.

¹⁹ Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. Ленинград: Наука, 1987. Вып. 1 (XI – первая половина XIV вв.). С. 297.

²⁰ Там же. С. 298–299.

²¹ Горський В.С. Філософські ідеї в культурі стародавнього Києва. *Київ в історії філософії України* / В.С. Горський, Я.М. Стратій, А.Г. Тихолаз, М.Л. Ткачук. Київ: Вид. дім «KM Academia»; ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2000. С. 34.

²² Словарь книжников и книжности Древней Руси. С. 299.

²³ Докладніше див.: Шумило С. М. Духовний стих «Плач Йосифа Прекрасного» і його сирийський літературний источник. *ТОДРЛ*. Санкт-Петербург: Пушкинский дом, 2016. Т. 64. С. 602–607.

²⁴ Аверинцев С.С. Между «изъяснением» и «прикровенным»: ситуация образа в поэзии Ефрема Сирина. С. 51.

²⁵ Пигулевская Н.В. Культура сирийцев в средние века. Москва: Наука, 1979. С. 130–140.

і ввечері, і вранці, й опівдні»²⁶. І далі все повчання присвячене оспівуванню молитви у найпоетичніших висловлюваннях і подяці Богові за можливість молитовного звернення до Нього.

Однак нам відомо з творінь святих отців, що для «розумного ділання» недостатньо лише безперервного повторення молитовного тексту. Ісихастам потрібно було написати не один богословський твір, присвячений цьому «мистецтву з мистецтв»: і Симеон Новий Богослов, і Григорій Синаїт, і Григорій Палама, і Іван Ліствичник, і Авва Дорофей вказують на необхідність очищення серця, боротьби з помислами, зосередження уваги на серці та ін. Чи міг Єфрем Сирин не знати, наскільки все це необхідно молитвенику, наскільки велика небезпека «прельститися», перетворити Ісусову молитву на безглуздо повторювану мантру? Він міг не знати теорії, та вона в IV ст. ще й не оформилася на цілісне вчення, але він знав практику молитви: він був одним із найбільших молитвеників в історії християнства. Не кажучи прямо про те, що має супроводжувати безперестанну молитву, щоб здобути благодать Святого Духа, Єфрем Сирин так складає свої повчання, що й сердечне розчулення, і скруха, і чистота помислів видаються читачеві цілком природними та необхідними для молитви. Саме не-зосередженість письменника на якомусь певному способі молитви дозволяє читачеві сприймати її в єдності з внутрішнім удосконаленням та очищенням серця. Зосередженість на безперервному повторенні Ісусової молитви, підрахунок молитов, суворо визначена кількість молитов на вервиці тощо прийде в православ'я пізніше, не без впливу, як думається, пізньої латинської молитовної практики. У повчаннях Єфрема відображено те неупереджене, чисте ставлення до безперестанної молитви, яке було можливе лише на зорі християнства. Діаметрально протилежне цьому сприйняття безперервної молитви відображене, наприклад, у «Щирих розповідях прочанина своєму духовному отцеві»²⁷. Тут у центрі уваги кількість прочитаних молитов, навички до повторення Ісусової молитви – за відсутності будь-якої емоційності та чутливості; тут на допомогу молитвенику приходить досвід віків, розроблені отцями Церкви за два тисячоліття філософія безперервного ділання та техніка творення молитви.

Твори преподобного Єфрема мають особливу ліричність, вони відображують надзвичайно тонку чутливість автора. У центрі його уваги опиняється серце, сердечні переживання християнина та тема очищення серця.

Будь-яке повчання святого отця про безперервну молитву, як і будь-яка наукова стаття про ісихазм, у першу чергу стосується теми очищення серця, а отже – покаєння, скрухи, смирення й, нарешті, з'єднання розуму з серцем, тобто зосередження всіх думок, почуттів та життєвих сил на молитві. Подвижник, який став на шлях «розумного ділання», повинен починати з підвищеної уваги до стану свого серця, очистити та «розм'якшити» його для найбільш щирого й відчутного сприйняття молитовного тексту. Виховання свого серця, його переміна та очищення від земних помислів і почуттів – одне з найскладніших і найважливіших завдань молитвеника. Чисте серце, що вільне від непотрібних думок і перебуває в «безперервній молитві», – це та сама ісихія, бажана тиша, яку постійно шукає в собі аскет, і плодом якої стає споглядання божественного світла, прилучення енергії Божої, обоження. Пошук тиші, серцевої чистоти та молитви – болісно-радісна турбота подвижника, з нею він засинає і прокидається, вона говорить у його серці під час богослужіння чи фізичної праці, під час бесіди з ближнім, а також, якщо людина обдарована тим чи іншим талантом, – під час творчого процесу.

«Увага до внутрішнього життя людини», відзначена Д.С. Лихачовим у творах давньоруських авторів, – це і є увага до досвідченого проходження теренів «безперервної молитви»²⁸.

Перш за все, молитвеник зосереджується на рухах свого серця, і проповідник, який говорить про молитву і невпинне пам'ятання про Бога, цілком може оминати як непотрібні певні подробиці чи конкретику, окрім подробиць та конкретики найменших серцевих рухів християнина. Ця особливість християнського сприйняття, що відрізняє середньовічну думку від античної, окреслена С.С. Аверінцевим. Дослідник порівнює біблійне та середньовічне сприйняття людського тіла з античним і стверджує, що виявлене в Біблії сприйняття людини анітрохи не менш тілесне, ніж античне, але тільки «...для нього тіло – не постава, а біль, не жест, а трепет, не об'ємна пластика м'язів, а уразливі “потаємності надір” ... Це образ стражденного тіла – тіла, яке терзають, але в якому, однак, живе

²⁶ Єфрем Сирин, преп. Слово о молитве. *Творения: в 8 т.* [репринт]. Москва: Посад, 1994. Т. 3. С. 12. Порівняй з вище цитованим уривком із Повчання Володимира Мономаха.

²⁷ Вперше цей твір з'явився російською мовою у 1881 р., оригінальна назва: «Откровенные рассказы странника духовному своему отцу». Український переклад див.: Щирі розповіді прочанина своєму духовному отцеві / Переклад з рос.: ієромонах Дам'ян. Львів: Свічадо, 2021. 232 с.

²⁸ Лихачев Д.С. Развитие русской литературы XII–XVII веков. Эпохи и стили. Ленинград: Наука, 1973. С. 190.

... «кровна», «черевна», «серцева» теплота інтимності»²⁹. Розрізняючи язичницьке та християнське уявлення про Божество, О.Ф. Лосев також вказує на сердечність християнського почуття: «Платонік сприймає своє божество всім тілом та всією душою, не розрізняючи фізіологічних моментів сходження; Ісихасти натомість сприймають свого Бога диханням і серцем; вони «вводять розум» у груди та серце»³⁰. Аверінцев, розвиваючи думку Лосева, зауважує, що ця увага до серця пов'язана саме зі старозавітним впливом³¹. У Біблії ми неодноразово натрапляємо на опис того, як дихання завмирає від сильного почуття і славить Бога. Тим більше славослів'я властиве серцю, що тремтить від жаху чи веселощів, а іноді, кажучи словами псалмиста Давида, стає як м'який плавкий віск: «Бысть сердце мое, яко воск, таяй посреде чрева моего» (Пс. 21:15)³². Усе релігійне життя старозавітної людини, а тим більше християнина та ісихаста, зосереджене в серці. Розум, що оспівувався античними філософами, тут тлумачиться як щось вторинне стосовно сердечного почуття, для повноцінного життя він потребує з'єднання з серцем.

Ісихазм розвинув уявлення про розумну й сердечну діяльність людини в цілісне вчення про «введення розуму в серце». Тому «сердечна теплота інтимності», особлива гострота та проникливість, властиві, згідно з С.С. Аверінцевим, для ранньовізантійського світобачення, – це риси, що безпосередньо стосуються «розумного ділання» й незмінно властиві ісихастським творам.

Скруха, покаяння, сльози, сердечне розчулення – головні предмети проповідей сирийського автора. Описуючи зустріч із Василієм Великим, Єфрем Сирин розкриває перед нами таку глибину смиренності та самодокорення, яка призводить до абсолютної протилежності тому, як сприймають автора оточуючі та як він сам ставиться до себе: «...чи [це] ти Єфрем, – питає його Василій Великий, – який прекрасно схилив вию і взяв ярмо рятівного слова?» І сказав я у відповідь: «Я Єфрем, який сам собі перешкоджаю йти небесною стежею»³³. На згадку про покаянний плач, стенання та сльози можна натрапити практично на кожній сторінці творів сирийського автора: «І я, заплакавши, заволав і сказав: «Ти, отче, будь хранителем для мене, розслабленого та лінивого. Ти настанови мене на правий шлях, ти приведи в скруху скам'яніле серце моє. Перед тобою кинув мене Бог духів, щоб ти вилікував душу мою. Ти встанови човен моєї душі на воді миру»³⁴. Оспівуючи чесноти святителя Василя в похвальному слові, Єфрем, ніби відтіняючи світлість і духовну висоту святого, дедалі більше посилює власне приниження («унічиженіє»).

Отже, «розм'якшення» серця – одне з найважливіших завдань подвижника, який шукає щирі безперервні молитви. Тому «розм'якшення» серця – одне із завдань Єфрема Сирина як автора повчань. У жодного іншого церковного письменника ми не знайдемо такої великої кількості покаянних мотивів, такої частой згадки про сльози, сердечного розчулення, як у Єфрема. Його особливість у тому, що він не стільки закликає до покаяння, скільки відображає в повчаннях власну скорботу за свої гріхи: кається, плаче й переходить від плачу до славослів'я, ніби переживаючи під час творчого процесу й покаяння, і очищення, і наступні за цим розраду та розчулення. Тим самим письменник захоплює слідом за собою і читача, а той, читаючи, так само кається, плаче і – втішається, завершуючи читання щирим славослів'ям Творцю. У цьому простому принципі повчати не словом, а прикладом, не говорити про молитву, а молитися, створювати молитовний настрій, вочевидь, криється головний секрет проникливості творів Єфрема Сирина та їхньої популярності серед новонавернених слов'ян. Так, в одному з розділів «Паренесису» Єфрем пише, починаючи з покаяння і завершуючи почуттям пережитого очищення: «Прьваго же правила чернеческаго житія не съхранилъ еси, о съборѣ своемъ нерадилъ еси, по странѣ ходити навъклъ еси ... Отселѣ бо ти ся являєтъ безмолвіе. Отселѣ являет ти ся трѣпеніе. Отселѣ являет ти ся смиреніе, и кротость, и чистота...»³⁵

Чи не в цій дивовижній відвертості автора, який подає на суд інших власні гріхи, оплакує їх перед лицем усіх і кожного, хто буде його читачем, криється та «теплота інтимності», про яку писав С.С. Аверінцев, та довірлива простота, що проникла в саме серце новонавернених слов'ян і підкорила його? Здається, слов'яни сприйняли Єфремові твори так само відкритим серцем, яким сприймали в IV ст. духовні дочки Сириянина. Як ми

²⁹ Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 67, 69.

³⁰ Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии / Сост. А.А. Тахо-Годи; общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова. Москва: Мысль, 1993. С. 871.

³¹ Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. С. 68.

³² Цит. за: Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Москва: Синодальная тип-я, 1914.

³³ Єфрем Сирин, преп Слово к отречающимся от мира. *Творения: в 8 т.* [репринт]. Москва: Посад, 1993. Т. 2. С. 312.

³⁴ Там же.

³⁵ Паренесис. Житие и слова Ефрема Сирина. *Державна публічна науково-технічна бібліотека (Новосибірськ). Зібрання Тихомірова. № 530. Арк. 26.*

говорили, Єфрем Сирин за життя керував «хором дівиць» – це прототип майбутніх чернечих громад, а за часів Єфрема – це ядро звичайної християнської громади, хор храму, який співає для тих, хто приходить молитися. «Це їм [дівичам] приносить Єфрем кожен свій новий твір, із ними розучує текст та мелодію; вони – його “виконавський колектив”, але водночас його перша публіка. Коли думаєш про поезію Єфрема, не можна забувати про них ... Повчання Єфрема – не резонерські, бо повчає він не абстрактного учня, але своїх дівиць, яких бачить перед собою і знає, що їм потрібно; і тільки разом із ними, заодно з ними – будь-яку “душу християнську”, яка знайде себе в цьому колі, благо, коло ще не замкнулося, не відчуло себе “чернечим чином”, “духовним станом”»³⁶. Ось звідки стільки ліричності та душевності, стільки простоти та витонченості у повчаннях Єфрема, мета яких – не дидактика, а створення молитовного настрою, залучення читача до своєї молитви, до свого розчуження та славослів'я. Ось звідки відчуття «спорідненості», із яким прийняли Єфрема Сирина слов'яни. Київська Русь ще не знала схоластичної «прохолоди» богословських трактатів, ще не була знайома з поняттям «духовного стану», ще готова була відкритим серцем, як «хор дівиць» в Едесі, сприймати проникливі слова Сириянина й від нього непомітно та надійно засвоювати «мистецтво з мистецтв» – ісихастське творення безперервної молитви.

References

- Isichenko, I. (2007). Asketichna literatura Kyivskoi Rusi [Ascetic literature of Kievan Rus]. Khar'kiv, Ukraine.
- Lepakhin, V. (1992). Umnoie dielaniie: (o sodierzhanii i hranitsakh poniatia «ysikhazm») [Smart doing: (on the content and boundaries of the concept of "hesychasm")]. *Viestnyk RKHD – Bulletin of the Russian Christian Movement*, 164. P. 5–32. Paris, France.
- Shumilo, Sv. (2012). Opovidannia pro Mykolu Sviatoshu u Kyievo-Pecherskomu pateryku: dosvid prochyttannia [Stories about Mykola Sviatosh in the Kyiv-Pechersk Paterik: reading experience]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 3. P. 3–8. Kyiv, Ukraine.
- Shumilo, Sv. (2016). Bohosluzhbovi pisnespivy v «Slovi na nediliu Kvitnu» Kyryla Turovskoho [Liturgical hymns in Kirill Turovsky's "Word for April Sunday"]. *Mandruichy svitamy ta vikamy. Zbirnyk na poshanu Yuriia Peleshchenka do 60-richchia narodzhennia – Traveling the worlds and ages. Collection in honor of Yuri Peleshchenko to the 60th anniversary of his birth*. Kyiv; Drohobych, Ukraine.
- Shumilo, Sv. (2016). Dukhovnyi stikh «Plach Iosifa Priekrasnoho» i yeho siriiskii literaturnyi istochnik [Spiritual verse "Lamentations of Joseph the Beautiful" and its Syriac literary source]. *Trudy otdiela drevnirusskoi literatury – Proceedings of the Department of Old Russian Literature*, 64. P. 602–607. St. Petersburg, Russia.
- Vidmarovich, N. (2003). Sviashchiennobiezmolviie v drevnirusskoi literaturie [Sacred silence in ancient Russian literature]. Zagreb, Croatia.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium", editor-in-chief of the scientific journal "Severian Chronicle", scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

SAINT EPHREM THE SYRIAN'S WORKS IN KYIVAN RUS

The article examines some features of the medieval Christian worldview, reflected in the translated works of Ephrem, IV cent. Syrian writer, that existed in Kyivan Rus. **This paper aims** to determine the reason for Ephrem the Syrian's works extraordinary popularity among newly converted Slavs, proved by a large number of their manuscripts and allusions to them often found in ancient sermons, saints' lives and even folk spiritual songs. **The method** of hermeneutic analysis is used. **The article's novelty** is in comparing the situation of the newly converted Slavs and early Christian Syrian communities according to open-mindedness of their faith as it was before multi-volume theological works emerged. Despite lyricism and simplicity of presentation, in his sermons and homilies Ephrem the Syrian quite gradually explains the art of continuous prayer, heart purification, repentance, keeping mind in heart, self-condemnation and sorrow. The writer does not offer a reader theoretical considerations about necessity to repent and cry for one's sins, but directly cries and prays together with a reader, includes a prayer and a penitential text in a sermon that a believer can pronounce as own speech to God. These works extraordinary popularity in Kyivan

³⁶ Аверинцев С.С. Между «изъяснением» и «прикровеніем»: ситуация образа в поэзии Ефрема Сирина. С. 54.

Rus and simultaneous absence of significant theological oeuvres among translated literature in the early period of the Slavs Christianization both indicate Ephrem the Syrian's lyrical approach to a homily and a sermon became the most convenient and effective for the converted Slavs. **Conclusion:** the purpose of Ephrem the Syrian's homilies and sermons is not in didactics, but in creating a prayerful mood, involving a reader in one's prayer, emotion and praise. This was the source of the Slavs' "kinship" feeling when they accepted Ephrem the Syrian. Kyivan Rus did not yet know scholastic "coolness" of theological tractates and the concept of "spiritual state"; it was still ready to accept perceptive words of the Syrian with an open heart and to imperceptibly and reliably learn from him the "art of arts" – hesychastic creation of continuous prayer.

Key words: Ephrem the Syrian, hesychasm, Kyivan Rus, medieval sermon, Christian homily.

Дата подання: 15 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 23 лютого 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Твори преподобного Єфрема Сирина в Київській Русі. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 91–98. DOI: 10.5281/zenodo.7004466.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. Tvory prepodobnoho Yefrema Syryna v Kyivskii Rusi [Saint Ephrem the Syrian's Works in Kyivan Rus]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 91–98. DOI: 10.5281/zenodo.7004466.

Анжела Матющенко

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО. НАРОДЖЕННЯ НОВОГО ДРАМАТУРГІЧНОГО ЖАНРУ

DOI: 10.5281/zenodo.7013631

© А. Матющенко, 2022. CC BY 4.0

Спираючись на висвітлення у вітчизняній гуманітаристиці теми творчих стосунків та взаємовпливів реформатора вітчизняного театру Леся Курбаса та кінорежисера й кінодраматурга Олександра Довженка, автор статті, поєднуючи зі своїми попередниками, переходить до розгляду розбіжностей між функціонуванням слова й зображальних засобів на сцені та на екрані. Аналізуючи певні ключові відмінності між драмою та сценарієм, між талантом театрального режисера та режисера кіно й кінодраматурга, простежує процес народження такого нового драматургічного жанру як сценарій у творчій лабораторії кіномайстра Олександра Довженка.

Ключові слова: становлення митця, словесне, візуальне, драма, сценарій.

Тасмниця народження та формування індивідуальності митця завжди перебувала у центрі уваги дослідників-науковців. За певною традицією минулих часів її розкриття розкладалося на постійні константи: соціально-психологічна біографія дитяче-юнацького віку, що, як правило, слугує первинним життєвим матеріалом майбутньої творчості; обрання й свідоме або позасвідоме наслідування мистецьких авторитетів; і, нарешті, ранній період творчості, позначений художнім засвоєнням та подоланням чужих впливів та запозичень. Однак існують в історії мистецтва такі постаті, що випадаючи з такої схеми, постають ніби враз і не звідки – вже уповні сформованими та самодостатніми, хоча й незрілими, проте лише в координатах власного творчого шляху. І з'являються вони, як правило, у певні періоди розвитку мистецтва – а саме моменти вибухового виникнення його абсолютно нових жанрів, напрямів, або й – видів. До таких постатей належить, без сумніву, й Олександр Довженко, як феномен режисера та кінодраматурга водночас, чия поява співпала із народженням абсолютно нового виду мистецтва – кінематографу. Щоправда, у багатій науковій довженкіані є ґрунтовна розвідка, яка всуціль побудована на спростуванні цієї абсолютної унікальності з'яви Довженка, й її наукова обґрунтованість та вагомість не дають змоги її оминати при дослідженні проблеми формування митця. Це стаття відомого літературознавця Наталі Кузякіної «Олександр Довженко й Лесь Курбас», що вперше була опублікована у журналі «Дніпро» за 1994 р. І не випадково саме тоді, адже нарешті можна було на повний голос та без ідеологічних купюр заговорити про творчість геніального українського режисера театру Леся Курбаса та й самого О. Довженка теж, а також – про третю мистецьку постать цього трикутника «драматургія–кіно–театр», без якої дослідження «художніх стосунків» цих двох було б неможливим – драматурга Миколи Куліша.

За вищезгаданою схемою становлення митця, Н. Кузякіна уникає у своїй розвідці традиційних етапів дитяче-юнацького становлення, а відразу звертається до вивчення учнівства майстра та впливів, а точніше – впливу єдиного й головного, на її думку, режисерського авторитету для Довженка (хоча ніколи й не акцентованого ним самим) – новатора-режисера та реформатора українського театру Л. Курбаса. Справедливо відзначаючи при цьому, що у багатотомній науковій довженкіані радянського періоду (роботи Р. Юрєнєва, С. Плачинди, Ю. Барабаша та ін.) склалася тенденція витокми творчості кінорежисера вважати насамперед народні пісні й думи, а також твори Т. Шевченка та М. Гоголя. Приступаючи надалі до наукового обґрунтування своєї гіпотези про виключне значення для формування Довженка саме театральної творчості Курбаса, а також кількох його фільмів, Кузякіна наголошувала, що «темна історія стосунків Довженка з українськими письменниками» також чекає свого дослідника. Проте писалося це у 1994 р. – і тут варто наголосити, що ця історія на цей час досить ґрунтовно висвітлена, приміром, у книзі відомого кінознавця С. Тримбача «Олександр Довженко: Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі» (2007). Зокрема, він зупиняється на надважливому для теми цієї розвідки епізоді яскравого розкриття стосунків О. Довженка й

М. Куліша (а дотично – й Курбаса як режисера вистави), яке сталося під час обговорення вистави Молодого театру «Народний Малахій». Виступ Довженка був сповнений захоплення перед режисерською реалізацією п'єси на сцені та блискучим акторським виконанням, однак основна ідея драматурга про шкідливість волонтаристичного мрійництва як національної хвороби викликала щире обурення Довженка – завзятого утопіста й авангардиста від кінорежисури. Що водночас спровокувало надзвичайно цікаву відповідь автора п'єси Куліша, який, звинувачуючи критику в неспроможності витлумачити для сприймачів новаторське кіно- й театральне мистецтво, водночас розвинув і захистив свій задум у полеміці з Довженком як із... одним із реальних прототипів свого Малахія. С. Тримбач, докладно зупиняючись на цьому епізоді стосунків театрального драматурга № 1 та генія кінорежисури й досить об'єктивно акцентуючи месіансько-волонтаристські нахили головного героя своєї книги, доходить справедливого висновку, що саме Довженко як надзвичайно цікава та обдарована особистість мів певною мірою водночас побачити себе у постаті Малахія – «хворого на голубі мрії» Кулішевого пророка: «У “малахіанстві” драматург, а за ним і театр спробували мистецькими засобами виразити сутність недолугого утопізму, коли майбутнє, оті самі “голубі мрії”, прискорюється, коли ставиться категорична вимога дістатися ідеалу вже завтра... До певної міри можна сказати, що Довженко справді мав деякі риси “малахіанства”, донкіхотського прожектерства. І, можливо, деякі його монолози в літературно-мистецьких компаніях нагадували виступ Малахія перед робітниками...»¹

Повертаючись до розвідки Н. Кузякіної, треба відразу зазначити, що попри її щире прагнення дотриматись повної об'єктивності, – увесь її текст пронизаний очевидним намаганням підкреслити духовно-творче менторство Курбаса стосовно Довженка (що було обумовлено й різницею у віці – сім років, і різницею в освіті), і разом із тим певне заперечення останнім будь-яких вчителів та авторитетів над собою. Простежуючи паралельний на початку 1920-х рр. розвиток їхніх біографій, дослідниця зупиняється на першому перетинанні – коли у 1918–1920-х рр. ще юний Сашко Довженко, навчаючись у Києві, не міг не бачити перші вистави Молодого театру Леся Курбаса, й насамперед – сенсаційних «Гайдамаків» за Т. Шевченком. На щастя, як вважає Н. Кузякіна, вони не зіткнулися як дві надзвичайно особливі індивідуальності «впритул» – коли влітку 1920-го Довженко було навіть призначено комісаром театру, – адже в цей же період Курбас із трупою виїхав до Харкова. Однак саме перші, проникнуті духом студійного експерименту курбасівські вистави, зокрема, за «Молодістю» М. Гальбе або «Йолою» Е. Жулавського, не кажучи вже про «Гайдамаків», і були справжніми «режисерськими класами» майбутнього кіноноватора, хай і не до кінця визнаними ним самим: «Перед Довженком-глядачем розгортав свої вистави романтичний і поетичний театр у повному розумінні цього слова: його акторам була притаманна підкреслена, децю скульптурна пластика з певним тяжінням до символіки жесту і мізансцен. Юнак уперше зустрівся з режисурою умовних виражальних засобів, не побутовою. До кожної з вистав Курбаса критика, а певно і глядач могли мати свої претензії, але не можна було відкинути цілком виразне бажання режисера творити виставу як художній образ власного бачення світу. Мені здається, що вистави Молодого театру – це перший курс режисерського факультету Довженка. Тут закладаються ще цілком непомітно професіональні основи майбутнього кінорежисера-романтика, поета»². Друга й найбільш значуща зустріч Довженка з театром Курбаса відбувається через кілька років. Інтервал надто важливий для обох. І один, і другий йдуть назустріч хвилі політичного мистецтва, загалом політизації життя, що характерно для сучасності. Обидва посідають, як це незабаром виявиться, близькі позиції у мистецтві, обидва прагнуть зберегти романтичні основи свого світобачення у синтезі символічно-плакатних образів революційного-мистецтва з енергією експресіонізму. Народжується український оригінальний

Віокремлюючи основні риси цієї естетики – синтез слова, звуку й пластики; плакатно-скульптурні мізансцени; контрастний монтаж епізодів (із використанням власне кінозображення) – Н. Кузякіна доходить остаточного висновку про те, що саме на сцені свого театру Леся Курбас показав майбутньому кінорежисеру й також експресіоністу за стилем та світовідчуттям О. Довженку весь діапазон художніх засобів – тобто завершив його творче «виховання»: «Друга зустріч Довженка з театром Курбаса відбувається через кілька років. Інтервал надто важливий для обох. І один, і другий йдуть назустріч хвилі політичного мистецтва, загалом політизації життя, що характерно для сучасності. Обидва посідають, як це незабаром виявиться, близькі позиції у мистецтві, обидва прагнуть зберегти романтичні основи свого світобачення у синтезі символічно-плакатних образів революційного-мистецтва з енергією експресіонізму. Народжується український оригінальний

¹ Тримбач С. Олександр Довженко: Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі. Вінниця, 2007. С. 82–83.

² Кузякіна Н. Олександр Довженко та Леся Курбас. *Наталья Кузякіна. Автопортрет, інтерв'ю, публікації*. Дорогобич–Київ–Одеса, 2010. С. 91.

варіант “революційного експресіонізму” – як визначить Бажан стиль Довженка тих часів»³. Надалі, довершуючи свою концепцію повного «виростання» кінематографу Довженка з театру Курбаса, Н. Кузякіна знаходить уже прямі паралелі-запозичення в перших фільмах кінодебютанта й виставах театрального метра, а саме: сміх божевільного солдата в «Арсеналі» Довженка, що повторює незабутній регіт зацькованого Джиммі Хігінса з однойменної вистави Л.Курбаса, або знаменитий танок Василя у «Землі», що також нагадував танок того само курбасівського героя. Урешті-решт, усі центральні ролі у вершинних фільмах раннього Довженка виконують... найкращі актори театру Курбаса – А. Бучма, М. Крушельницький, С. Свашенко, – що ніби прямо переходять із його сцени на екран.

Усі вищерозглянуті тези Н. Кузякіної у її розвідці «Олександр Довженко й Леся Курбас» цілком видаються науково й фактологічно обґрунтованими. Однак той же С. Тримбач, віддаючи належне цікавим спостереженням цієї дослідниці, разом із тим цілком справедливо наголошує на не настільки прямому, а більш опосередкованому впливі авангардного театру Курбаса, як присутньої складової художньо-естетичної атмосфери доби, – на становлення молодого Довженка як автора новітнього виду мистецтва: «В плані становлення саме режисера, який починав своє професійне життя у певному професіональному контексті, середовищі, який засвоював і відтак успадковував цілком конкретну режисерську культуру і технологію, найбільше важить саме творчий набуток Леся Курбаса... Практично немає сумнівів у тому, що Довженко уважно дивився фільми, зроблені Курбасом на Одеській кінофабриці... Звичайно, мова не йде про якесь механічне, учнівське наслідування. Довженко надто визначна постать у мистецтві, щоби можна було помислити щось подібне. Йдеться про інше – будь-яке явище не виникає у безповітряному просторі. Відтак, важить контекст, атмосфера, джерела. 1920-ті роки в Україні були насичені пошуками власної національної ідентичності, свого місця у світовому культурному ансамблі. Інтрига такого пошуку не могла не захопити і молодого Довженка»⁴. Водночас, як кінознавець і дослідник, набагато вільніший у своєму аналізі епохи, яка залишилась від нас уже на столітній часовій відстані, С. Тримбач своєю чергою наголошує – експериментально-авангардні пошуки Курбаса в театрі (як, до речі, й авангардистів від літератури або й того само кіно) не були настільки значущими й впливовими, на жаль, для тогочасних сприймачів мистецтва, навіть і професійних, – як для нас у сьогоденній культурно-історичній даличині. І в цьому полягала певна драма тогочасної культурної ситуації. Не погодитись із цим внаслідок можна важко – зокрема, ще й у світлі вищенаведеного епізоду обговорення вистави за «Народним Малахієм», – коли неспроможність навіть тогочасної професійної критики сприйняти й витлумачити для пересічного глядача актуальне мистецтво засвідчив сам драматург-новатор М. Куліш, посилаючись при цьому на нещасливу прокатну долю й Довженкового «Арсеналу». До речі, саме в «Арсеналі» Н. Кузякіна вбачала найбільше формально-образних збігів між театральною естетикою Курбаса його експресіоністичного періоду, – та, власне, стильовими знахідками кінорежисера Довженка. Тож на цій підставі можна дійти висновку, що саме експресіонізм як на сцені, так і на екрані виявився тим найбільш складним та «незрозумілим» стильовим напрямом для національного глядача, що й змусило, врешті-решт, митців-новаторів на межі 1920–1930-х рр. відмовитись від певного радикалізму власних художніх пошуків. Не може не звернути на себе уваги також великий розділ у книзі С. Тримбача, присвячений творчому становленню О. Довженка підчас перебування в Німеччині. Основними факторами цього процесу дослідник виокремлює кіно німецьких режисерів-експресіоністів, а також... зустріч Довженка з геніальною особистістю та творами першого у світі скульптора-експресіоніста, українця за походженням Олександра Архипенка. Оскільки – і тут виникає перша підстава для посутнього заперечення концепції Н. Кузякіної – витоки кіномистецтва, зокрема, саме авторського кінематографу О. Довженка, – обумовлені насамперед його візуально-технічною природою, тому їх треба скоріше шукати не у театральному, а в художньому мистецтві.

Безумовно, ранній кінематограф виглядав і багатьма сприймався як «театр на простирадлі», оживил сценічні картини, – однак це був, так би мовити, ще позамистецький «дитячий» вік і стан його. Але на рівень мистецтва кіно виходить саме тоді, коли спізнає всі власні можливості «оживлення» візуальних вражень на екрані та художнього маніпулювання ними – тобто монтажу. Осердя театального впливу на глядача – це жива акторська емоція, конфігурації та рухи акторських постатей на сцені – тобто майстерність режисерської мізансцени й психологічна глибина мислення режисера. Початок й таємниця візуального впливу на глядача в кінематографі – це динаміка кінозображень, рух на екрані

³ Там само. С. 92.

⁴ Тримбач С. Олександр Довженко... С. 88–90.

усіх природно-предметних елементів реального життя, тобто, за висловом О. Довженка, – «весь видимий світ у його безмежній розмаїтості»⁵ І саме звідси починається як талант кінорежисера – що полягає у здатності бачити, відчувати й відтворювати на екрані цей колообіг життя у часопросторі, – так і головна відмінність цього таланту від театральнорежисерського, а також – головні розбіжності між кіносценарієм як драматургічною першоосновою фільму та театральною п'єсою. Цим розбіжностям О. Довженко присвятив багато уваги у своїй мистецтвознавчо-публіцистичній спадщині, і, зокрема, у статті «Слово у сценарії художнього фільму», де відразу ж відзначив неможливість прямого перенесення драматичної п'єси на екран в силу художньо-зображальної специфіки нового мистецтва, абсолютно відмінної від театральної: «Чи не найменше вдавалася кінематографу, незважаючи на його драматургічну основу, театральна п'єса, дія якої проходить в тісному прямокутнику театральної сцени, з її хай навіть чарівливою умовністю. Природа художнього фільму, як твору мистецтва синтетичного, вміщує в себе і п'єсу, і повість, і роман, і разом з тим відрізняється від п'єси і від роману хоча б уже тим, що має можливість показати весь видимий світ в усій його безмежній розмаїтості...»⁶ А далі, перш ніж перейти до основних принципів побудови сценарію як проаоснови майбутнього кінотвору й водночас – новітнього різновиду твору драматичного – Довженко блискуче формулює модель «антип'єси», тобто поганого, невдалого твору драми, який на сцені неминуче породжує невдалу виставу. І лаконічність та точність цієї формули свідчать не тільки про величезну обізнаність кіномайстра з театральною сферою, але й його тонке вроджене відчуття власне театральнодраматичного: «Треба мати особливу силу творчої уяви, глибоке знання життя і багатство слова, щоб дати можливість артистам театральної сцени цілковито заповнити глядача, щоб ні сценічний підкреслений грим, не вирізані з фанери дерева декорації – ніщо не викликало в глядача під час спектаклю критичного до себе ставлення. В поганих п'єсах з поганою мовою, блідими образами, фальшивими ситуаціями навіть високо обдаровані артисти змагаються на сцені, задихаючись разом з глядачем серед клею, фарби та мертвих фанерних дерев»⁷. Після цього автор статті, нарешті, звертається до проблеми написання сценарію як словесної прамоделі фільму, у якому слово має слугувати вже іншій меті – насамперед відтворенню точної, але й всебічно змодельованої стереоскопічної картини реального буття. Лаконізм, деталізація й водночас повнота охоплення життя – ось три кити (за Довженком), на яких має триматись сценарій, зберігаючи при цьому основну ознаку драматичного твору взагалі – глибинний внутрішній (тобто філософсько-психологічний) та зовнішній (тобто суто сюжетний) конфлікти: «В кіно – інша річ. На екрані нема ні підкресленого гриму, ні умовності декорацій, апарат фіксує реальний світ – землю, воду, небо, у фільмі фігурують тварини, пташки і діти у всій своїй безпосередності, і артисти, які пам'ятають про необхідність бути вірними правді природи, пташок і дітей. Тому іноді сіре й невиразне слово кінодраматурга може проскочити непоміченим у цьому потоці, як певна видимість правди. Тут мимоволі напрошується неправильний висновок: ну і чудесно, коли з цих причин убоге невиразне слово, власне, мало шкодить фільмові. Тим краще для кінодраматурга. Ні, навпаки, тим небезпечніше й шкідливіше воно»⁸.

Отже, наголосивши на тому, що словесна убогість тексту театральної п'єси породжує мертвий театр, де на тлі фанерних декорацій актори постають абсолютно «оголеними» у художньо-психологічному сенсі, Довженко, проте, заперечує думку про виключно лаконічно-називний стиль викладу в кіносценарії. Навпаки: він наголошує, що точність і лаконізм вислову сценариста виключає вбогість його виразу й думки, адже саме від цього залежить кінопотенціал сценарію, а ще – його «повноцінність» як літературного твору: «Треба вживати всіх заходів, щоб сценарій став повноцінним літературним жанром в усіх його деталях. Треба так писати, щоб за допомогою ремарки, нехай іноді й задовгої, але точної і творчої, не тільки режисер, а й актор, який вперше знімається, міг правильно зрозуміти авторський задум»⁹.

Для того, щоб довести й проілюструвати ці теоретичні тези кіномайстра, можна було б звернутись до всіх відомих уривків із його славетних кіноповістей, створених на основі сценаріїв головних кіношедеврів Довженка – «Земля», «Арсенал» або «Щорс». Однак цікавішим видається довести першоприродність або й вродженість таланту кінодраматурга й саме кіно- (а не театрального!) режисера, – звернувшись до сторінок художнього заповіту й «лебединої пісні» майстра – «Зачарованої Десни». Оскільки саме з її сторінок постає унікальний світ нестримної уяви майбутнього митця (проте пронизаної вже тоді драма-

⁵ Довженко О. Слово у сценарії художнього фільму. Олександр Довженко. Твори у п'яти томах. Київ, 1984. Т. 4. Статті, виступи, лекції. С. 140.

⁶ Там само.

⁷ Там само. С. 141.

⁸ Там само.

⁹ Довженко О. Слово у сценарії... С. 143.

тичними конфліктами), й водночас – уяви, сповненої ще неусвідомлено першооснови будь-якого мистецтва, – метафори, тобто художнього порівняння усіх звичайних явищ життя з чимось надзвичайним: «Чого тільки я не бачив на самому небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток. Неспокій, рух, боротьбу я бачив скрізь – в дубовій, вербовій корі, в старих пенях у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах двоїстим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите»¹⁰. І тут варто наголосити, що усі довженківські метафори, ще навіть зосереджені в бурхливій дитячій уяві, – вже мають насамперед художньо-зображальну, а не театральну-психологічну природу.

Водночас саме на сторінках «Зачарованої Десни», основою якої стали дитячі, тобто найглибинніші й безпосередні спогади-враження, можна знайти кілька епізодів, що передають ту головну й вроджену здатність майбутнього кінорежисера, – сприйняття світу в невпинному й одночасно багатовекторному й багатоосібному русі. Так, у нібито драматичний момент, коли малий Сашко дізнається про смерть своєї баби, що надто критично ставилась і до нього самого й до всього живого навколо, малий герой кіноповісті переживає раптом суто дитячий екстаз психологічного звільнення й відчуття повноти весняного світу, яке поділяють із ним усі оточуючі. І цей епізод – взятий нібито цілком з дитячої уяви – постає як повноцінний майже «розкадрований» сценарій блискучого фільму, тобто за формулою Довженка, – як проекція частини світу в її емоційно-подієвому русі: «А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті. Веселий Пірат грає ланцюгом і дротом. На драній стрісі півень піє. Гуси з кабаном їдять щось з одного корита в повній згоді. Горобці цвірінькають. Батько труну струже. Сніг розтає. Із стріх вода капає... Так я заліз тоді на купу лози та й ну гойдатися, та й ну гойдатися, та й ну гойдатися. А по дорозі з відрами по воду їде дід Захарко, дід коваль Захарко, їде дід Захарко... Гукає в каложі дід Захарко. Мина хоче діда прохромить рогами. Голуби у небі. Із стріх вода капає. Про пекельні муки співають старці. Пірат скаженіє. Поверх купи гною півень курку топче. Горобці на клуні. А я на лозі. Я гойдаюся на мокрій лозі, і кашляю гучно, й регочу, щасливий: я чую весну»¹¹.

Отже, з усіх вищевідзначених теоретичних висновків, що базувалися звичайно не тільки на провіднісних відкриттях кінорежисера-новатора, а й на його практичних спостереженнях у процесі написання сценаріїв та зйомок власних фільмів, – впливає та формула новітнього драматургічного піджанру, яким був сценарій у 1920–1930-х рр. і яким пізніше стала кіноповість серед жанрів прози. Їм насамперед властива не театральна (закладена лише в словах персонажів та ремарках драматурга), а суто кінематографічна образність – життєподібна й пов'язана з рухливою змінністю зображувального. Її автор добивається, за Довженком, орудуючи двома пензлями водночас, – великим та малим – тобто через звуження погляду автора, а потім і знімальної камери до найменших деталей реального світу, й – відразу переходячи до «крупних планів» людського обличчя або гігантських пейзажних панорам. Так розкривається у кіно, крім вищезгаданих внутрішнього та зовнішнього конфліктів, що притаманні й драмі, ще третій, унікальний – суто художньо-зображальний, що виникає з монтажної боротьби й контрасту екранних образів. Зовсім нове призначення й специфіку в сценарії та на екрані отримує також театральне поняття паузи, яка на сцені не може бути безкінечною, хоча й грає надважливу художню роль. Адже зображення на екрані «німе» за визначенням й разом і з тим може відтворювати стан тиші, що не тільки передає внутрішню напругу людського мовчазного роздуму або переживання, а й, за Довженком, безкінечні «мовчазні» процеси людського та природного існування: «Спробую назвати навіть кілька видів тиші. Може бути тиша роботи. В театрі працю найчастіше не показують, про неї лише говорять. В кіно ми показуємо працю. Отже, може бути тиша гармонійно злагодженої роботи. А що є прекраснішого за людину в праці. Може бути тиша простору. І може бути тиша патетична або лірична тиша спокою. І є тиша споглядання і сповнена високої поезії тиша мислення, тиша творчості або тиша результату, розв'язки, тиша глибоких внутрішніх переживань. Це – не просто відсутність слова, а таки й розвиток усієї дії, що дає змогу використати паузу як яскравий засіб художнього враження»¹².

Таким чином, визнаючи правомірність спостережень та їх доказів у давній розвідці Н. Кузякіної, хотілося б наголосити на кардинальних та базових відмінностях між талан-

¹⁰ Довженко О. Зачарована Десна. Харків: Фоліо, 2008. С. 166.

¹¹ Там само. С. 170–174.

¹² Довженко О. Слово у сценарії... С. 153.

том театрального та кіно-режисера – безвідносно до індивідуальних постатей Леся Курбаса й Олександра Довженка та їх життєвих і творчих стосунків. А ці відмінності водночас тісно пов'язані з розбіжностями між драмою й сценарієм, між виставою та фільмом, – обумовлені суто формально-художніми особливостями кіно як новітнього виду мистецтва ХХ ст., що, поєднуючи в собі здобутки всіх попередніх його видів, дав можливість митцю як ніколи уповні відобразити красу й велич, а головне – безкінечний рух життя у «формах самого життя»: «Сценарій – не п'єса, хоч подібний до п'єси, оскільки повинен задовольняти всі вимоги драматургічної побудови; що сценарій не слід наближати до п'єси, обмеженої специфікою сцени, що фільм має можливості пересування дії в просторі, в часі теперішньому, минулому, давноминулому, майбутньому і в масштабах, не доступних ні для якого іншого виду мистецтва. І найголовніше, – сценарій вимагає, щоб усе в ньому жило і розвивалось не тільки у внутрішньому сюжетному, але й у просторовому русі, у повсякчасній зоровій змінності... Автор сценарію ніби говорить режисерові, майбутньому втілювачу його задумів: не забувайте про рух. Я написав для вас не драму і не повість, хоча це і драма і повість. Це кіносценарій. Це своєрідна *проекція частини світу в русі*. Будьте щедрі в його показі: рухайтесь»¹³.

References

Kuzyakina, N. (2010). Oleksandr Dovzhenko ta Les Kurbas [Oleksandr Dovzhenko and Les Kurbas]. Avtoportret, intervyyu, publikatsiyi. 574 s. Dorohobych–Kyiv–Odesa.

Trymbach, S. (2007). Oleksandr Dovzhenko: Zahybel bohiv. Identyfikatsiya avtora v natsionalnomu chaso-prostori [Oleksandr Dovzhenko: The death of the gods. The identification of the author in the national time-space]. Vynnytsya.

Матющенко Анжела Вікторівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української літератури ХХ ст. та сучасного літературного процесу, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (вул. Грушевського, 4, Київ, 1,01001).

Matyushchenko Angela – Ph.D in Philology, researcher of the department of Ukrainian literature of the twentieth century and contemporary literary process, Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Hrushevsky Str., Kyiv, 1,01001, Ukraine).

E-mail: amliter21@ukr.net

OLEKSANDR DOVZHENKO. THE BIRTH OF A NEW DRAMATIC GENRE

Based on the coverage of the creative relations and mutual influences of the reformer of the domestic theater Les Kurbas and the film director and dramaturg Oleksandr Dovzhenko in the domestic humanities, the author of the article, arguing with his predecessors, proceeds to consider the differences between the functioning of words and visual media on the stage and on the screen. Analyzing certain key differences between drama and script, between the talent of a theater director and a film director and a film dramatist, it traces the process of birth of such a new dramatic genre as the script in the creative laboratory of the film master Oleksandr Dovzhenko.

Key words: becoming an artist, verbal, visual, drama, script.

Дата подання: 2 лютого 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Матющенко, А. Олександр Довженко. Народження нового драматургічного жанру. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 99–104. DOI: 10.5281/zenodo.7013631.

Цитування за стандартом APA

Matyushchenko, A. Oleksandr Dovzhenko. Narodzhennia novoho dramaturhichnoho zhanru [Oleksandr Dovzhenko. The birth of a new dramatic genre]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 99–104. DOI: 10.5281/zenodo.7013631.

¹³ Там само. С. 142.

Софія Варецька

ФЕНОМЕН ВИНИ Й СПОКУТИ В РОМАНІ «ХОДОЮ КРАБА» ГЮНТЕРА ГРАСА¹

DOI: 10.5281/zenodo.7013644

© С. Варецька, 2022. CC BY 4.0

Проаналізовано феномен вини й спокути в романі «Ходою краба» Нобелівського лауреата з літератури Гюнтера Граса. Наголошується, що так зване подолання історичного минулого, яке виникло в німецькій культурі після Другої світової війни, актуальне й до нині. На поч. ХХІ ст. комплекс питань, як скажімо: відповідальність людини перед історією, особиста відповідальність кожного індивіда в скоєних злочинах, повоєнні травми і як жити з ними далі, особиста вина людини, а також колективна вина тощо набуває нових смислів. Черговим поштовхом зацікавлення до цієї проблеми вважають вихід з друку роману «Ходою краба» Гюнтера Граса 2002 р. Саме тут автор демонструє, як відбувається переосмислення однієї й тієї ж трагедії трьома поколіннями однієї родини, а саме – довгий час замовчувану загибель лайнера «Вільгельм Густлофф» з величезною кількістю біженців під час Другої світової війни. Проміжок змальованого часу охоплює майже 60 років, і це та часова дистанція, яка дозволяє абсолютно інакше подивитися на табуовані трагічні події підліткам у ХХІ ст., вони, на відміну від батьків, рішуче відстоюють власну позицію й приймають відповідальність за скоєне цілковито на себе.

Ключові слова: вина, подолання минулого, Гюнтер Грас, «Ходою краба».

Тема вини в німецькому суспільстві постала одразу після закінчення Другої світової війни. Інтелектуальна спільнота почала активно опрацьовувати досвід, набутий на війні. З'явився цілий комплекс питань, як скажімо: відповідальність людини перед історією, особиста відповідальність кожного індивіда в скоєних злочинах, повоєнні травми і як жити з ними далі, особиста вина людини, а також колективна вина тощо. Саме тоді породжується одне з перших розумінь цієї складної теми, а зокрема, в доповіді Теодора Адорно «Що означає “опрацювання минулого”», яку філософ прочитав 6 листопада 1959 р. перед Координаційною радою з питань християнсько-єврейської співпраці, йде мова про: «...дієве “опрацювання Минулого” через формування особистого розуміння окремої людини соціальних причин і жаклих наслідків панування тоталітарного режиму. Це ліквідує її “політичне неповноліття” й тим самим унеможливує історичне повторення в Європі злочинів авторитарної влади»². Отож філософ активно наголошує на індивідуальному розумінні, коли вина за скоєне переходить із колективу на окрему людину. У той же час Адорно стверджує, що це процес довгий і дуже болючий для німецького суспільства. Що в 1960-х рр. при владі й далі залишаються ті ж самі люди, що очолювали Третій Рейх, що найкращими ліками стало забуття жаклих подій, своєрідне майже штучне очищення пам'яті від усього пережитого.

Визначальну роль у формуванні розуміння провини німців відіграв німецький філософ Карл Ясперс. У науковій розвідці «Питання провини»³ (Schuldfrage) він підіймає цілий пласт проблем, пов'язаних із усвідомленням та визнанням німецьким народом своєї вини за скоєні злочини перед людством. Розмірковуваннями на цю тему філософ розпочав суспільно-політичну дискусію, головною метою якої було напрацювати єдиний підхід до розуміння колективної та індивідуальної провини, а також методів її подолання. Адже в повоєнному суспільстві однією зі стрижневих криз постала саме криза ідентичності. Ясперс вважав, що якщо німці зможуть визнати власну вину, спокутувати її, то це перший крок до подолання трагічного минулого. «Ми повинні з'ясувати питання німецької провини. Це стосується нас самих. Це робиться незалежно від закидів, які до нас доходять ззовні, хоча ми й можемо ними користуватися як дзеркалом. Ми почуваємо себе причетними не лише до того, що відбувається тепер, не лише співвинними у діяннях сучасників, але й причетними до традиції. Ми зобов'язані взяти на себе вину наших батьків. Ми всі винні в

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Адорно Т. Що означає «опрацювання минулого». *Філософія освіти*. 2018. № 1 (22). С. 6–24.

³ Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. Москва: Прогресс, 1999.

тому, що в духовних умовах німецької нації була можливість такого режиму»⁴, стверджує Карл Ясперс. На ці міркування була різна реакція в повоєнному суспільстві, адже більшість все ж вважало, що необхідно перегорнути сторінку і почати все з початку. Саме так називається новий етап у розвитку німецької літератури після 1945 р. – година нуль (Stunde 0).

Опрацювання того трагічного досвіду триває й до сьогодні, внуки й правнуки свідків та безпосередніх учасників і далі несуть на собі тягар минулого, що став частиною сімейних історій. Адже пережите не зникає безслідно, воно залишає свою печать й відбитки в зовсім неочікуваних місцях і звучить по новому для кожної генерації. Одну з перших суттєвих реакцій на вчинки батьків здійснюють діти; саме так відбулося з поколінням 1968-го року – молодими людьми, які зробили революцію тим, що змусили своїх батьків оприлюднити правду, яка 20 років замовчувалася⁵. «Проблема вини й негативного впливу продовжує залишатися важливим спонукальним мотивом для написання книг, однак переосмислення вини й відмежування не вкладається більше в спрощену схему взаємовідносин “батьки і діти”, а тяжіє до епічної широти й перспективи»⁶. Отож, щоб звільнитися від такого тягара минулого, потрібен час і постійне проговорювання усіх питань, пов’язаних із цією проблемою.

Для Нобелівського лауреата з літератури 1999 р., Гюнтера Граса, німецького письменника й митця, тема вини постає наскрізною для усієї його творчості, починаючи з першого роману «Бляшаний барабан» (1959), який відкриває так звану Данцизьку трилогію, і завершуючи останнім автобіографічним циклом творів – трилогією спогадів: «За чищенням цибулі» («Beim Häuten der Zwiebel», 2006), «Фотокамера» («Die Box», 2008) та «Гримові слова» («Grimms Wörter», 2010). Однак одним з найпотужніших текстів на цю тему все ж є роман 2002 р. «Ходою краба» («Im Krebsgang»). «Вихід з друку “Ходою краба” супроводжувався масштабною інформаційною кампанією, журнал “Шпігел” зі своєю шестимільйонною аудиторією зробив трагедію лайнера “Густлофф” головною темою номеру»⁷.

Власне в романі правдиве трагічне історичне минуле постає тлом для фіктивних подій. І саме цей роман відкриває ще один ящик Пандори щодо тлумачення теми «Подолання історичного минулого»⁸. Адже перших 50 років після війни піднімати тему про втрати з боку німецької сторони було не гуманно і неприйнятно, враховуючи загальну кількість жертв по війні. У романі про це мовиться так: «“Вільгельм Густлофф” і проклята історія цього корабля стала на десятиліття, та би мовити, загальнонімецьким табу»⁹.

Грас, у притаманній йому манері підбурювача й провокатора щодо незручних тем, обирає лейтмотивом роману реальну історію загибелі німецького лайнера «Вільгельм Густлофф» від нищівного удару радянської субмарини під керуванням капітана Олександра Марінеску, вихідця з Одеси (Україна). На кораблі окрім військової техніки перебували тисячі мирних жителів, біженців, в основному жінки з дітьми та старші люди, загальна кількість жертв у разі перевищувала знаний усіма «Титанік» (більше як 9 тис. жертв, тоді як на «Титаніку» загинуло близько 1500 людей). Цю правдиву історичну подію особливо не висвітлювали ні під час Другої світової війни, ні опісля – вона належала до так зв. табуованих лакун минулого. Для Радянського Союзу це був ганебний вчинок, адже з військової етики зрозуміло, що було знищено мирних жителів, які не мали змоги захищатися. Для німецької сторони було неприйнятно в той час говорити про свої жертви. Таким чином, ця подія загубилася в історичних архівах, аж доки Грас не вийняв її на поверхню. Важливо наголосити, що письменник змінив ракурс, він перевернув оптику – в центрі постали страждання злочинців, які опинилися жертвами кривавої війни так само, як і усі інші. Після появи роману друком у Німеччині розпочалася чергова хвиля «меморіального буму». Культурологиня Алайда Ассман зазначила з цього приводу: «пам’ять про трагедії, пережиті німцями п’ятдесят вісім років назад, знову заявила про себе з неочікуваною й невідомою раніше силою»¹⁰, таким чином перейшли на новий етап в емоційній та меморіальній культурі. Окрім Ассман, тему подолання історичного минулого в романі «Ходою краба» Г. Граса порушували у своїх дослідженнях і інші філософи, літературознавці, куль-

⁴ Там же. С. 204.

⁵ Варецька С.О. Вплив поколіннєвого фактору на діяльність «Групи 47». *Питання літературознавства: наук. зб.* Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. Вип. 99. С. 36–49.

⁶ Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München: Verlag C. H. Beck, 2006. P. 69.

⁷ Новикова М.В. Проблема национальной травмы в коллективной памяти немцев объединенной Германии. *Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения.* 2021. № 2. С. 117–126.

⁸ Помогайбо Ю. Немецкое прошлое в новелле Г. Граса «Траектория краба» *Вісник Одеського національного університету. Сер.: Філологія.* 2014. Т. 20. Вип. 1 (11). С. 62–71.

⁹ Grass G. Im Krebsgang. Göttingen: Steidl, 2002. P. 34.

¹⁰ Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit... P. 59.

турологи тощо. Як скажімо Ю.О. Помогайбо, М.В. Новікова, Р. Кюн, Е. Вассман, Г.Л. Арнольд та ін.

Початок цього роману одразу визначає вектор руху й напрямку думок автора: «“Чому тільки тепер, а не раніше?” – запитує Інший, не я. Та тому, що мати вічно повторювала... Тому, що коли над водою пролунав зойк, я хотів кричати, але не міг... Тому, що для правди досить і трьох рядків... Тому, що тільки тепер...”¹¹ Складається враження, що письменник, звертаючись до тривалий час замовчуваної історичної події, прагне не лише перебороти минуле, а й виправдатися перед читачами. Питання внутрішньої вини за скоєні злочини націонал-соціалістів на чолі з Гітлером доволі часто лунає в художніх текстах Ґраса, адже й сам письменник перебував свого часу в лавах нацистської армії: варто зазначити, що йому було на той момент 17 років (1944 р.) і на фронті він провів кілька місяців, був поранений й решта часу перебував у лазареті до закінчення війни (цю історію він описує в автобіографічному романі «За чищенням цибулі»)¹². А тому тема подолання трагічного минулого є наскрізним лейтмотивом у його творчості. «Будучи усвідомленою, вина виконує регулятивну функцію, постає як особливий вид внутрішньої заборони на такі дії у майбутньому. Вона, як і почуття відповідальності, гідності, совісті, сорому, страху, честі, – мотив, який реалізує норму. Вина стимулює людину виправити ситуацію, відновити нормальний перебіг подій. Створює передумови для виникнення моральних норм, які виражають себе у совісті», – стверджує український вчений С. Савчук¹³.

Покоління свідків, до якого належав і сам Ґрас, мало б значно раніше розповісти цю трагічну історію й переповісти долю пересічних німців-біженців; автор наголошує в романі: «про такі страждання не можна було мовчати всі ці роки лише тому, що важливішим видавалося визнання власної величезної вини й глибоке покаяння, не можна було віддавати те, що замовчувалося, на відкуп правим і реваншистам. Це непоправна помилка»¹⁴. Однак з іншого боку, саме переможені довше носять у собі пам'ять про травму, аніж переможці про перемогу: «Пам'ять переможених ... має значно дієвіший потенціал, аніж пам'ять переможців. Імперативи, які наводяться для пам'яті, яка повинна справитися з поразкою, є значно сильніші... Поразка не обов'язково руйнує уявлення колективу про самого себе і навіть, навпаки, зміцнює національну згуртованість. Дійсно, про поразки згадують з більшим пафосом й багатим церемоніалом власне тоді, коли національна ідентичність базується на жертвності. У такому випадку спогади про пережиті страждання й злочини зберігаються для того, щоб активізувати відчуття спільності перед обличчям зовнішнього тиску, легітимувати власні домагання й мобілізувати спротив», – стверджує А. Ассман у книзі «Довга тінь минулого»¹⁵.

У романі представницею пам'яті переможених постає жінка похилого віку – Тула Покріфке, вона є однією з головних персонажів твору і саме з її вуст дізнається про загибель лайнера «Вільгельм Густлофф» її внук – Конрад, який, на відміну від сина Пауля, захоплюється за цю історію з неприхованою зацікавленістю й юнацьким ентузіазмом. Адже Тула, будучи вагітною, опинилася серед числа тих небагатьох, хто вижив у цій катастрофі, ба більше, вона народжує сина саме під час евакуації з потопленого судна. І згідно тверджень Алайди Ассман – пережиті Тулою страждання спонукають її знати когось поруч, хто не намагатиметься забути про цей злочин, скоєний людьми проти людей, а навпаки – активізує суспільство й донесе людям замовчувану десятиліттями правду, роблячи таким чином її надбанням довготривалої людської пам'яті. «Тула переповідає свої “безкінечні історії про Густлофф” наступним поколінням у усній формі. Її бажання увіковічнити особисту травму в пам'яті суспільства – це власне спроба перевести неструктуровану комунікативну пам'ять у сферу об'єктивованої культури, себто в пам'ять культурну», – вважає українська дослідниця Ю. Помогайбо¹⁶.

Син Тули – Пауль Покріфке, журналіст за професією, впродовж усього свого життя був начутий цією історією від матері, яка вважала, що прямим обов'язком сина є написати публічно про цю трагічну подію: «Ще в Шверіні ... вона (мати) вічно надокучливо повторювала: “Море було таким холоднющим, усі дітки загинули. Ти повинен про це написати. Адже ти, який щасливо вижив, перед нами в боргу”»¹⁷. Однак розпочинає свої журналістські пошуки Пауль не на прохання матері, а отримавши таке завдання від незнайомого замовника, яким пізніше виявиться сам Г. Ґрас. Отож оповідачем постає якраз пред-

¹¹ Grass G. Im Krebsgang... P. 5.

¹² Варецька С.О. Проблеми пам'яті й автобіографічне письмо (Г. Ґрас «За чищенням цибулі»). Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови. Вип. 18. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. С. 90–98.

¹³ Савчук С. Культура вини. Філософія права і загальна теорія права. 2014. № 1–2. С. 446.

¹⁴ Grass G. Im Krebsgang... P. 127.

¹⁵ Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit... P. 247.

¹⁶ Помогайбо Ю. Немецкое прошлое... С. 62.

¹⁷ Grass G. Im Krebsgang... P. 32.

ставник покоління дітей безпосередніх учасників, абсолютно достеменний інтелектуал-одинак. У романі кілька разів лунає його чітке небажання писати чи розбиратися на тему потонулого лайнера, оскільки ця тема нікого не цікавить: «Лиш я не хотів. Та й ніхто не хотів про це чути ні тут на Заході, ні тим більше на Сході»¹⁸. Себто покоління дітей воліло не зачіпати цю тему, таким чином демонструючи небажання мати таке «придане» від своїх батьків. Автор свідомо обирає такого типового чоловіка, для якого на першому місці є власна незалежність та свобода, бажання робити лише те, що йому особисто подобається, таким чином продемонстровано різне сприйняття загибелі корабля різними поколіннями.

У процесі розслідування Пауль дізнається, що корабель був названий на честь службовця націонал-соціалістичної партії – Вільгельма Густлоффа, якого вбив єврейський студент Давид Франкфуртер. Паралельно з батьком розпочинає свої пошуки інформації його син – п'ятнадцятирічний Конрад. Робить він це за допомогою новітньої техніки – подарованим бабусею комп'ютером. Таким чином перед нами показано не лише рецепцію тієї самої події трьома поколіннями, але й продемонстровано різні методики до збору інформації та її публічного викладення. Адже саме завдяки комп'ютеру Конрад створює у віртуальній мережі сайт, де висвітлює усю історію загибелі корабля, та чат, де багато охочих будуть висловлювати свою думку щодо цієї події. Однак цей сайт має яскраву неонацистську політику, що одразу проглядається і відчитується у коментарях. Саме на цей сайт і настановхнеться Пауль під час своїх пошуків інформації для замовленого допису. Він не одразу здогадається, що саме його син стоїть за цим усім. Йому зовсім не до впадоби манера викладу матеріалу – дещо поверхнево й не серйозно, а тим більше деякі факти перекручені і, так би мовити, притягнуті за вуха. Адже сам Пауль, маючи освіту журналіста, підходить до свого завдання насамперед як фахівець і використовує лише перевірені факти та належну інформацію. Коли він усвідомлює, що це справа рук його власного сина, то одразу прагне відкрито з Конрадом обговорити це питання. Він розуміє, що син цілком сповідує нацистські погляди, що його заповонила ідея помститися євреям за смерть Вільгельма Густлоффа. Це він успішно робить, вбиваючи свого однолітка, який у чаті представився євреєм Давидом, хоча насправді був таким самим німцем, як і Конрад. Вбивство відбувається виключно з ідеологічних міркувань і син Пауля цілком і повністю бере провину за усе скоєне на себе. Отже, у романі демонструється думка, що фанатично налаштована молодь у ХХІ ст. здатна чинити знову ті самі злочини, що і їхні дідуся. І, як висновок, Грас завершує роман реченням: «Ніколи не настане цьому кінець. Ніколи»¹⁹.

Себе письменник зараховує до прямих свідків і неодноразово наголошує в романі, що його генерації розповідати про цю подію вже запізно, постійно акцентуючи на власній вині за мовчання й страх висвітлювати такі факти. «Старого щось терзає. Власне, стверджує він, саме його покоління повинно було оповістити про страждання біженців зі Східної Пруссії: про потоки людей, які пересувалися зимовими дорогами на Захід, про задубілих трупів у кучугурах снігу, про людей, які гинули в придорожніх кюветах чи в проломленому льоді, коли замерзлий залив Фрішес-Хафф почав кришитися під бомбами чи тріскатися під вагою перевантажених конячих підвод, проте, незважаючи на це, все більше людей, починаючи від Хайлігенбайля, зривалося з місця, переслідувані жахом помсти, який втілювали росіяни, і йшли безкінечними засніженими полями... Біженці... Біла смерть... Про такі страждання, каже він, не можна було мовчати всі ці роки лише тому, що важливішим видавалося визнання власної незглибимої вини й щире каяття, не можна було віддавати те, що замовчувалося, на відкуп правим і реваншистам. Цей недогляд незмірний»²⁰. Отож, автор таким чином демонструє нам, як із часом змінюється розуміння минулого: тепер на перший план виходить почуття провини не лише за скоєне, а й за те, що це замовчувалося впродовж стількох років. «Вина і страждання є темами, які зближують історію і пам'ять, одночасно виявляючи їхнє непримириме протистояння»²¹. А тому твір можна сприймати з одного боку як звинувачення для всього покоління інтелектуалів, які не спромоглися належним чином опрацювати власний пережитий досвід, а з іншого – як спокуту за багатолітнє ігнорування цих забутих жаклих сторінок німецької історії. Спокута полягає ще й у тому, що не надавши належної оцінки таким подіям, ця роль переходить до наступних поколінь, які спроможні все перекрутити й висвітлити під іншим кутом зору, у цьому випадку – неонацизм у фокусі.

¹⁸ Ibid. P. 33.

¹⁹ Grass G. Im Krebsgang... P. 210.

²⁰ Grass G. Im Krebsgang... P. 113.

²¹ Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit... P. 178.

References

- Adorno, T. (2018). Shcho oznachaie «opratsiuvannia mynuloho» [Which means «processing of the past»]. *Filosofiiia osvity – Philosophy of education*. № 1 (22). P. 6–24.
- Novikova, M.V. (2021). Problema natsionalnoy travmy v kollektivnoy pamyati nemtsev obyedinenoy Germanii. [The problem of national trauma in the collective memory of the Germans of the united Germany] *Vestnik RGGU. Seriya: «Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodnyye otnosheniya» – Bulletin of RSHU. Series: «Politicalology. History. International relations»*. № 2. P. 117–126.
- Pomogaybo, Yu. (2014). Nemetskoye proshloye v novelle G. Grassa «Trayektoriya kraba» [The German past in G. Grass's short story «The Trajectory of the Crab»]. *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. Ser.: Filologiya – Bulletin of Odessa National University. Ser.: Philology*. T. 20. Vip. 1 (11). P. 62–71.
- Savchuk, S. (2014). Kultura vyny [Culture of guilt]. *Filosofiiia prava i zahalna teoriia prava – Philosophy of law and general theory of law*. № 1–2. P. 442–451.
- Varetska, S.O. (2011). Problemy pamiaty y avtobiohrafichne pysmo (G. Gras «Za chyshchenniam tsysbuli») [Problems of memory and autobiographical writing (G. Grass «On cleaning onions»)]. *Visnyk Lvivskoho universitetu. Seriya: Inozemni movy – Graduate of Lviv University. Foreign languages series*. Is. 18. P. 90–98. Lviv.
- Varetska, S.O. (2019). Vplyv pokolinnievoho faktoru na diialnist «Hrupy 47» [The influence of the generational factor on the activities of «Group 47»]. *Pytannia literaturoznavstva: naukovyi zbirnyk – Issues of literary studies: a scientific collection*. Is. 99. P. 36–49. Chernivtsi.

Варецька Софія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцентка кафедри світової літератури, доцентка кафедри іноземних мов Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79001, Україна).

Varetska Sofiya – Ph.D. in philological Sciences, Associate Professor of the World Literature Department, the Faculty of Foreign Languages, Ivan Franko Lviv National University (1 Universytetska Str., Lviv, 79001, Ukraine).

E-mail: sofia.varetska@gmail.com

THE PHENOMENON OF GUILT AND REDEMPTION IN THE NOVEL «CRABWALK» BY GÜNTHER GRASS

The phenomenon of guilt and atonement in the novel «Crabwalk» by the Nobel laureate in literature Günther Grass is analyzed. It is emphasized that the so-called overcoming of the historical past, which arose in German culture after the World War II, is still relevant today. At the beginning XXI c., a complex of issues, for example, man's responsibility to history, the personal responsibility of each individual in the crimes committed, post-war traumas and how to live with them, personal guilt of a person, as well as collective guilt and etc. acquire new meanings. Another impetus for an interest in this problem is considered to be the publication of the novel «Crabwalk» by Günter Grass in 2002. There is exactly where the author demonstrates how the same tragedy is reinterpreted by three generations of the same family, namely the long-hidden death of the liner «Wilhelm Gustloff» with a huge number of refugees during the World War II. The period of time depicted covers almost 60 years, and this is the time distance that allows teenagers in the XXI c. to look at the taboo tragic events in a completely different way. They, unlike their parents, resolutely defend their position and take responsibility for what happened completely on them.

Key words: guilt, overcoming the past, Günter Grass, «Crabwalk».

Дата подання: 21 липня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Варецька, С. Феномен вини й спокути в романі «Ходою краба» Гюнтера Грасса. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 105–109. DOI: 10.5281/zenodo.7013644.

Цитування за стандартом APA

Varetska, S. Fenomen vyny y spokuty v romani «Khodoiu kraba» Giuntera Grasa [The phenomenon of guilt and redemption in the novel "Crabwalk" by Gunter Grass]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 105–109. DOI: 10.5281/zenodo.7013644.

Марина Столяр, Ярослав Сінчук

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ КАРНАВАЛЬНИЙ ДИСКУРС РОМАНУ «РЕКРЕАЦІЇ» ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА

DOI: 10.5281/zenodo.7013676

© М. Столяр, Я. Сінчук, 2022. CC BY 4.0

Метою статті є реконструкція поняття карнавалу, що лежить в основі роману Ю. Андруховича «Рекреації» як оригінального інтертекстуального утворення. **Методи дослідження:** діалектичний метод застосовується до аналізу протилежностей, відмінностей та змістовних перетинів певних аспектів дискурсу карнавалу в розумінні Бахтіна та Андруховича. Зокрема йдеться про поняття свободи й неволі, сакрального та профанічного, сакрального та інфернального, сміху над іншими й сміху над самим собою. Також ми використовуємо метод реконструкції теоретичних підвалин художнього твору; метод постмодерної деконструкції бахтінівського розуміння карнавалу; компаративний аналіз концепту карнавалу в М. Бахтіна та реконструйованої теоретичної позиції Ю. Андруховича щодо семантики дискурсу карнавалу в романі «Рекреації». Спираємося на методологічні напрацювання М. Еліаде як дослідника феноменів сакрального та профанічного. А також посилаємося на психоаналітичні рефлексії стосовно природи художньої творчості. **Новизна:** уперше дискурс карнавалу висвітлено в контексті компаративного аналізу змісту цих практик у межах художнього та культурологічного творів із урахуванням здобутків бахтінознавства др. пол. XX – поч. XXI ст. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження ми виявили як спільне в розумінні дискурсу карнавалу в М. Бахтіна та в Ю. Андруховича, так і відмінне. Ю. Андрухович не погоджується з М. Бахтіним стосовно ідеалізації карнавалу як простору свободи. Особливою гостроти діалектика свободи та несвободи набуває в практиках фінального розіграшу, який демонструється в якості провідної форми сміхової культури на межі тоталітарного та посттоталітарного станів суспільства.

Ключові слова: сміхова культура, карнавал, інтертекстуальність, розіграш, сакральне, профанічне, інфернальне.

Актуальність. У всі часи сміх, сміхова культура посідають важливе місце в житті людини та суспільства. Сучасне політичне та культурне життя України часів війни не є виключенням, – воно також має потужну сатирично-гумористичну складову. Оскільки сміховий дискурс є простором людської свободи і демократії, відповідні практики протистоять страху і насильству. Концепт сміхової культури постає вперше і стає дуже популярним саме в контексті гуманістичної опозиції авторитарним, тоталітарним та неототалітарним режимам. І відкриває цей дискурс робота М. Бахтіна «Франсуа Рабле та народна культура середньовіччя та Ренесансу», який саме вводить поняття «сміхова, карнавальна культура» в науковий обіг сучасної гуманітаристики.

Серед філософів і культурологів, що розробляють відповідну проблематику у XX–XXI ст. можна назвати такі імена, як С. Аверінцев, Л. Амір, Ж. Батай, А. Бергсон, Б. Гройс, Ж. Дельоз, Е. Дюркгайм, Д. Лихачов, В. Кормер, Ю. Крістева, К. Россет та ін. Також цій проблематиці значну увагу приділяють українські дослідники О. Голозубов, С. Кримський, В. Левченко, Л. Панкова, М. Попович, С. Пролєєв, М. Столяр, О. Стяжкіна, В. Суковата, Т. Титаренко, О. Трохименко, Л. Ярош та ін.

Пошук таємниць сміхового дискурсу, його причин та специфічного соціально-культурного контексту привертає увагу не тільки філософів та науковців, але й письменників. Сміховий дискурс І. Котляревського та раннього М. Гоголя відіграв винятково важливу роль у становленні вітчизняної культури. Український письменник Юрій Ігорович Андрухович на зламі XX–XXI ст., коли вирішувалася доля України як незалежної держави, не випадково зацікавився темою карнавалу. Спираючись на певні поняття теорії сміхової культури М. Бахтіна й художньо втілюючи методологічні напрацювання постмодерних філософів (зокрема, метод деконструкції), письменник розробив і втілює, на нашу думку, власний, оригінальний дискурс карнавалу, що має глибоке світоглядне, теоретичне підґрунтя та є досить актуальним у контексті сучасних геополітичних викликів та протистоянь.

Об'єктом роботи є карнавал як певний культурний дискурс у його конкретних соціально-політичних, етнічних та духовних контекстах. **Предметом** є теоретичні підвалини та інтертекстуальні зв'язки, що визначають зміст художнього витлумачення практик за-

хідноукраїнського карнавалу 90-х рр. XX ст. письменником Юрієм Андруховичем у романі «Рекреації».

Метою нашої роботи є реконструкція поняття карнавалу, що лежить в основі роману Ю. Андруховича «Рекреації». Досягнення цієї мети вимагає виконання таких **завдань**:

- 1) компаративний аналіз поняття карнавалу в М. Бахтіна і в Ю. Андруховича;
- 2) виокремлення семантичних перетинів карнавальних практик у Ю. Андруховича та в працях представників сучасного бахтінознавства;
- 3) експлікація оригінальних рис карнавального дискурсу в творі Ю. Андруховича «Рекреації», зокрема зосередження уваги на діалектиці сакрального, профанічного та інфернального в творі.

Методологія дослідження найперше передбачає аналіз та синтез. Діалектичний метод застосовується до аналізу протилежностей, відмінностей, та змістовних перетинів певних аспектів дискурсу карнавалу в розумінні Бахтіна та Андруховича. Зокрема йдеться про поняття свободи й неволі, сакрального та профанічного, сакрального та інфернального, сміху над іншими (гумор, іронія) й сміху над самим собою (сміхові рефлексії). Також ми використовуємо метод реконструкції теоретичних підвалин художнього твору; метод постмодерної деконструкції бахтінівського розуміння карнавалу; компаративний аналіз концепту карнавалу в М. Бахтіна («Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя та ренесансу») та реконструйованої теоретичної позиції Ю. Андруховича щодо семантики дискурсу карнавалу в романі «Рекреації». Спираємося на методологічні напрацювання М. Єліаде як дослідника феномену сакрального та присутності сакрального в буденних практиках. А також посилаємося на психоаналітичні рефлексії стосовно природи художньої творчості, які цитуються в творі Андруховича.

Новизна: уперше дискурс карнавалу висвітлено в контексті компаративного аналізу змісту цих практик у межах художнього (роман Ю. Андруховича «Рекреації») та культурологічного (М. Бахтін («Творчість Франсуа Рабле...»)) творів із урахуванням здобутків бахтінознавства др. пол. XX – поч. XXI ст.

У центрі твору Ю. Андруховича «Рекреації» є карнавальні практики нового типу, що поєднують в собі риси західноєвропейських ренесансних карнавалів і сучасних світових фестивалів. Проте цей карнавал автор вписує в західноукраїнський культурний контекст свята 1990-х рр., що визначає зміст і перебіг карнавалу.

Текст роману «Рекреації» Ю. Андруховича свідчить про аж ніяк не поверхнєве знайомство автора з теорією М. Бахтіна. Подекуди письменник майже буквально втілює окремі риси бахтінівського розуміння карнавалу, створюючи яскравий ілюстративний ряд. Проте часто Андрухович сперечається з класиком, уточнює та додає свої деталі, змінює акценти тощо. На нашу думку, роман «Рекреації» можна вважати взірцем постмодерного інтертексту, який розкривається у своїй повноті саме в контексті сучасних бахтінознавчих досліджень.

Що об'єднує Бахтіна та Андруховича в їхньому розумінні карнавалу? І Бахтін, і Андрухович демонструють *карнавал як явище перехідного, карколомного періоду в житті природи, суспільства та людини*. Провідними дискурсами цього часу є практики відмирання та відродження. Як пише М. Бахтін, «моменти ... зміни та оновлення завжди були провідними у святковому світовідчутті» (переклад наш – М.С., Я.С.)¹. У Бахтіна мова йде про перехід від Середньовіччя до культури Нового часу. В Андруховича розглядається час, що, з одного боку, завершує добу «радянщини», а з іншого – відкриває шлях у сучасне українське суспільство. Відповідний перехід, що здійснюється через карнавальні практики, осмислюється в романі багатоаспектно:

1) у площині заперечення старих цінностей, зокрема у формі десакралізації радянських ідеологічних цінностей;

2) у формі еклектики символів, артефактів культури, реалій життя; зокрема через мовну еклектику, коли поряд із рідковживаними в ті часи та суто українськими словами, а також молодіжним українським сленгом, використовують різного роду росіянізми;

3) автор намагається чинити супротив не тільки застарілим радянським ідеологемам, але й новій пасіонарній стихії, яка може загальмувати або зробити профанізованим грандіозний в українській історії перехід, звести його до ідеологічної сакралізації нових цінностей у душі минулої доби.

Автор іронізує з приводу подружньої пари росіян, які зі страхом їдуть в Карпати, бо ж з їхньої точки зору, Західна Україна – це «лігво бандитизму»². Їхня позиція відображає

¹ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва: Художественная литература, 1990. С. 14.

² Андрухович Ю. Рекреації. Андрухович Ю., Ірванець О., Неборак В. Бу-Ба-Бу: Вибрані твори. Львів: ЛА «Піраміда», 2008. С. 150.

типові уявлення про національно-визвольний рух українців у інформаційному просторі Росії.

Ідеологема безкрайньої країни СРСР, простір якої в радянській ідеології вважався священним³ профанізується, перетворюючись в образ нудної, понурої, життєво виснаженої рівнини, якій протиставляються карпатські гори та ліси, що наповнюють душу Хомського неповторним відчуттям щастя, миру та святості⁴.

І Бахтін, і Андрухович серед рис карнавалу на перше місце ставлять *опозиційність карнавальних практик стосовно офіційної ідеології*. Проте в Бахтіна опозиційність проявляється в профанізації релігійної ідеології з її аскетичними практиками. А в Андруховича – у протиставленні нової, національної свідомості, по-перше, комуністичній ідеології та відповідним тоталітарним (неототалітарним) практикам; а, по-друге, – статичній, позбавленій творчості нудоті формального патріотизму за старими, радянськими взірцями.

Усі прояви сміхової культури М. Бахтін розподіляє на три групи: 1) обрядово-видовищні; 2) словесно-сміхові та 3) різноманітні форми та жанри фамільярно-майданної мови (інвективи, божба, прокльони тощо)⁵. У романі Ю. Андруховича більш яскраво й докладно описано практики першої групи. Особливо привертають увагу списки карнавальних ролей, які складаються за принципом сміхових контрастів: Ангели Божі йдуть поряд із циганами, ченці – з панками, менестрелі – з проститутками, «дебіли» – із козаками-запорожцями тощо⁶.

Є також у творі взірці словесно-сміхових форм. Зокрема звучить пародія на есхатологічні пророцтва, характерні для завершення старого та початку нового століття. «Пророк» закликає всіх бути готовими до апокаліптичного повороту подій, бо всі мають купу гріхів. Відтак усім обіцяють, що вони отримають в пеклі «по сраці»⁷. Кульмінацією виступу «пророку» є його піднесення в небо на невидимих мотузках. У цей момент із «пророка» падають штани, і всі бачать цифри 1998 на голому місці, що йде нижче спини, та ще те, що є в чоловіків спереду – нічим не прикриті⁸. Відтак, акцент на образах тілесного низу також об'єднує карнавальний дискурс Бахтіна й Андруховича.

Широко в романі Ю. Андруховича представлені бенкетні практики. Поети відвідують кабак, потім ресторан... Кількість випитого та з'їденого ними – це, звичайно, карнавальне перебільшення в дусі проаналізованих М. Бахтіним образів Ф. Рабле.

Також Юрій Андрухович художньо осмислює таку рису карнавалу, виділену М. Бахтіним, як релятивізація добра й зла. Описуючи карнавал, автор каже, що в певний момент жінки досягли такої стадії сп'яніння, що повій вже було важко відрізнити від порядних жінок. І чоловіки виглядали не краще⁹. Для Мартофляка місце дружини на час карнавалу займає інша жінка з таким самим ім'ям. Марта зраджує своєму чоловікові з його найкращим другом тощо.

У книзі Бахтіна важливою рисою карнавального сміху називається рефлексивність. Тобто учасники карнавалу вміють посміятися не тільки над іншими, але й над собою. Варто наголосити, що Т. Шевченко вважав рефлексивність характерним виявом саме українського сміху¹⁰. Відтак сміх панує на українському фестивалі-карнавалі, де для нього немає ніяких обмежень, включно тих, хто сміється. Цьому аспекту карнавалу відповідають сміхові рефлексії поетів стосовно них самих. Наприклад, Немирич, проголошуючи фрейдистське рішення проблеми творчості, стверджує, що існує єдиний ключ до таланту поета. Бо ж цей ключ, на його думку, висить «у кожного з нас між ногами»¹¹. У Хомського концепція творчості не зводиться до тілесного низу. Проте він не відкидає цю позицію, бо до сексуальної невдоволеності поетів додає ще й розпалене самолюбство, маючи на увазі не тільки своїх друзів, але й себе¹².

Для того, щоб оцінити теоретичний потенціал дискурсу карнавалу, створений Ю. Андруховичем, важливо також долучити до аналізу твори представників сучасного бахтінознавства. Один із представників західної гілки бахтіністики – Б. Гройс – не погоджується з Бахтіним щодо його ідеалізації карнавалу як простору свободи. Адже він витлумачує карнавал виключно як прояв волевиявлення. Натомість Б. Гройс звертає увагу на

³ Столяр М. Религия советской цивилизации. Київ: Стило, 2010. С. 127.

⁴ Андрухович Ю. Рекреції... С. 149.

⁵ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле... С. 9.

⁶ Андрухович Ю. Рекреції... С. 175.

⁷ Там само. С. 176.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 165.

¹⁰ Барабаш Ю.Я. Уроки этнографии. Возвращаясь к давним спорам: Н.В. Гоголь и народная культура. VII Гоголевские чтения. *Дом Гоголя*. URL: <http://domgogolya.ru/science/researches/1370/>.

¹¹ Андрухович Ю. Рекреції... С. 172.

¹² Там само. С. 152.

примусові практики¹³. У цьому аспекті роман Андруховича ближчий до сучасної парадигми, далекої від ідеалізації сміхових практик. Відчуття прихованої несвободи карнавалу супроводжує весь роман Андруховича, адже на карнавалі поети не мають альтернативи таким діям, як «жертви», «пити горілку», вештатися всю ніч, а це їх не зовсім влаштовує або навіть зовсім не влаштовує. Про це свідчить цитата автора: «...свято ходить по вас ногами, ви перемелені, наче фарш у доброго кухаря»¹⁴.

Ще яскравіше тема несвободи звучить на тлі художньої кульмінації твору й апофеозу карнавалу, які співпадають і виражаються в максимальній несвободі його учасників. Ідеться про інсценований військовий переворот, коли учасників карнавалу виводять із готелю, підштовхуючи справжніми автоматами. Відтак, на нашу думку, доцільно говорити про діалектику свободи й несвободи в романі.

Важливу рису карнавалу виділяє Ю. Кристева. Вона звертає увагу на діалектику комічного й трагічного¹⁵, про що М. Бахтін якщо й говорить, то лише на матеріалі теми смерті та відродження з наголосом на останньому. Тобто для Бахтіна навіть смерть у межах карнавалу є лише моментом свята життя. Ю. Андрухович обирає в цьому романі позицію, протилежну до Бахтіна. У нього діалектика трагічного та комічного має «асиметрію» в бік трагічного. Це проявляється, найперше, в історичній пам'яті народу про репресії та голодомор; в загрозі реставрації тоталітаризму через впливових та усюдисущих «білінкевичів»; у складних долях поетів тощо.

Ще один відомий опонент М. Бахтіна – С. Аверінцев пише, що, досліджуючи опозиційність народної культури щодо панівної ідеології, М. Бахтін не приділив достатньої уваги конвенційному аспекту, тобто зв'язку між опозиційною культурою та державною ідеологією¹⁶. Що ж до роману Ю. Андруховича, то інколи саме зображення конвенційності нових сміхових практик і вмираючої (проте ще існуючої на той момент) радянської ідеології створює деякі сміхові ефекти твору. З одного боку, ми бачимо натовпи веселої молоді, що поспішають на свято, співаючи колись заборонені пісні та розмахуючи жовто-блакитними прапорцями (теж колись «табуйовані»). З іншого боку, поети відчують присутність «невидимого ока» КДБ. Серед заходів свята суто національні дискурси перемішуються з імперськими назвами на кшталт «кінотеатр Росія», райком партії тощо. І це трохи кумедно (на той час).

Західний дослідник В. Кормер виокремлює деякі риси карнавалу, які ми не знаходимо у М. Бахтіна. Зокрема йдеться про характерні для карнавалу мезальянси¹⁷. Відповідні приклади ми бачимо також і в творі Ю. Андруховича. Згадаємо хоча б подружжя росіян, які їдуть відпочити на курорт.

Щодо діалектики сакрального та профанічного: семантику сакрального в «Рекреаціях» Андруховича, перш за все, простежуємо через оречевленість такого елементу національної культури як «національний дух». Дух, за Андруховичем, є тим, що об'єднує країну, дає сенс життя її свідомим громадянам. Люди їдуть на Свято Воскресаючого Духу, що має символізувати пробудження народу від стану його розчиненого існування в межах імперії. Це означає перемогу ідеї незалежної державності над національним небуттям. Попри всі проблеми поети їдуть до міста, яке автор називає «українською Меккою», позначаючи священний статус відповідного топосу.

Факт харизматичності поетів також можна розглядати як один із аспектів сакрального, адже їхня харизма розкривається саме в контексті національного культурного відродження. Вони є голосом нації, уособленням її творчої енергії. Їхня пасіонарність також є частиною того енергійного сплеску, що супроводжує процеси національного самоствердження. Ієрофанія (М. Еліаде) пророка, тобто присутність священного в буденному¹⁸, приамання зокрема образу Немирича. Під час застілля він проголошує тост пророчого змісту стосовно найближчого майбутнього «короля» рекету. Однак, на нашу думку, поет говорив не лише про Петю, а ціле покоління таких петь. Усе сказане було за своїм духом пророцтвом у широкому сенсі слова: і про золоті ланцюги, і про скороминучість буття, і про внутрішній голос, і про тих, хто ніколи той голос не почує або не буде до нього дослуха-

¹³ Гройс Б. Тоталітаризм карнавала. *Бахтинський збірник*. Москва: Лабиринт, 1997. Вип. 3. С. 76–80.

¹⁴ Андрухович Ю. Рекреації... С. 178.

¹⁵ Кристева Ю. Бахтін, слово, діалог і роман. М.М. Бахтін: *pro et contra*. Личность и творчество М.М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманитарной мысли. Санкт-Петербург: РХГИ, 2001. Т. I. С. 213–243.

¹⁶ Аверинцев С.С. Бахтин и русское отношение к смеху. *Philology.ru: Русский филологический портал*. URL: <http://www.philology.ru/literature1/averintsev-93.htm>.

¹⁷ Кормер В.Ф. О карнавализации как генезисе «двойного сознания». *Вопросы философии*. 1991. № 1. С. 166–185.

¹⁸ Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андроген; Окультизм, ворожитство та культурні уподобання. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2001. С. 8.

тися¹⁹. Смерть рекетира – лише окремий факт, що впливає з пророцтва, яке мужньо вигосив Юрко Немирич.

Сакральною в творі постає історія українського народу. Із цього впливає святенність обов'язку пам'ятати цю історію, зокрема вивчати її трагічні сторінки, які радянська ідеологія намагалася стерти з пам'яті народу. Грицько Штундера відчуває глибокий зв'язок зі своїм історичним минулим. Його навіть фізично тягне до землі батьків. Штундера не каже друзям, якою є мета його подорожі. Його пошуки Сільця містять семантику сакрального таїнства, що відбувається утаємничено, на межі земного та потойбічного життя. Ми бачимо, що Грицько певним чином готується до цього «таїнства»: кардинально змінює свою зачіску та вдягає костюм запорожця, тобто набуває небуденного, сакралізованого виду завдяки історичному одягу.

Андрухович, на відміну від Бахтіна, практично не переймається запереченням старої ідеології. Вона йому здається вже мертвою і такою, що не потребує сміхових профанізацій. Натомість в «Рекреаціях» створюються образи нового сакрального рівня карнавалу. Фактично карнавал Андруховича не стільки заперечує минулі сенси, скільки створює нову, сакралізовану семантику. І звертаємо увагу на те, що саме ця семантика протягом всього роману ніде не піддається навіть найменшому сумніву. Проте, коли йдеться про поетів як виразників сакрального духу нації, поряд із визнанням високого духовного призначення цих людей бачимо численні практики профанізації, що виражено в тяжінні їхніх образів до практик тілесного низу. По-перше, йдеться про бенкетні надмірності. Ще один елемент профанічного автор розкриває через зображення невгамовного тяжіння поетів до сексуального задоволення.

Треба підкреслити, що в романі Ю. Андруховича є аспект, повністю відсутній в Бахтіна: карнавал розглядається письменником як такий, що містить дискурси зла. У тому числі зла – більшого та сильнішого за людське. Тобто в творі ми бачимо складну діалектику сакрального й профанічного, сакрального та інфернального. І в цьому відношенні письменник творить в контексті саме української культурної традиції, що йде від І. Котляревського, М. Гоголя та київського письменника М. Булгакова.

Діалектику сакрального та інфернального ми помічаємо вже в назві міста, де має відбутися свято. Воно має амбівалентну семантику. Чортопіль (чортове поле) – з одного боку, місце, з яким пов'язане щось «нечисте». З іншого – це «духовна Мекка» українців. Інфернальний зміст несе також образ пана Франка Попеля – спонсора свята. Читач розуміє інфернальний підтекст деяких слів Попеля вже тоді, коли Юрко Немирич, отримавши від пана персональне запрошення, потрапляє на жажливу вечірку, де його хочуть принести в жертву.

Ю. Андрухович стоїть на позиції *апофатичного* зображення трансцендентного зла, що відрізняє його від творчості М. Булгакова з його апологетикою інфернального та протиставляє семантиці М. Гоголя, який, навпаки, намагається виявляти «традиційні» спокуси інфернальних істот і здійснювати відповідні духовні та моральні застороги.

Згадкою про інфернальні політичні практики часів сталінізму є в романі інсценований військовий переворот, коли прекрасне свято, веселий карнавал нібито має завершитися розстрілом головних героїв – носіїв українського духу. Тобто стрижневою темою карнавального дискурсу роману є протистояння української (як народної, так і елітарної) культури залишкам неототалітаризму та спробам відновити цей лад.

Наразі ми хочемо звернути увагу на те, що в творі Ю. Андруховича не карнавальні практики тілесного низу, не яскраве карнавалізоване дійство, не зустрічі молоді з харизматичними поетами, не численні розваги й не інфернальна вечірка є серцем карнавалу. Епіцентром та кульмінацією карнавалу, на нашу думку, є *розіграш*, коли страшна, смертельна загроза спочатку нависає над героями, а потім раптово зникає, ніби мильна бульбашка. Тобто псевдозагроза виявляється частиною карнавального, сміхового дискурсу й саме її подолання викликає найбільш гучний сміх у час кульмінації свята. Це говорить також про те, що Ю. Андрухович використовує в якості провідної таку теорію сміху, як теорія звільнення або *Relief Theory*²⁰.

Отже, карнавал на межі часів в інтерпретації Андруховича є тим викликом, на який кожен має дати відповідь. Проте мотив розіграшу як форми карнавальної культури перетворює страх на сміх, сварку на відновлення дружби, смерть на відродження. Перед обличчям насильницької смерті поети усвідомлюють своє покликання, свої дружні, духовні зв'язки. Свято Воскресаючого Духу стає не тільки яскравою національною подією, але й днем воскресіння кожного поета особисто через подолання його егоїзму та індивідуаліза-

¹⁹ Андрухович Ю. Рекреації... С. 170.

²⁰ Morrell John. Philosophy of Humor. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2016. URL: plato.stanford.edu/index.html.

му; через усвідомлення того, наскільки дорогими є для нього його друзі та кохані, його рідна країна.

Висновки. Тож спільним у розумінні дискурсу карнавалу в М. Бахтіна та в Ю. Андруховича є 1) розуміння карнавалу як явища перехідного періоду в житті суспільства та людини; 2) концепт опозиційності карнавальних практик стосовно офіційної ідеології.

У дусі сучасної бахтінистики Ю. Андрухович не погоджується з М. Бахтіним стосовно ідеалізації карнавалу як простору свободи. Для Андруховича поняття карнавалу наразі є амбівалентним. Особливої гостроти діалектика свободи та несвободи набуває в практиках фінального розіграшу. Фактично *розіграш демонструється як провідна форма сміхової культури на межі тоталітарного та посттоталітарного станів суспільства*. У творі Ю. Андруховича бачимо складну діалектику сакрального й профанічного, сакрального та інфернального. Автор стоїть на позиції апофатичного зображення трансцендентного зла.

Коли Ю. Андрухович завершує свій роман розіграшем, він висловлює оптимістичне бачення майбутнього України, яка має звільнитися від усіх форм та різновидів неототалітаризму. І важливу роль у процесі цього звільнення, на думку письменника, має відіграти сміхова культура українського народу. Проте він натякає на те, що загроза відновлення неототалітаризму певний час буде актуальною. І тому для нього надважливим є розвиток української культури за новими взірцями, які можуть дати, умовно кажучи, «поети», які є символом творчої української інтелігенції.

References

- Hrois, B. (1997). Totalytaryzm karnavala [Carnival totalitarianism]. *Bakhtynskyi sbornyk – Bakhtin collection*. Vol. 3. P. 76–80.
- Kantor, V.K. (1997). Karnaval y besovshchyna [Carnival and demonism]. *Voprosy fylosofyy – Questions of philosophy*. № 5. P. 44–57.
- Kormer, V.F. (1991). O karnavalyzatsyy kak henezyse «dvoinoho soznaniya» [About carnivalization as the genesis of «dual consciousness»]. *Voprosy fylosofyy – Questions of philosophy*. № 1. P. 166–185.
- Krysteva, Yu. (2001). Bakhtyn, slovo, dyaloh y roman [Bakhtin, word, dialogue and novel]. *M.M. Bakhtyn: pro et contra. Lychnost y tvorchestvo M.M. Bakhtyna v otsenke russkoi y myrovoi humanitarnoi mysly – M.M. Bakhtin: pro et contra. Personality and creativity of M.M. Bakhtin in the assessment of Russian and world humanitarian thought*. RChH. V. I. P. 213–243.
- Saulenko, L.L. (2002). Totalytarnyi smekh v myfolohycheskoi proektsyy [Totalitarian laughter in mythological projection]. *Δόξα/DOKSA: Zb. nauk. pr. z filosofii ta filolohii – Δόξα/DOKSA: Coll. of scientific works from philosophy and philology*. Vol. 2. P. 207–211.
- Stoliar, M. (2010). Relyhiya sovetskoi tsyvylyzatsyy [Religion of the Soviet civilization]. Stylos. 178 p. Kyiv, Ukraine.
- Stoliar, M.B. (2011). Rozihrash v konteksti radianskykh totalytarnykh praktyk [Hoax in the context of Soviet totalitarian practices]. *Δόξα/DOKSA: Zb. nauk. pr. z filosofii ta filolohii – Δόξα/DOKSA: Coll. of scientific works from philosophy and philology*. Iss. 16. P. 156–164.
- Stiazhkyna, O. (2001). Smikhova kultura Ukrainy dr. pol. XX st.: osvoinnia zhinochoho obrazu [Laughter culture of Ukraine of the second half of XX c.: development of the female image]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*. Vol. 10. P. 21–29.
- Tytarenko, T.M. (1999). Karnavalnist: vidpochynok vid povsiakdenosti chy shchliakh do dostotnosti [Carnivalist: rest from everyday life or path to dignity]. *Hnozyss*. P. 83–103. Kyiv, Ukraine.
- Yarosh, L. (2004). Smekh kak hranytsa profannoho y sakralnoho v nayvnom soznany [Laughter as the verge of the profane and the sacred in the naive mind]. *Δόξα/DOKSA. Zb. nauk. pr. z filosofii ta filolohii. Lohos i Praksis smikhu – Δόξα/DOKSA: Coll. of scientific works from philosophy and philology. Logos and Praxis of laughter*. Vol. 5. P. 19–27.

Столяр Марина Борисівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та культурології Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Красносільського, 75, м. Чернігів, 14026, Україна).

Stoliar Maryna – doctor of sciences in philosophy, the Head of the Chair of Philosophy and Cultural Studies, associated professor of Department of Philology of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (75 Krasnoselskogo Str., Chernihiv, 14026, Ukraine).

E-mail: stolar61@ukr.com

Сінчук Ярослав Олександрович – студент-магістрант спеціальності «Культурологія» Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. О. Міхнюка, 5, Чернігів, 14026, Україна).

Sinchuk Yaroslav – graduate student of the specialty «Cultural studies» of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (5 O. Mihnyuka Str., Chernihiv, 14026, Ukraine).

E-mail: bellckranel@gmail.com

INTERTEXTUAL CARNIVAL DISCOURSE OF THE NOVEL «RECREATIONS» BY YU. ANDRUKHOVYCH

The aim of the article is to reconstruct the concept of carnival, which lies at the heart of Yu. Andrukhovych's novel «Recreations» as an original intertextual formation. **Research methods:** the dialectical method is applied to the analysis of opposites, differences, and meaningful intersections of certain aspects of the discourse of the carnival in the understanding of Bakhtin and Andrukhovych. In particular, it is about the concepts of freedom and captivity, sacred and profane, sacred and infernal, laughter at others and laughter at ourselves. We also use the method of reconstruction of the theoretical foundations of the work of art; the method of postmodern deconstruction of Bakhtin's understanding of carnival; comparative analysis of the concept of carnival of M. Bakhtin and the reconstructed theoretical position of Yu.I. Andrukhovych on the semantics of carnival discourse in the novel «Recreations». We rely on the methodological achievements of M. Eliade as a researcher of sacred and profane phenomena. We also refer to psychoanalytic reflections regarding the nature of artistic creativity. **Scientific novelty:** for the first time the discourse of the carnival is covered in the context of a comparative analysis of the content of these practices within the artistic and culturological works, taking into account the achievements of Bakhtin studies of the second half of XX – early XXI c. **Conclusions.** As a result of the study, we found both common and different in understanding of the discourse of the carnival in M. Bakhtin and Yu. Andrukhovych. In the spirit of modern Bakhtin studies, Yu. Andrukhovych disagrees with M. Bakhtin regarding the idealization of carnival as a space of freedom. The dialectic of freedom and non-freedom becomes especially acute in the practices of the final prank. In fact, the prank is demonstrated as a leading form of laughter culture on the verge of totalitarian and post-totalitarian states of society.

Key words: laughter culture, carnival, intertextuality, prank, sacred, profane, infernal.

Дата подання: 3 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 червня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Столяр, М., Сінчук, Я. Інтертекстуальний карнавальний дискурс роману «Рекреації» Юрія Андруховича. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 110–116. DOI: 10.5281/zenodo.7013676.

Цитування за стандартом APA

Stoliar, M. and Sinchuk, Ya. (2022). Intertekstualnyi karnavalnyi dyskurs romanu «Rekreatsii» Yuriia Andrukhovycha [Intertextual carnival discourse of the novel "Recreations" by Yury Andruhovich]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 110–116. DOI: 10.5281/zenodo.7013676.

УДК: 94(477):329.14«1918/1920»

Світлана Іваницька

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ТА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1919–1921 рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.7013683

© С. Іваницька, 2022. CC BY 4.0

Авторка ставить **за мету** проаналізувати в контексті еволюції стратегії й тактики Української партії соціалістів-федералістів за часів Директорії УНР громадську та публіцистичну активність Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) – одного з впливових суспільно-політичних діячів, провідного публіциста й співредактора газети «Нова Рада», автора «Історії українського письменства». Висвітлено позицію УПСФ і участь її провідних діячів в уряді Директорії УНР, ставлення С. Єфремова до нової моделі влади, Трудового конгресу, утисків російської преси й культури, єврейських погромів, Варшавської угоди С. Петлюри. Показано його участь в Українському громадському комітеті. Подано інформацію щодо становища С. Єфремова під час другого володарювання більшовиків у Києві в 1920 р. Наведено факти вшанування Директорією публіциста й критика з приводу 25-річного ювілею його літературної діяльності. **Джерелами дослідження** стали публіцистичні праці С. Єфремова та його сучасників, матеріали газети «Нова Рада» та інших періодичних видань, щоденники, мемуари, листування, збірники документів, фахові студії. **Методологічними засадами** слугували принципи системності, історизму, антропологізму, міждисциплінарності. Біографічний метод застосовано з метою реконструкції життєвого сценарію головного героя та соціального середовища конкретної епохи через поєднання в дослідженні таких «складових»: людина / події; особистість / історія; приватне / публічне; індивідуальне / суспільне. Робиться **висновок** про те, що С. Єфремов наприкінці 1918–1920 рр. свідомо дистанціювався від керівного впливу на діяльність партії, відмовився від боротьби за владні посади, віддаючи перевагу ролі публічного інтелектуала й незалежного обсерватора.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Українська партія соціалістів-федералістів, Директорія УНР, газета «Нова Рада», Варшавська угода, «червоний терор».

Метою авторки статті є проаналізувати в контексті еволюції стратегії й тактики Української партії соціалістів-федералістів за часів Директорії УНР громадську та публіцистичну активність Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) – одного із впливових суспільно-політичних діячів, провідного публіциста й співредактора газети «Нова Рада», автора «Історії українського письменства»¹. Це питання, яке періодично поставало в працях дослідників як один із аспектів історіографічної інтерпретації досвіду партійно-політичної боротьби 1918–1921 рр., не можна вважати всебічно висвітленим і донині. До того ж діяльність С. Єфремова у цей період розгорталась у декількох напрямках: політика, публіцистика, наукова й видавнича праця. Кожний із цих аспектів вартий уваги й глибшого переосмислення.

Для відтворення тривожної й напруженої атмосфери доби варто нагадати найбільш важливі факти з історії УПСФ зазначеного періоду. Після зречення гетьманського уряду владу в Києві перебрав Революційний комітет. Для контролю над діяльністю державного апарату того ж дня ним був призначений тимчасовий урядовий орган – Рада комісарів. Її очолив голова Революційного комітету В. Чехівський, керувати міністерствами були призначені комісари (серед них есефи С. Шелухин, О. Лотоцький, П. Холодний, І. Феценко-

¹ Докладніше див.: Іваницька С.Г., Демченко Т.П. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» / НАН України. Інститут політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2020. 568 с.; Іваницька С.Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кін. XIX ст. – 1920 р.): монографія. Херсон: Гельветика, 2018. 596 с.

Чопівський, М. Корчинський)². Василь Стрілець, розглядаючи історію УПСФ доби Визвольних змагань, зазначає: «Нові політичні умови, що склалися наприкінці 1918 р. з відновленням УНР під проводом Директорії, поставили соціалістів-федералістів у досить складне становище. Здобутий есефами за часів Гетьманату образ найвпливовішої української політичної партії не сприймався новими провідниками України, які значною мірою орієнтувалися на більшовицький досвід розв'язання політичних та соціально-економічних проблем. Але соціалісти не могли повністю проігнорувати УПСФ з огляду на її значний інтелектуальний і кадровий потенціал. У свою чергу есефи, попри їхні інші уявлення про перспективи України, вирішили підтримати Директорію, сподіваючись скоригувати її політику в демократичному напрямі»³.

16 грудня 1918 р. командир Осадного корпусу полковник Є. Коновалець своїм наказом оголосив, що до прибуття Директорії йому належить уся повнота влади в Києві, аж до проведення обшуків і арештів⁴. На той час у Києві ще залишалось до 30 тис. німецького війська. Відповідно до угоди з Директорією воно дотримувалось нейтралітету й у життя міста не втручалось. Перемогу над гетьманським режимом Директорія святкувала більше тижня й доклала до цього зусиль, вартих, як показав хід наступних подій, більш важливих державних питань. За наказом Є. Коновальця 16 грудня був утворений Головний комітет по зустрічі Директорії, у складі якого були прізвища есефів О. Саліковського (голова), М. Синицького (заступник голови), В. Королева. Того ж вечора в Українському клубі комітет розробив програму урочистих заходів⁵. Припинили вихід усі російські газети від чорносотенних до демократичних, які за Гетьманату виступали проти Директорії. У перший же день була закрита ліберально-демократична «Киевская мысль», яка відверто називала повстання Директорії «авантюрою», республіканське військо – «бандою» і підтримувала постулат відновлення єдиної Росії. 23 грудня було закрито газету «Свободная мысль» за фейлетон П. Фінка «Про сидорову козу», у якому йшлося про прикру долю російської інтелігенції за різних політичних режимів. Виходили лише «Последние новости» – єдиний часопис, який за Гетьманату обережно висловлювався на адресу повстання та його лідерів. Друкарні закритих російських газет були реквізовані й передані українським часописам. Подібні дії Є. Чикаленко назвав «мародерськими». З українських газет виходили «Нова Рада», «Робітнича газета», «Народня воля», відновилась «Боротьба», з'явилися нові видання – «Трибуна» (загальнодемократична газета, редактор З. Біський), «Трудова республіка», армійські газети «Ставка», «Український козак» тощо. Із 31 грудня припинила вихід газета «Відродження», натомість з'явилась «Україна» (політичний, економічний, літературний і науковий часопис, – видавець В. Самійленко). Через сувору цензуру населення перебувало майже у повному інформаційному вакуумі. З огляду на відсутність російських газет «Нова Рада» деякий час друкувалася також і в російському варіанті. Російським аналогом газети «Трибуна» став «Столичный голос», який рекламував себе як «безпартійну демократичну газету, що стоїть на українській платформі» (редактори З. Біський та О. Саліковський). Надалі засновувались нові російські демократичні газети (про праві не могло бути й мови) – «Согласие», «Новая искра», «Наш путь», «Заря» та ін., але проіснували вони недовго⁶.

Інтелігентні кола не сприймали офіційний курс на дискримінацію російської культури, який провадила Директорія – починаючи від примусової українізації у вигляді заміни вивісок та завершуючи освітою й науковим життям. Дискутувались питання щодо ліквідації щойно створеної Української академії наук, закриття російськомовних університетів, переведення усієї початкової і середньої освіти на українську мову. Проти цього рішуче виступили публіцисти «Нової Ради» у числах за 31 січня та 2 лютого 1919 р.: П. Стебницький у статті «Іржава зброя», С. Єфремов у двох статтях під промовистими назвами «Націоналістичне ліквідаторство» та «Ще про ліквідаторство». Обидва автори переконували читачів та правлячі кола, що руйнування й заборони є хибним шляхом, до якого вдаються ті, хто не здатні працювати й будувати нове. Як слушно зауважує Олена Бойко, «влада та громадянство існували ніби паралельно, не пересікаючись. Перебравши на себе владні повноваження у столиці, в реаліях військова влада залишалась далекою від проблем міста»⁷.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Док. і мат. У 2-х т. Київ, 2006. Т. 1. С. 87.

³ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX ст. – 1939 р.). Київ: Вид-поліграф. центр «Київський університет», 2002. С. 182.

⁴ Осадному корпусу. 16 грудня 1918 р. № 6. *Нова Рада*. 1918. 18 (5) грудня. № 236.

⁵ Див.: Бойко О. Влада і місто: нариси життя Києва за Директорії УНР. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2013. Вип. 9. С. 185–186.

⁶ Бойко О. Влада і місто... С. 194–196.

⁷ Там само. С. 201.

Найбільш діяльні члени УПСФ сподівалися зробити власну партію реальним урядовим чинником. Ці надії не були безпідставними. До прибуття Директорії київським українським революційним комітетом призначені були тимчасовими комісарами есефи, які напередодні обіймали міністерські посади в гетьманському уряді: С. Шелухин (міністерство юстиції), П. Холодний (міністерство освіти), І. Феценко-Чопівський (міністерство торгу і промисловості), О. Лотоцький (міністерство віросповідань), М. Корчинський (державний секретар). Вони разом із комісарами з середовища УСДРП виконували свої обов'язки до 25 грудня включно й організували в місті владу, тому Директорія, за словами С. Шелухина, «приїхала... уже на готове»⁸.

У день урочистого в'їзду Директорії до Києва «Нова Рада» у редакційній статті виклала власне бачення майбутньої системи влади у відновленій УНР: Директорія є тимчасовим (до скликання парламенту або його аналогу у формі національно-територіального конгресу) верховним органом влади, наділеним законодавчими, але не адміністративними функціями; Директорія організовує уряд, але не бере в ньому участі, уряд повинен бути демократичним та коаліційним; третину міністерських посад має зайняти неукраїнська (насамперед російська) демократія; «лояльні елементи» з євреїв можуть бути запрошені Директорією до української частини уряду; українська більшість в уряді потрібна для унеможливлення парламентської боротьби та полеміки з ним. П. Стебницький формулював у «Новій Раді» таку думку: «Складання держави на нових підвалинах потребує наукового значення, практичного досвіду і державної творчості, а це все можуть дати державі лиш культурні верстви людності України. Використати ці творчі і робочі сили в ім'я державного будівництва можна лише тоді, коли вони не будуть почувати себе ізгоями рідного краю... Другими словами – на заміну класовій політиці гетьманською правительством не повинна повстати класова політика республіканського уряду»⁹. Однак соціалісти керувалися іншими намірами, а окремі з їхніх лідерів не припускали навіть обмеженої участі правих партій в уряді. Уже в еміграції, можливо, дещо перебільшуючи, С. Шелухин зауважив, що Директорія в особах В. Винниченка та С. Петлюри ігнорувала досвідчених громадсько-політичних діячів, «гнала їх геть», особливо соціалістів-федералістів.

Есефи вимушені були враховувати тактичні особливості поточного моменту. За декілька днів до оголошення складу уряду в київській пресі з'явилося повідомлення про можливість повної відмови УПСФ від влади або входження есефів в уряд не як представників партії, а виключно «за міркуваннями ділового характеру». У підсумку до створеної Директорією УНР Ради Народних Міністрів 26 грудня 1918 р. від УПСФ увійшли лише П. Холодний (виконував обов'язки міністра народної освіти) та С. Шелухин (виконував обов'язки міністра юстиції). Товаришем міністра закордонних справ був призначений А. Марголін, радником міністерства торгу і промисловості – І. Феценко-Чопівський.

О. Саліковський, осмислюючи «шлях нашої державності», писав: «...перед Директорією стояло надзвичайно важке й складне завдання – не тільки використати в інтересах українського народу горючий матеріал, що накопичився в країні за часів гетьманщини, але й паралізувати ті шкідливі акції та впливи, які могли потім вийти з цього боку й стати на шляху до відновлення та дальшого будівництва української державності. Конче необхідним було звалити гетьманщину, але це була тільки половина справи і може навіть менша, бо за нею повинна була йти величезна позитивна праця. Як же справилася Директорія зі своїм завданням?»¹⁰.

Настрої й думки есефів щодо політичного курсу Директорії яскраво відбивають наступні міркування О. Саліковського: «На жаль, не можна сказати, щоб український уряд, що склався при Директорії, володів отою мудрою політикою. Я не збираюсь критикувати політику Директорії та її міністерства, хоча не можу не зазначити, що міністерство можна було скласти далеко краще. Мені добре відомо, що критика значно легша, ніж творчість, і я не буду спинятися ні на декларації Директорії, що викликала у свій час стільки незадоволення, переважно з правого боку, ні на праці утвореного Директорією Трудового конгресу, який мусив припинити свою діяльність в самому початку. Але я не можу не зазначити, що практика Директорського уряду в перші ж дні висунула цілу низку фактів, які наочно пройшли перед усім суспільством і компрометували та дискредитували владу майже день за днем»¹¹.

18 грудня 1918 р. Головний комітет УПСФ постановив порушити в Українському національному союзі (УНС) питання про встановлення тісних контактів із неукраїнською демократією з метою зміцнити становище УНР. Наприкінці грудня 1918 р. було започат-

⁸ Цит. за: Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія... С. 184.

⁹ Там само. С. 185.

¹⁰ Саліковський О. Нова Україна: шлях нашої державності. Київ: Криниця, 1919. С. 51.

¹¹ Там само. С. 55–56.

ковано друге видання «Нової Ради» російською мовою. Цей факт, а також видання есефами на початку 1919 р. російськомовної газети «Столичный голос» були позитивно сприйняті російськими демократичними колами. На початку січня 1919 р. «Нова Рада» висунула ідею створення Всеукраїнського демократичного союзу, одним з аргументів на користь якого було фактичне припинення діяльності УНС через посилення суперечностей між різними угрупованнями. До нового об'єднання мали ввійти Українська трудова партія, Українська хліборобсько-демократична партія (УХДП), Всеукраїнський селянський союз хліборобів, новостворена Українська народно-республіканська партія (УНРП) та Українська федеративно-демократична партія (УФДП). Спільниками з неукраїнського політичного табору вважалися польські радикали і демократи, Єврейська народна партія (Фолькспартей), сіоністи, російські народні соціалісти та ліві кадекти. 9 січня загальні збори соціалістів-федералістів Києва теж обговорювали питання про утворення політичного блоку з українськими демократичними партіями та встановлення контакту зі спорідненими за програмою неукраїнськими партіями. Умови блокування мав виробити Головний комітет УПСФ¹². Про політичний блок із УПСФ повідомили Польська радикально-демократична партія і Фолькспартей, які заявили, що стоять на ґрунті української національної державності. Російські політичні партії на пропозицію УПСФ не відреагували.

27 грудня 1918 р. відбулося засідання Головного комітету УПСФ, у резолюції якого зазначалося, що лише угода з Антантою забезпечить незалежність України; партія виступала за утвердження народоправства, за боротьбу з анархічними й антидержавними елементами за допомогою твердої військової влади, за широкі соціальні реформи, але оцінювала «всі крайні соціалістичні експерименти» як такі, що в умовах кризи народного господарства, фінансів і кредиту призведуть до краху української державності. Курс на організацію системи влади через Трудовий конгрес УПСФ вважала шкідливим для майбутності УНР. Резолюція вимагала скликання демократичного тимчасового передпарламенту з метою залучення до державної роботи представників усіх націй і класів. Рішуче відмежування від «внутрішнього більшовизму» есефи вважали необхідною умовою визнання України й надання їй допомоги країнами Антанти, перш за все – підтримки на мирній конференції в Парижі при визначенні геополітичних координат повоєнного світу. (Зауважимо, що через брак відповідних кадрів серед соціалістів Директорія УНР змушена була широко залучати есефів до закордонної служби).

Аргументи, які висунула «Нова Рада» проти ідеї Трудового конгресу, полягали в нездатності «ненормально» скликаного органу влади забезпечити демократичний лад в Україні. Один із провідних публіцистів партії – А. Ніковський, коментуючи проблеми, пов'язані з сумнівами щодо легітимності Трудового конгресу, завершував статтю такими рядками: «Адже не поділяючи крайностей теперішнього курсу, ми все-таки могли вітати його, якби до його переведення в урядових колах і партіях була тверда воля і ясна свідомість!»¹³. Аналогічною була позиція місцевих осередків УПСФ¹⁴. Як бачимо, партія намагалася навіть у складних, екстремальних обставинах відстоювати раціональні принципи організації влади в категоріях парламентської демократії.

Однак, незважаючи на вагання, УПСФ наважилася взяти участь у виборах. У зв'язку з цим рішенням Головний комітет партії поставив перед місцевими організаціями завдання засновувати газети та «інформаційно-політичні бюро» для проведення електоральної агітації. У підсумку на Трудовий конгрес було обрано десять членів партії, зокрема, на Волині – три особи, на Поділлі та Київщині – по дві (зокрема, В. Біднов, С. Підгірський, А. Лещенко, А. Ніковський, М. Тутан-Барановський). Є. Вировий був обраний на конгресі головою культурно-просвітної комісії. Щоправда, згодом член Директорії УНР Ф. Швець чомусь стверджував, що жоден соціаліст-федераліст на Трудовий конгрес не потрапив¹⁵.

22–23 січня 1919 р. відбулися дві важливі події: свято об'єднання Західноукраїнської Народної республіки з Українською Народною республікою (Акт злуки) та відкриття Трудового конгресу, в якому взяли участь і представники ЗУНР. Конгрес був покликаний виявити волю трудового народу щодо справ державного й соціального устрою України та працював у прискореному темпі: з фронтів надходили сумні звістки. Головна маса депутатів рекрутувалася із середовища Селянської спілки, українських есерів (центральна течія) та соціал-демократів. Конгрес відкинув ідею диктатури пролетаріату (радянську модель державності) й рішуче висловився за демократичне народоправство за європейськими взірцями¹⁶.

¹² Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія... С. 190–191.

¹³ Ніковський А. Трудовий конгрес. Ч. II. *Нова Рада*. 1919. 19 (6) січня. С. 2.

¹⁴ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія... С. 194–195.

¹⁵ Там само. С. 194.

¹⁶ Саліковський О. Нова Україна: шлях нашої державності. С. 58.

Невдовзі після початку роботи Трудового конгресу УПСФ кваліфікувала нову інституцію як сурогат народного волевиявлення й поставила під сумнів здатність цього представницького органу до державної роботи. Есефівська «Трибуна» зауважила, що великою помилкою Трудового конгресу було б стати на шлях відстоювання національної або класової винятковості. Результати роботи Трудового конгресу партія оцінила неоднозначно: схвалила, що конгрес відкинув проєкт утвердження радянської влади в Україні, вітала рішення про підготовку виборчого закону для скликання парламенту та водночас застерегла від захоплення моделлю «трудових рад».

С. Єфремов на шпальтах «Нової Ради» опублікував низку статей, де всебічно розглянув ці питання. У нотатках «3 Трудового конгресу» 25 (12) січня 1919 р. писав: «Позавчора відбулося відкриття передпарламенту Української республіки, Трудового Конгресу. Поки що важко було б пророкувати щось певне про майбутність цієї установи: це ж було тільки свято, а здатність установ до життя пізнається не в свята, а звичайними робочими буднями. І з цього боку Конгрес поки що не уявляє з себе чогось певного, що має свою власну, добре окреслену фізіономію.

Почасти залежить це од самого способу, яким скликано Конгрес. Перевести вибори за якийсь тиждень-другий без попередньої роботи – певна річ, неможливо. Не кажемо вже про самий принцип, на якому засновано Конгрес і який дуже далеко стоїть од єдино демократичних виборів через уселюдне голосування. Тому-то не тільки голос людності, але навіть трудової людності не може бути виявлений на Конгресі, і на його можна дивитись тільки як на сурогат народного заступництва...»¹⁷ Чи буде мати вагу Конгрес у політичному житті України, чи зможе працювати – про це, вважав Єфремов, рано ще загадувати. Висвітливши поділ Конгресу на течії (ліва, «більш трохи права», великий центр з переважанням українських есерів), лідер УПСФ доходив висновку, що картина нагадує певним чином Центральну Раду, де також перед вели українські есери, і ставив під сумнів працездатність Конгресу¹⁸. Своєрідною хронікою роботи Конгресу і життєдіяльності нової влади зокрема були його публікації «Дух віків» (про оформлення 23 січня 1919 р. Акту поєднання двох досі порізаних частин України), «Ворог під брамою» (про важкі умови роботи нової інституції, потребу організованої консолідованої праці, коли «нова погроза з півночі» постала перед Україною), «Досить фраз» (про те, що «минуле – повне помилок», «плани – хаотичні, майбутність – темна...»), «Старим шляхом» (із висновком, що «Трудовий конгрес нагло і несподівано замкнув свою роботу... Довелося обірвати балачки й узятися до діла»), «По Конгресі» (з безстороннім розглядом декларативних намірів і організаційних здобутків Директорії).

Реалістично С. Єфремов оцінив 28 січня 1919 р. заяви першого складу Ради міністрів Директорії на чолі з В. Чеховським (незважаючи на те, що міністрами до уряду ввійшли С. Шелухин та ще три есефа). Говорив про те, що «не треба було й орієнтуватися в своїй діяльності на більшовизм». Скептично відгукнувся про обіцянки міністра фінансів накладати податки «на шовки», про утопічні декларативні наміри міністра земельних справ. Наголошував, що «політичні діячі, а тим більш проводирі держави мусіли б виходити на громаду з конкретними завданнями, а не з обіцянками, які, очевидно, ніхто не може виконати...» Писав про те, що дійсність нікого і нічого не навчила, і «обіцянками про груші на вербі й тепер ще дехто намагається годувати довірливих людей». Висновок робив недвозначний і некомпліментарний: «Гадаємо, що держава в небезпеці. Треба, не гаючись, перейти од слів до діла – насамперед на оборону самих основ державності і просто вже елементарних умов існування на Україні»¹⁹.

Конструкцію влади, запропоновану Директорією, С. Єфремов кваліфікував як «плутану», прогножуючи, що згодом це досить швидко й неминуче одіб'ється на державних справах. При цьому він міркував фахово як знавець конституційного права, зауважуючи, що в УНР по суті наявні два виконавчих органи – Директорія та міністерства, нею призначені і відповідальні перед малим Конгресом, що складався з 40 чоловік. До цього паралелізму додавалися брак чіткої ієрархії, відсутність конкретного розподілу законодавчих та виконавчих функцій, наявність права законодавчої ініціативи у кожного з елементів влади. «Такє сплутування функцій з погляду вимог державного права річ абсолютно неможлива й на практиці повинна довести тільки до плутанини й безладдя, коли ніхто врешті не відповідає за ті заходи, які од правительства виходять. Сфера роботи, як і відповідальність, повинні бути точно й виразно розмежована між поодинокими органами, поділ властей – це ж азбука державного права...», – вказував С. Єфремов. Проводив аналогію з механізмом влади, який утворила свого часу Українська Центральна Рада (УЦР), і оцінював

¹⁷ Єфремов С. 3 Трудового Конгресу. *Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 324.

¹⁸ Там само. С. 324–325.

¹⁹ Єфремов С. Досить фраз. *Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 330.

таку перспективу як «шлях безвладдя», коли в скрутних обставинах держава залишається фактично без уряду. Намагався застерегти провідників Директорії від блукання манівцями, наголошуючи, що «цей шлях небезпечний. Мусимо нарешті зійти з його і замість тимчасових органів подбати вже про якийсь сталий і твердий апарат державний»²⁰.

УПСФ різко негативно поставилася до погромних ексцесів на території України на початку 1919 р. 9 січня голова Директорії В. Винниченко прийняв делегацію у складі сіоністів, народних республіканців, а також есерів: А. В'язлова, А. Ніковського, Ф. Матушевського (голови київської «Просвіти»). Делегація повідомила В. Винниченку про факти погромів єврейської людності й вимагала опублікування відповідної відозви. Винниченко запевнив делегатів, що вже підготовано наказ про покарання за подібні дії²¹.

Питання боротьби з погромами обговорювалося представниками УПСФ зі співробітниками міністерства єврейських справ. «Нова Рада» причину погромів убачала в безправності та безкарності, які утворилися за часів революції. С. Єфремов відреагував на погроми категорично: «Слідство негайне і безстороннє повинне викрити всіх ватажків злочинства. Але вже те, що їм так легко щастить з їхніми злочинними замірами, показує, як страшенно треба напружувати всі сили на боротьбу з лютою пошестю погромів. І найпершим у цій боротьбі повинно бути порозуміння і в громадських кругах, і в правительственній політиці з усіма національними елементами, які живуть на Україні. Адже тільки в гострій і гарячій атмосфері національної боротьби збирається той небезпечний матеріал, до якого тільки іскри треба, щоб він спалахнув і кривавою загровою обняв усе навкруги. Це однаково повинні пам'ятати й українські круги, і інші національності, і мусять гасити вогонь завчасу...»²².

У цілому складається враження, що за «першої доби» Директорії УНР С. Єфремов дещо відсторонився від активної політичної діяльності. Реальний провід партією перебравли на себе, вірогідно, А. Ніковський, М. Корчинський, К. Мацієвич, О. Шульгин, В. Прокопович. Але енергійним пером публіциста, нещадною логікою сміливої думки, беззаперечним моральним авторитетом Сергій Олександрович безумовно впливав на формування стратегічної й тактичної лінії УПСФ.

Активізація діяльності Головного комітету УПСФ спостерігалася в умовах загрози військового вторгнення більшовицьких військ до Києва наприкінці січня 1919 р.²³ 30 січня «Нова Рада» опублікувала резолюцію Головного комітету партії з приводу часткової евакуації 26–28 січня з Києва урядових інституцій. Документ засуджував панічний характер евакуації, охарактеризував її як невідповідну авторитетові уряду, шкідливу для державності України. У цьому ж числі газети була надрукована відозва Головного комітету УПСФ до населення Києва, у якій стверджувалося, що підстав для паніки немає. Головний комітет закликав населення Києва (а членам УПСФ Києва просто-таки наказував) залишатися на своїх місцях, «дбаючи про добро краю», навіть у тому випадку, коли б і була яка зовнішня загроза. Зі статтями «Паніка» (29 січня) й «Звір і людина» (30 січня) на цю злободенну тему виступив у «Новій Раді» С. Єфремов. «Коли б спитати – чим живе тепер Київ, то відповідь може бути тільки одна: панікою. Панікою безглуздою, безудержною, вселюдною, безпосередньою, різною й не таємною, а цілком одвертою панікою», – писав він. Переконаував громадян у потребі «мужньо глянути в вічі небезпеці, коли б вона справді була, і тверезо оцінити хід подій і всякі можливості». Закликав робити «свою важку, буденну, непомітну, може, але таку потрібну роботу – будування життя. Того вічного життя, якого “тля не глить і таті не підкапивають і не крадуть”»²⁴.

Зазначені кроки Головного комітету УПСФ певною мірою відображали суперечності, які виникли між його членами. Переважна більшість керівного осередку партії вирішила виїхати з Києва разом із Директорією та урядом, частину співробітників якого становили есефи або ті, хто співчував їм. Керівником цієї «уенерівської» частини УПСФ та відповідної частини Головного комітету став М. Корчинський. Меншість Головного комітету УПСФ (С. Єфремов, А. Ніковський, П. Стебницький) та інша частина членів партії залишилися в Києві. Це «роз'єднання» відбивало певні розбіжності в поглядах на перспективи визвольної боротьби України та роль у реальних і потенційних політичних конфліктах структур і провідних діячів УПСФ.

Згодом публікації «Нової Ради» щодо політики Директорії стають відверто критичними. Так, стверджувалося, що в соціальних питаннях Директорія УНР практично мало в чому розходиться з ватажками радянського війська, котре підступило до Києва, але силою

²⁰ Єфремов С. Старим шляхом. *Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 331.

²¹ Делегація київських громадських діячів у В.К. Винниченка. *Нова Рада*. 11 січня. 1919.

²² Єфремов С. Пошесть. *Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 292.

²³ Стрілець В.В. Назв. праця. С. 195.

²⁴ Єфремов С. Паніка. *Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 332–333.

обставин державна справа розділила її зі своїми «можливими співниками». Однак УПСФ вважала недоцільним відкликати всіх своїх членів із урядових посад, розраховувала на корегування урядової лінії через досвідчених урядовців-есефів і, швидше за все, не полишала надій на набуття статусу урядової партії (що трапилося нарешті у травні 1920 р.).

Позиціонування УПСФ як ліберально-демократичної сили повністю унеможливило легальну діяльність партії на контрольованих більшовиками й денікінцями територіях і провокувало переслідування окремих членів. Проблематичним було й становище Сергія Олександровича. Символічні міркування з приводу долі С. Єфремова під час другого володарювання більшовиків у Києві знаходимо в записках Є. Чикаленка. Переживаючи за долю своїх найближчих товаришів, він по крихтах збирав інформацію з листування, газет, чуток: «Мені оповідав Понятенко, що коли вони з Левком та Єфремовим сиділи весною 19 року на Лук'янівці, то щохвилини сподівались, що їх можуть большевики розстріляти, бо чрезвичайка тоді страшенно лютувала; правда, холоду тоді не було, але голод та пошесті винищували арештованих. Дякуючи тільки заходам Рафеса, якого колись врятував Левко, їм пощастило визволитись з того застінку»²⁵. Отримавши непідтверджену звістку про загибель молодшого товариша під час «червоного терору», Чикаленко занотував у щоденнику 14 вересня 1919 р.: «Сьогодні у "Впереді" знов є список розстріляних большевиками українців і між ними дорогий та любий Сергій Олександрович Єфремов, відомий критик-публіцист, один з найближчих і найдорожчих мені людей. Хочеться думати, що це якась помилка, бо в газетах часто друкуються неперевірені звістки. Ох, якби це була помилка! ... Але розстріл Стебницького та Єфремова це щось таке страшне, чого я не можу переказати словами, і не можу вилляти сльозами... Одне можу сказати, що ці найкращі сини українського народу впали жертвою через тщеславність, славолюбство, бажання влади Винниченка, Шаповала та Петлюри, що бажаючи показати світові "зразок соціалістичного устрою держави", підняли повстання проти Гетьмана, саме тоді, коли українська держава стала змицнятися, ставати на ноги та заводити лад та порядок...»²⁶ Наступного дня, 15 вересня 1919 р., він писав: «Ніяк не можу дійти до пам'яті після звістки про розстріл Єфремова! Вчора цілий день без перерви рубав дрова, щоб фізичною втомою заглушити в собі оті душевні муки, що розривають мою душу, але не допомогло і, може, якраз через втому я не спав всю ніч і переживав, наче наяву, мої двадцятилітні стосунки з Єфремовим. ... Скрізь ця кришталіно-чиста душа вражала всіх, хто його знав, своєю шляхетністю, преданістю тільки справі, без жодної амбітності, славолюб'я, висовування свого "Я"; він з однаковою щирістю і старанністю працював і над дрібничками, коли їх треба було поробити в інтересах справи, і коли інші ухилялись з причини занадто малої вартості їх. Такий він був і в особистих відносинах; він з охотою допомагав всім у всяких дрібницях, залюбки робив всякі послуги, бо серце його було повне любові до всіх, але воно могло запалитися і горожанським гнівом, тоді з-під його пера виходили надзвичайно сміливі, гострі і їдкі статті проти гнобителів, якої б вишини і сили вони не були, і, певне, оця беззавітна сміливість і згубила його. ... Кажуть, що й тепер він виступав в газеті проти деспотизму і тиранії лівих абсолютистів, і вони розправились з ним в такий спосіб, на який не рішався і царський абсолютизм. Але у мене нема ні відповідного спокою, ні сили пера, аби змалювати силу духу незабутнього Сергія Олександровича, в якому уміщалась і ангельська доброта, і героїчна велич духу, простота і шляхетність, талановитість і надзвичайна працьовитість, може тільки десята частина якої зафіксована в його друкованих працях»²⁷. Звістка виявилася, на щастя, неправдивою. Хоча факт арешту, загроза подальших ув'язнень і розстрілу були цілком реальними»²⁸.

Наприкінці серпня 1919 р. у зв'язку з військовими успіхами УНР киявські соціалістично-федералісти на чолі з С. Єфремовим та А. Ніковським активізували свою діяльність. 31 серпня (у день вступу об'єднаної армії УНР до Києва) їхніми зусиллями була організована нарада представників киявських осередків українських політичних партій і громадських організацій, що стояли на антирадянській платформі, на якій було утворено Комітет об'єднаних українських громадських організацій (Громадський комітет). Із політичних партій, крім есефів, до комітету ввійшли представники УСДРП та УПСР (центральної течії).

Після укладення 28 квітня 1920 р. Варшавського договору між УНР та відродженою Польщею, або, як трактували сучасники, між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським, 3-тя польська армія була за 70 км від Києва. Оскільки сили червоних були недостатніми для оборони Києва, то більшовицька влада міста й Реввійськрада 12-ї армії без бою залишили Київ.

²⁵ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920 / За ред. В. Верстюка та М. Антоновича. Київ–Нью-Йорк: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. С. 313.

²⁶ Там само. С. 118.

²⁷ Там само. С. 118–119.

²⁸ Докладніше див.: Іваницька С.Г., Демченко Т.П. Сергій Єфремов... С. 443–445.

Відступ 12-ї армії був не узгоджений із командуванням Південно-Західного фронту і набув характеру панічної втечі. 5–6 травня польські розвідувальні підрозділи ввійшли до Києва. Вдень 7 травня вони доїхали до центра Києва міським трамваєм. Наступного дня в столицю увійшли 10 полків 3-ї польської армії. Того ж дня Київ відвідав Ю. Пілсудський. 9 травня в місті відбувся парад союзних військ, на якому Армію УНР представляла 6-та стрілецька дивізія. Це була вже п'ятнадцята з початку революції зміна влади в місті²⁹. У травні 1920 р. Єфремов очолив «Український громадський комітет» (інша назва – Комітет громадської безпеки) в Києві.

7 травня 1920 р. С. Петлюра повідомив Раду народних міністрів УНР, що за згодою з Ю. Пілсудським осередком уряду було обрано Вінницю, куди протягом 9–13 травня мали переїхати державні установи. Сюди поступово з'їжджалися регіональні делегації від українського громадянства для участі в державній роботі, зокрема, прибула до міста і делегація від комітету громадської безпеки з Києва (Д. Коліух – голова, С. Єфремов, А. Ніковський, О. Саліковський), члени якого, на відміну від кам'янецької Всеукраїнської Національної Ради, були готові до співпраці з соціалістами³⁰.

Для продовження консультацій із українськими політичними силами до Києва виїхав С. Петлюра. Він апелював до Комітету громадської безпеки «як органу майже всеукраїнського значення, позаяк там взяло участь Всеукраїнське кооперативне об'єднання», на основі якого міг бути створений новий уряд (27 травня його очолюв есеф В. Прокопович). Цей уряд прагнув скликання передпарламенту (за що йшла боротьба під час політичних консультацій) за принципом підтримки приватної ініціативи і кооперації, ідей національно-державного фронту і європейських цінностей³¹.

Настрої киян і становище української поступової інтелігенції, одним із лідерів якої був на той час С. Єфремов, переконливо змалював у книжечці «Поляки в Києве в 1920 году» публіцист Давид Заславський. (Для збереження своєрідності авторського стилю цитуємо текст мовою оригіналу). За його словами, «украинская интеллигенция в Киеве была потрепана за время непрерывных переворотов. ... Часть разочаровалась и в политике, и в национализме. Остались в Киеве умеренные демократические группы, в большинстве своем, культурные деятели и работники, примыкавшие в прошлом к партии украинских социалистов-федералистов (“эс-эфов”). Социалистическое правительство Центральной Рады и Директории не принимало их в свой состав, считая, что сотрудничество с С. Ефремовым, А. Никовским было бы компрометирующей коалицией с буржуазией. Быть может, это обстоятельство, вынудившее социалистов-федералистов оставаться в лояльной оппозиции, помогло им сохраниться в Киеве вплоть до весны 1920 года. Эта группа была немногочисленна и невлиятельна; но к ней принадлежали лучшие, наиболее культурные элементы украинской интеллигенции»³². Процес творення нового уряду із залученням представників УПСФ Заславський змалював у прагматичній тональності: «Только Киев и мог дать элементы для образования авторитетной на Украине власти и в Киеве – только правые социалистические и умеренно-демократические группы. Пробыл час “социалистов-федералистов”. Они принуждены были взять власть; кроме них и некому было брать ее.

В первые же дни возродился Украинский Национальный комитет. Он существовал с первых же дней революции, то замирая, когда политические партии могли вести открытое существование и стоять у власти, то воскресая, когда в подполье дружески объединялись вчерашние антагонисты, власть оппозиция. Ядро украинского национального комитета составляли правые украинские социал-демократы с В.В. Садовским во главе, социалисты-федералисты (Ефремов, Саликовский, Никовский) кооператоры. Органом украинского национального комитета была газета “Громадське Слово” (“Общественное Слово”), выходившая под редакцией О.Ф. Саликовского и В.В. Садовского. Украинский Национальный комитет видел в Петлюре своего национального героя и готов был его поддерживать... Союз с поляками внушал им сомнения»³³.

Новий уряд було складено із залученням есефів, соціал-демократів і народних республіканців (В. Прокопович як голова Ради народних міністрів перебував на цій посаді до 16 жовтня 1920 р.). 3 червня уряд видав декларацію, в якій обіцялося провести в Україні загальнонародні демократичні вибори до парламенту на підставі загального, безпосереднього, таємного, пропорційного виборчого права, а до того часу пропонувалося якомога швидше скликати передпарламент із представників різних політичних і громадських орга-

²⁹ Докладніше: Нариси історії української революції 1917–1921 рр.: У 2-х кн. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Кн. 2. С. 95–96.

³⁰ Там само. С. 99.

³¹ Там само. С. 101.

³² Заславський Д. Поляки в Києве в 1920 г. Петроград: Былое, 1922. С. 23–24.

³³ Там же. С. 25–26.

нізацій. У декларації вказувалося, що земельна справа буде розглянута майбутнім всеукраїнським парламентом, а до того часу земля лишається у користуванні селянства³⁴. Свідкам подій декларація уявлялася блідою й безхарактерною, такою, що продемонструвала немичність нового уряду, брак рішучості й політичного реалізму³⁵.

До того ж уряду відродженої УНР пророкували недовге життя (біля 3-х тижнів), бо через нестачу грошей він не міг ухвалити бюджет міністерств й організувати ефективну владу на місцях. 2/3 готівки виділялись для міністерства військових справ. Фінансова ситуація була настільки критичною, що уряд був готовий віддати торговельні концесії тим, хто дасть наперед гроші. Загальна політична ситуація виглядала хаотичною й невиразною. Уряд не мав довіри, не налагодив ефективного державного управління, весь червень 1920 р. балансує на межі фолу. Уже 5 червня представники уряду (есефи) поїхали до Києва задля нових консультацій із Комітетом громадської безпеки. Формування уряду на базі київської групи есефів було саботовано головою ВНР М. Корчинським, що загрожувало розколом партії соціалістів-федералістів³⁶. Після прориву фронту Червоною армією 9 червня уряд було евакуйовано з Вінниці до Жмеринки, 15 червня – до Проскурова (нині Хмельницький).

Із протоколів засідання уряду Директорії дізнаємося про факт вшанування С. Єфремова новою українською владою. Так, 7 червня 1920 р. у Вінниці Рада народних міністрів заслухала лист голови Директорії про вшанування видатного українського діяча С.О. Єфремова з приводу його 25-ти річного творчого ювілею. Постановили просити міністра народної освіти подати до Ради Народних Міністрів свої міркування й пропозиції щодо належного відзначення події³⁷. Уже в польському Тарнові Рада міністрів УНР заслухала 13 серпня 1920 р. законопроект міністра народної освіти про заснування премії імені Сергія Єфремова при Українській Академії Наук³⁸.

Цікаво, що Є. Чикаленко спробу УПСФ взяти участь у державотворчих процесах Директорії сприйняв іронічно: «Соціалісти-федералісти – це та інтелігенція, яка потрібна при будові держави, але яка не посідає сама тої державотворчої енергії, щоби взяти в свої руки провід і ініціативу. З нею треба панькатися, коло неї треба ходити в рукавичках, і врешті вона піде на службу до монархічного, як і до республіканського уряду»³⁹. У щоденнику аналізував найдрібніші деталі тогочасного політичного життя, особливо ретельно фіксуючи все, що стосувалося С. Єфремова. Джерелом його інформації були кореспонденти, які перебували в епіцентрі подій. Так, О. Шульгин повідомляв Є. Чикаленку в листі від 13 липня 1920 р.: «В Шепетівці мені сказали, що там є потяг з Києва з останніми біженцями, і що там є С.О. Єфремов. Я кинувся шукати цей потяг, аж виявилось, що Єфремов десь зліз по дорозі, і я боюся, що він так і залишився десь в районі окупації, хоч і не в Києві»⁴⁰. Київ на той час перебував у руках більшовиків, і Олександр Якович емоційно писав про «київське пекло». Є. Лукасевич свідчив 4 грудня 1920 р. із Тарнова, що «в Києві дикий терор, українське слово зовсім заборонене, ніяка інституція українська не працює..., всі живуть в страшний нужді, випродали вже все, надії на майбутнє ніякої. Київ пустий, ті, що залишились, бажали б теж втікати, але тепер не випускають з Києва. Сергій Олександрович [Єфремов] на селі, про Стебницького не відомо нічого, Ніковського діти страшно бідують, бабушка випродала вже все, та й нічого не залишилось до життя»⁴¹.

За браком місця лише побіжно згадаємо про участь С. Єфремова у Братстві української державності (БУД), яке одні дослідники вважають реально існуючою організацією, інші пишуть про неї з певними сумнівами. Вірогідно БУД було утворене на початку 1920 р. та проіснувало в Україні до 1924 р. У програмовій доповіді 17 січня 1920 р., обґрунтовуючи потребу подальшої боротьби з більшовизмом, С. Єфремов констатував, що «революція дійшла вже до своєї суперечности, що в формі радянської влади вона пожирає власних дітей, виступаючи проти тих принципів рівності і волі, на боротьбу за які вийшла була спочатку»⁴².

У другій половині 1920–1921 рр., після поразки армії Директорії УНР, С. Єфремов перебував на нелегальному становищі, переховуючись від «червоного терору» у Києві та його околицях⁴³. В. Садовський повідомляв Є. Чикаленку 29 грудня 1920 р.: «Бачив перед

³⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). Київ: Темпора, 2003. С. 551–554.

³⁵ Заславський Д. Поляки в Києві в 1920 г. С. 31.

³⁶ Нариси історії української революції 1917–1921 рр. С. 101–102.

³⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. С. 59–60.

³⁸ Там само. С. 163–164.

³⁹ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 309.

⁴⁰ Там само. С. 379.

⁴¹ Там само. С. 514.

⁴² Докладніше див.: Іваницька С.Г., Демченко Т.П. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». С. 349–351. Історія БУД висвітлена у працях С. Білоконя й В. Яблоновського.

⁴³ Там само. С. 445.

виїздом Сергія Олександровича; жив він на селі під Києвом, думав до осені жити на селах, восени вирішувати питання, куди подаватись, чи на той бік, чи до Києва. Думаю, що він тепер в Києві». У серпні 1921 р. Є. Чикаленко зараховував С. Єфремова до прихильників С. Петлюри, поряд із В. Прокоповичем, А. Ніковським, О. Шульгиним, О. Саліковським; на той час саме в Петлюрі він убачав «центр, коло якого вертиться все, що бореться за самостійність України»⁴⁴.

Отже, спираючись на відомості про засідання Головного комітету есефів, аналізуючи хроніку партійного життя й обговорення партійно-політичних проблем на шпальтах «Нової Ради», можна дійти висновку, що С. Єфремов наприкінці 1918–1920 рр. свідомо дистанціювався від керівного впливу на діяльність партії, відмовився від боротьби за владні посади, віддаючи перевагу ролі публічного інтелектуала й незалежного обсерватора. Наскільки виправданою була така позиція? Нині, ясна річ, можна подібну відстороненість у добу відчайдушних спроб відстояти українську державність піддати критиці, не зрозуміти і не сприйняти. Дорікнути на небажання брати відповідальність за помилки й прорахунки, картати за неспроможність використати «вікно можливостей» для реалізації альтернативної програми. Навряд чи це буде доречним і навряд ми маємо на це право. С. Єфремов мав інтуїцію історика та логіку правника. Не схильний був захоплюватися утопічними та ілюзорними проектами. У певному сенсі був фаталістом. Не сприймав насильство над інакодумцями у жодній формі. Критичне та дещо відчужене ставлення до влади, незалежно від її ідеологічної та етнічної приналежності, сформувалося у нього, швидше за все, після листопада 1917 р., та зумовило його поведінку у сфері практичної політики у 1918–1921 рр.

Єфремов, як і його однопартійці, важко пережив фінал Української революції, з якою пов'язував стільки надій і мрій. Після утвердження радянської влади завдяки старанням Президії УАН та особисто її президента Ореста Левицького отримав 31 березня 1921 р. «амністію» й своєрідну «охоронну грамоту» від червоних можновладців, перейшовши наразі на легальне становище та зосередившись на академічній праці.

References

- Boyko, O. (2013). *Vlada i misto: narysy zhyttya Kyryeva za Dyrektoriyi UNR* [Power and the city: essays on the life of Kyiv according to the Directory of the Ukrainian People's Republic]. *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolyutsiyi 1917–1921 – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921*. Iss. 3. Kyiv, Ukraine.
- Chykalenko, Ye. (2005). *Shchodennyk, 1919–1920* [Diary, 1919–1920]. Ed.: V. Verstyuk and M. Antonovich. Kyiv–New York, Ukraine–USA.
- Chykalenko, Ye. (2015). *Shchodennyk (1921)* [Diary (1921)]. Up., peredmovna ta komentari I. Starovoytenko. Kyiv, Ukraine.
- Ivanytska, S. (2018). *Publitsystychna spadshchyna Serhiya Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsiy: istoriko-biografichni aspekty (kin. XIX st. – 1920 r.): monohrafiya* [Sergiy Yefremov's journalistic legacy in the context of social transformations: historical and biographical aspects (the end of XIX c. – 1920): monograph]. Kherson, Ukraine.
- Ivanytska, S., Demchenko, T. (2020). *Serhiy Yefremov: «Tse zhyttya bulo odnym sutsilnym podvyhom neustannoï pratsi»* [Serhiy Yefremov: «This life was one continuous feat of tireless work»]. Kyiv, Ukraine.
- Mazepa, I. (2003). *Ukrayina v ohni y buri revolyutsiyi (1917–1921)* [Ukraine in the fire and storm of the revolution (1917–1921)]. Kyiv, Ukraine.
- Narysy istoriyi ukrayinskoyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.: U 2-kh kn. (2012) [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921: In 2 v.]. Ed.: V. Smoliiy. Vol. 2. Kyiv, Ukraine.
- Strilets, V. (2002). *Ukrayinska radykalno-demokratychna partiya: vytoky, ideolohiya, orhanizatsiya, diyalnist (kin. XIX st. – 1939 r.)* [Ukrainian Radical Democratic Party: origins, ideology, organization, activities (the end of the XIX c. – 1939)]. Kyiv, Ukraine.

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент, викладач соціо-гуманітарних дисциплін, Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія (вул. Кіашка, 9, м. Запоріжжя, Україна, 69041).

Ivanytska Svitlana – Doctor of historical sciences, associate professor, lecturer of social sciences and humanities, Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy (9 Kyashko Str., Zaporizhzhya, Ukraine, 69041).

E-mail: isvetlana@hotmail.com

⁴⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1921) / Упорядк., передмова та коментарі І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2015. С. 39, 80.

SERHIY YEFREMOV AND THE UKRAINIAN PARTY OF SOCIALISTS-FEDERALISTS DURING THE DAYS OF THE UNR DIRECTORY (1919–1921)

The author **aims** to analyze in the context of the evolution of strategy and tactics of the Ukrainian Party of Socialists-Federalists during the Directory of the Ukrainian People's Republic the public and journalistic activity of Serhiy Yefremov (1876–1939) as one of the influential socio-political figures, leading publicist and co-editor of the newspaper «Nova Rada», author of «The History of Ukrainian Literature». The position of the UPSF and the participation of its leading figures in the government of the UNR Directory, the attitude of S. Yefremov to the new model of power, the Labor Congress, oppression of the Russian press and culture, Jewish pogroms, and the Warsaw Pact of S. Petliura are highlighted. The participation of the figure in the Ukrainian Public Committee is shown. Information on the situation of S. Yefremov during the second reign of the Bolsheviks in Kyiv in 1920 is given. The facts of honouring the publicist by the Directory and the critic on the occasion of the 25th anniversary of his literary activity are given. **The sources of the study** were the journalistic works of S. Yefremov and his contemporaries, materials of the newspaper «Nova Rada» and other periodicals, diaries, memoirs, correspondence, collections of documents, professional studies. **Methodological principles** were systematic method, historicism, anthropologism, interdisciplinarity. The biographical method was used to reconstruct the life scenario of the protagonist and the social environment of a particular era through a combination of the following «components» in the study: man / event; personality / history; private / public; individual / public. **It is concluded** that at the end of 1918–1920 S. Yefremov deliberately distanced himself from the leading influence on the party's activities, abandoned the struggle for power, preferring the role of public intellectual and independent observer.

Key words: Serhiy Yefremov, Ukrainian Party of Socialist Federalists, Directory UNR, newspaper «Nova Rada», The Treaty of Warsaw (the Polish-Ukrainian or Petliura-Piłsudski Alliance or Agreement), «Red Terror».

Дата подання: 2 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 19 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваницька, С. Сергій Єфремов та українська партія соціалістів-федералістів за доби Директорії УНР (1919–1921 рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 117–127. DOI: 10.5281/zenodo.7013683.

Цитування за стандартом APA

Ivanytska, S. Serhii Yefremov ta ukrainska partiia sotsialistiv-federalistiv za doby Dyrektorii UNR (1919–1921 rr.) [Serhii Yefremov and the Ukrainian Socialist Federalist Party during the Directory (1919–1921)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 117–127. DOI: 10.5281/zenodo.7013683.

Юрій Кахерський

ЧЕРНІГІВЩИНА В ЖИТТІ ЮРІЯ АНАТОЛІЙОВИЧА ПІНЧУКА

DOI: 10.5281/zenodo.7014277

© Ю. Кахерський, 2022. CC BY 4.0

Мета статті полягає у дослідженні життєвого шляху, наукових звершень історика Ю.А. Пінчука в регіональному контексті (м. Чернігів та Чернігівський край). **Методологічна основа** дослідження ґрунтується на базі біографічного методу, з використанням принципів історизму, науковості та системності. **Наукова новизна** полягає у спробі висвітлення сторінок життя Ю.А. Пінчука, які пов'язують його з Чернігівщиною, та узагальнення поглядів його учнів щодо самого дослідника. **Висновки.** У результаті огляду джерел із напрямів наукової діяльності Ю.А. Пінчука, які пов'язують його з Чернігівським краєм, слід зауважити, що він відіграв вагомий роль у науковому житті регіону. Завдяки його наполегливій праці на ниві науки виникає таке явище як костомаровознавство. Водночас, акцентуємо, що саме Ю.А. Пінчук доклав зусиль до становлення низки дослідників в царині історичної науки, які так чи інакше пов'язані з Чернігівщиною. Важливим моментом у розвитку наукового життя міста Чернігова було заснування Ю.А. Пінчуком «Костомарівських читань», відновлення садиби М.І. Костомарова в с. Дідівці Прилуцького району Чернігівської області і створення там музею. Усі згадані вище події стали важливою складовою життя Ю.А. Пінчука.

Ключові слова: Юрій Анатолійович Пінчук, Чернігівщина, костомаровознавство.

Культурно-історична перлина північної частини України м. Чернігів завжди славився не тільки різноманітністю архітектурних пам'яток та давньою історією, а й бурхливим науковим життям. У різні історичні періоди з Черніговом була пов'язана доля багатьох визначних науковців. Однією з непересічних особистостей наукового світу, що має стосунок до Чернігівщини і, безсумнівно, заслуговує на увагу є Юрій Анатолійович Пінчук (1937–2012) – український історик, доктор історичних наук, професор, дослідник проблем історіографії та джерелознавства України, Заслужений діяч науки і техніки України, Лауреат премії ім. М.І. Костомарова НАН України (1993), почесний професор Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Не лише наукова та громадська діяльність, а й родинні зв'язки пов'язують Ю.А. Пінчука з Чернігівщиною. Родина Ю.А. Пінчука по батьківській гілці походить від чернігівських ремісників. Дідусь Юрія Анатолійовича, Панас Прохорович Пінчук, свого часу переїхав до Києва, але його старший брат із родиною все життя прожили у Чернігові. Під час Першої світової війни, коли Панас Прохорович був призваний до лав армії, а його дружина померла, дітей – сина та двох доньок, відправили до дядька у м. Чернігів. Той, з невідомих причин, віддав їх до місцевого сиротинця, де вони й виховувалися до закінчення війни. Афанасій Прохорович, повернувшись до Києва, забрав дітей із дитбудинку. Згідно зі спогадами Любові Анатоліївни, молодшої сестри Юрія Анатолійовича, їхній батько завжди відвідував рідню у м. Чернігові, часто брав із собою дітей. Коли помер Анатолій Панасович, Юрій Анатолійович продовжив спілкування з родичами¹.

Анатолій Панасович Пінчук (1916–1967) народився у м. Києві. Працювати він пішов рано – у середині 1930-х рр. працював на київську музичну фабрику. Мати Юрія Анатолійовича – Катерина Григорівна Петренко (1913–1990) також народилася в Києві, проте батьки пізніше переїхали на батьківщину її батька в с. Злинка, що на Гомельщині. На початку 1930-х рр. Катерина Григорівна повернулася до Києва, де й провела все своє життя. У 1937 р. батьки Юрія Анатолійовича померли. Працювала Катерина Григорівна медичною нянею, виховувала двох дітей: Юрка та Любу².

У період Другої світової війни на долю родини Пінчуків випало чимало труднощів і поневірянь. Анатолій Панасович пішов на фронт, а родина, залишившись без годувальни-

¹ Пінчук Любов Анатоліївна, сестра Юрія Анатолійовича, була респонденткою під час дослідження.

² Юрій Анатолійович Пінчук: Бібліографія: (До 70-річчя від дня народження) / Вступна ст. В.А. Смоля, відп. ред. О.А. Удод; уклад.: С.С. Батурина, О.Т. Гончар. Н.В. Пазюра, О.С. Ясь. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2007. С. 4.

ка, змушена була виживати в часи німецько-фашистської окупації Києва. Після завершення війни родина знову возз'єдналась.

Із м. Києвом пов'язане все життя Ю.А. Пінчука – закінчив школу, вступив на історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР. На окрему увагу заслуговує питання обрання аспірантом теми наукового дослідження, оскільки саме це визначило наукові уподобання вченого на довгі десятиліття та продовжило зв'язок Юрія Анатолійовича з Чернігівщиною. Науковий керівник Ю.А. Пінчука – видатний дослідник історії України XVIII–XIX ст., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР Іван Олександрович Гуржій (1915–1971) запропонував майбутньому науковцю 23 варіанти тем, які могли стати напрямом дослідження: «М.І. Костомаров як історик України», «Історичні погляди В. Подолинського», «“Губернские ведомости” як джерело з історії України», «“Киевская старина” як джерело з питань історії України доби середньовіччя» та ін. Перелік став справжнім викликом для майбутнього дослідника: йому довелося у стислі терміни проаналізувати всі теми, щоб обрати саме ту – «першу й найголовнішу тему своєї дисертаційної роботи та подальших наукових студій – «М.І. Костомаров як історик України». Ю.А. Пінчук і не підозрював, скільки труднощів йому прийдеться долати на шляху вивчення життєвого шляху і наукового доробку М.І. Костомарова, якому ризику піддавати своє життя, досліджуючи «буржуазно-націоналістичного» історика³. Сьогодні особливо слушно зазначити, що вже в 1960–70-ті рр. молодий науковець підтримував думку М.І. Костомарова щодо окремішності української й російської націй. Захист, не дивлячись на незадоволення партійних ідеологів, критичні зауваження й суперечки під час засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР (1972), відбувся й результати голосування були на боці дисертанта (18 – за, 2 – проти, 1 – утримався)⁴.

Отже, тема дисертаційної роботи назавжди пов'язала Ю.А. Пінчука з Чернігівщиною, адже й особисте, й творче життя М.І. Костомарова останні десять років було пов'язане з с. Дідівці Прилуцького району. 9 травня 1875 р. М.І. Костомаров та А.Л. Кисіль повінчалися в церкві Св. Параскеви с. Дідівці, де була садиба родини Кисілів. Щоліта історик приїздив туди працювати та відпочивати. Цей період його творчості вважається найбільш плідним. Для прикладу наведемо наукові та художні твори, які постали в ті роки: «Російська історія в життєписах її найважливіших діячів», «Руїна», «Мазепа», «Чернігівка» та інші. Саме тому доля садиби в с. Дідівці стала небайдужою для Ю.А. Пінчука.

Ю.А. Русанов у статті «Юрій Анатолійович Пінчук – мій учитель» розповів: «У 1998 р. ми вперше із ним поїхали в с. Дідівці, подивитися на садибу Миколи Костомарова. Був тоді серпень, тому з адміністрації селищної ради нікого не було, окрім секретаря, яка нас зустріла та показала садибу. ... Пінчук зробив зауваження ... садибу М. Костомарова, яка була в жахливому стані, потрібно привести до ладу. З того часу він постійно опікувався садибою і завдяки його зусиллям її згодом відремонтували»⁵.

У 1992 р. побачила світ узагальнююча монографія про життя та творчість М.І. Костомарова. Окрім цього Ю.А. Пінчук постійно займався перевиданням праць М.І. Костомарова.

Ще одна важлива ініціатива Ю.А. Пінчука була запроваджена в життя – у 1992 р. в науковому світі для визначних науковців заснували академічну премію ім. М.І. Костомарова, першим лауреатом якої сам він і став у березні 1993 р.⁶

Ю.А. Пінчук, досліджуючи життя та діяльність одного з перших класиків української історичної науки М.І. Костомарова, згодом створив новий міждисциплінарний напрям в історіографії – костомаровознавство. Його академічним підґрунтям вважається праця «Енциклопедія життя і творчості Н.І. Костомарова (1817–1885)», яка вийшла друком у 2001 р. з ініціативи й під керівництвом Ю.А. Пінчука. Розвиток напрямку пов'язаний саме з Чернігівщиною, де Ю.А. Пінчук організував щорічне проведення тематичного наукового форуму – «Костомарівські читання».

Перший захід відбувся в Чернігові 3 грудня 2002 р. і був приурочений до 185-річчя від дня народження М.І. Костомарова. Організаторами читань виступила низка вчених й організацій, зокрема, Інститут історії України НАН України, Сіверський інститут регіональних досліджень, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка (нині Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка) та Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. Читання відбулися в примі-

³ Дорохіна Т.Ф. Костомаровознавство у долі видатного історика, історіографа Ю.А. Пінчука. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. Вип. 28. С. 353–357.

⁴ Там само. С. 362.

⁵ Русанов Ю.А. Юрій Анатолійович Пінчук – мій учитель. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. 2018. Вип. 28. С. 386–387.

⁶ Юрій Анатолійович Пінчук: Бібліографія... С. 7.

щенні музею, де зібрались науковці різного рівня. Головували на перших читаннях професори Ю.А. Пінчук та С.А. Леп'яко. Тематика доповідей, які виголошувалися на читаннях, стосувалася переважно різноманітних аспектів біографії та творчого доробку М.І. Костомарова⁷.

Науковий форум прийшовся всім до душі. Так, професор Є.М. Луняк, як безпосередній учасник усіх десяти костомарівських читань, щиро захоплювався можливістю приймати участь у таких заходах. Слушно зазначити, що свого часу темою дисертаційного дослідження ніжинський науковець обрав історіографію Кирило-Мефодіївського братства і, як він сам розповідав, суттєву допомогу в досягненні мети роботи йому надав науковий доробок Ю.А. Пінчука. Крім того, саме знаний костомаровознавець був обраний опонентом під час захисту на початку 2003 р. Є.М. Луняком дисертації⁸. Виступаючи на костомарівських читаннях, присвячених пам'яті професора Ю.А. Пінчука в Навчально-науковому інституті історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського у м. Чернігові з доповіддю: «Внесок Ю.А. Пінчука у вивчення життя та творчості М.І. Костомарова», Є.М. Луняк зазначив: «Так трапилося, що доля тісно пов'язала Ю.А. Пінчука з Чернігівщиною. Як з'ясувалося, саме з цього краю походило його родинне коріння, чим сам історик дуже пишався. Зауважимо, що на Чернігівщині багато часу в останні роки життя проводив Костомаров, перебуваючи в Дідівцях неподалік Прилук. ... Саме Чернігів став основним місцем проведення наукових Костомарівських читань. ... Пінчук був не лише ініціатором проведення цих наукових зібрань, але й їх постійним активним учасником. Започатковані як камерне зібрання київських та чернігівських костомаровознавців, читання набули статусу значної наукової події всеукраїнського масштабу»⁹. Згадуючи участь у костомарівських читаннях, їх постійний учасник Ю.А. Русанов прокоментував: «На костомарівських читаннях Ю.А. Пінчук вносив нові ідеї та теми, на які було легко спілкуватися не тільки науковцям, але й пересічним людям, які були присутні на читаннях»¹⁰.

На цьому наукові здобутки у царині костомаровознавства не завершилися. У 2005 р. було видано енциклопедичний довідник «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості», а через сім років світ побачила велика збірка праць вченого – «Вибрані студії з костомаровознавства» (2012 р.).

Особливу сторінку життя Ю.А. Пінчука складає підготовка й проведення 190-річного ювілею М.І. Костомарова, який широко відзначався в Україні. Насамперед він став певним підбиттям підсумків вивчення творчої спадщини вченого вітчизняними науковцями за роки незалежності. Ю.А. Пінчук доклав значних зусиль у підготовці необхідних документів та ініціатив у плануванні відповідних ювілейних заходів. У сконцентрованому вигляді вони були викладені у розпорядженні Кабінету Міністрів України № 424-р від 26 липня 2006 р. «Про підготовку та відзначення 190-річчя від дня народження М.І. Костомарова»¹¹.

Поряд із низкою наукових заходів одним із пунктів цього документу передбачалось «упорядкування території садиби М.І. Костомарова у с. Дідівці Прилуцького району Чернігівської області зі створенням на її базі музею». Було зрозуміло, що виконати таке складне завдання протягом одного року неможливо, підготовка проєктної документації та її затвердження могли затягнутися на кілька років. Стосувалося це і наступного пункту про «підготовку документації для внесення пам'ятки історії XIX століття – садиби М.І. Костомарова – до Державного реєстру національного надбання та Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Так минуло 10 років, і тільки 16 травня 2017 р. було презентовано першу частину експозиції створеного музею в будинку-садибі М.І. Костомарова¹².

Автором проєкту музейного комплексу став чернігівський художник-монументаліст Б.С. Дедов. Він зазначив, що музей складається з 5 кімнат, кожна з яких присвячена окремій темі. В одній – історія с. Дідівці, в інших – розповіді про життя і діяльність М.І. Костомарова, його почуття до А.Л. Крагельської (Кисіль), тогочасну соціально-політичну ситуацію і Кирило-Мефодіївське братство.

До відзначення 190-річчя від дня народження проводилися традиційні костомарівські читання. До організації заходу долучились викладачі історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. У рамках програми

⁷ Ясь О.В. Перші Костомарівські читання. *Молода нація: Альманах*. 2002. № 3. С. 275–276.

⁸ Дорохіна Т.Ф. Школа костомаровознавства Юрія Анатолійовича Пінчука. *Історіографічні дослідження в Україні*: 36. наук. пр. Київ: НАН України, Інституту історії України, 2018. Вип. 29. С. 304.

⁹ Цит. за: Дорохіна Т.Ф. Костомаровознавство... С. 370–371.

¹⁰ Русанов Ю.А. Юрій Анатолійович Пінчук... С. 387.

¹¹ Гончар О.Т. Наукові заходи, присвячені 190-річчю від дня народження М. Костомарова. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 217–220.

¹² Там само.

планувалось здійснити поділ заходів, зокрема: перший день – доповіді з виступами в Чернігові, наступний день – відвідини Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу та с. Дідівці. Що стосується виступів, то вони різнилися за тематикою. Доповіді, які виголошували учасники, передбачали жваві обговорення та дискусії серед слухачів, що робило захід цікавим і різноманітним¹³.

Довгі роки співпраці пов'язували Ю.А. Пінчука з Національним університетом «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. Тривалий час він був головою екзаменаційних комісій на державних іспитах історичного факультету Чернігівського педагогічного інституту (нині Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського). На одному з таких екзаменів Ю.А. Пінчук познайомився зі своїм майбутнім аспірантом – Ю.А. Русановим, який пригадує цей час так: «З Юрієм Анатолійовичем Пінчуком я познайомився в червні 1991 р., коли він головував на державних екзаменах на історичному факультеті Чернігівського педагогічного інституту. Пам'ятаю, що в розмовах серед студентів йому давали характеристику як дуже компетентного і вимогливого науковця. Під час захисту дипломної роботи він поставив мені кілька питань, які стосувалися переважно історіографії дослідження. На випускному вечорі ми познайомилися вже ближче». Науковець запропонував Ю.А. Русанову вступати до аспірантури, а в подальшому став його науковим керівником. Тема дослідження була обрана не випадково, вона мала регіональний характер: «Чернігівська “Громада” в українському національно-культурному русі в др. пол. XIX – поч. XX ст.: історіографічний аспект»¹⁴.

Отже, Ю.А. Пінчук не був вихідцем із Чернігівщини, оскільки він народився в м. Києві, проте все своє життя був патріотом Сіверського краю та пишався тим, що мав такі глибокі різнопланові зв'язки з ним. Про нього завжди з повагою та вдячністю згадують у чернігівських наукових колах. Зокрема, саме він популяризував Чернігівщину через презентацію життя та творчості М.І. Костомарова, заснування наукових костомарівських читань. Ю.А. Пінчук доклав багато зусиль для відновлення садиби знаного історика на Прилуччині й створення на її базі музею. Життя та творчість Юрія Анатолійовича є яскравим прикладом життєвої аксіоми: неважливо, де ти народився, головне – яке місто чи край у твоєму серці, за які вболіває твоя душа.

References

Dorokhina, T. (2018). Kostomarovoznavstvo u doli vydatnoho istoryka, istoriohrafa Yu.A. Pinchuka [Kostomarovoznavstvo in the fate of the outstanding historian, historiographer Yu.A. Pinchuk]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: zb. nauk. pr. – Historiographical research in Ukraine: coll. of science etc*, 28.

Dorokhina, T. (2018). Shkola kostomarovoznavstva Yurii Anatoliiovycha Pinchuka [The scientific school of Kostomarov studies by Yu.A. Pinchuk]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: zb. nauk. pr. – Historiographical research in Ukraine: coll. of science etc*, 29.

Honchar, O. (2007). Naukovi zakhody, prysviacheni 190-richchiu vid dnia narodzhennia M. Kostomarov [Scientific events dedicated to the 190th anniversary of M. Kostomarov's birth]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4.

Rusanov, Yu. (2018). Yurii Anatoliiovych Pinchuk – mii uchytel [Yuriy Anatoliiovych Pinchuk is my teacher]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: zb. nauk. pr. – Historiographical research in Ukraine: coll. of science etc*, 28.

Udod, O. (Ed.). (2007). Yurii Anatoliiovych Pinchuk: Bibliografiia: (Do 70-richchia vid dnia narodzhennia) [Yuriy Anatoliiovych Pinchuk: Bibliography: (To the 70th anniversary of his birth)]. Kyiv. Ukraine.

Yas, O. (2002). Pershi Kostomarovski chytannia [The first Kostomarov readings]. *Moloda natsiia: Almanakh – Young nation: Almanac*, 3.

Yas, O. (2013). Pinchuk Yurii Anatoliiovych [Pinchuk Yuriy Anatoliiovych]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1.

Кахерський Юрій Віталійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Kakherskyi Yurii – postgraduate student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Local Lore of T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: yurakaherskiy@gmail.com

¹³ Там само.

¹⁴ Русанов Ю.А. Юрій Анатолійович Пінчук... С. 385.

CHERNIGIV REGION IN LIFE YURII ANATOLIYOVYCH PINCHUK

The purpose of the article is to study the way of life, scientific achievements of historian Yu.A. Pinchuk in the regional context (Chernihiv and Chernihiv region). **The methodological basis** of the study is based on the biographical method, using the principles of historicism, scientific and systematic. **The scientific novelty** lies in the attempt to shed light on the pages of the life of Yu.A. Pinchuk, which connect him with Chernihiv region and generalize the views of his students on the researcher himself. **Conclusions.** A review of the sources that shed light on the areas of scientific activity of Yu.A. Pinchuk, which connects him with the Chernihiv region, it should be noted that he played an important role in the scientific life of the region. Due to his hard work in the field of science there is such a phenomenon as costume science. In turn, we emphasize that it was Yu.A. Pinchuk who made efforts to become a number of researchers in the field of historical science, who are somehow connected with Chernihiv region. An important moment in the development of scientific life in the city of Chernihiv was the founding of Yu.A. Pinchuk Kostomarov readings and the restoration of the estate of M.I. Kostomarov in the village Didivtsi Pryluky district of Chernihiv region and the creation of a museum there. All the above events became an important part of the life of Yu.A. Pinchuk.

Key words: Yurii Anatoliyovych Pinchuk, Chernihiv Region, Kostomarovoznavstvo.

Дата подання: 10 лютого 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кахерський, Ю. Чернігівщина в житті Юрія Анатолійовича Пінчука. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 129–132. DOI: 10.5281/zenodo.7014277.

Цитування за стандартом APA

Kakherskyi, Yu. Chernihivshchyna v zhytti Yuriiia Anatoliiovycha Pinchuka [Chernihiv region in life Yury Anatoliyovych Pinchuk]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 129–132. DOI: 10.5281/zenodo.7014277.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

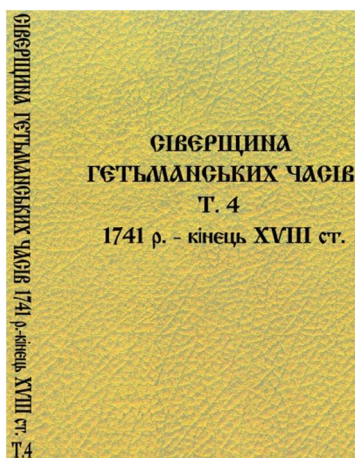
Сергій Павленко

СТАРТОВИЙ КАПІТАЛ ДЛЯ МАЙБУТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ: «Сіверщина гетьманських часів»

DOI: 10.5281/zenodo.7014873

© С. Павленко, 2022. CC BY 4.0

Джерела до історії Сіверщини мають великий інформативний потенціал, оскільки на цій території час від часу відбувалися події, що ставали основою державотворчих процесів в Україні. З огляду на це особливо цікавим є XVII та XVIII століття. У Чернігово-Сіверському краї постала гетьманська столиця Батурин, виникли козацькі полки, досить активно велося церковне життя. Уже багато написано про це монографій, статей на основі знайдених матеріалів. Та разом із тим архіви України, інших держав ще мають тисячі справ, які чекають своїх дослідників. Позитивним набутком останніх років став оприлюднений у 2019–2022 рр. співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М.С. Грушевського доктором історичних наук протоієреєм Юрієм Мициком та кандидатом історичних наук Інною Тарасенко комплекс документів у чотирьох томах:

Сіверщина гетьманських часів. Т. 1. XVII ст. Збірник архівних документів / Упоряд. о. Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ: Фоліант, 2019. 458 с.

Сіверщина гетьманських часів. Т. 2. Перша чверть XVIII ст. / Упоряд. о. Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ: Логос, 2020. 602 с.

Сіверщина гетьманських часів. Т. 3. 1726–1740 / Упоряд. о. Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ: Логос, 2020. 334 с.

Сіверщина гетьманських часів. Т. 4. 1741 – кінець XVIII ст. / Упоряд. о. Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ–Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. 358 с.

Листи гетьманів, старшини, полковників, сотників, їхні прохання, купчі самі по собі, може, і малоінформативні, але, поєднані разом у часовому просторі, увиразнюють картинку історичних сюжетів, дають несподівані відповіді на запитання, чому те чи інше явище розвивалося саме в такому річищі. Усі ці джерела проливають світло на тогочасні військово-політичні події, церковну та соціально-економічну історію, містять чимало важливих фактів, що стосуються 1080 населених пунктів сучасних Чернігівської та Сумської областей, а також етнічних українських земель у складі Росії (Стародубщина), частини Курщини.

Загалом упорядникам вдалося оприлюднити 1842 документи, регести архівної спадщини, знайдені ними в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Центрального Державного історичного архіву України у Києві, Бібліотеці Польської Академії Наук у Кракові, Архіві Головних Актів Давніх у Варшаві. До того ж, дослідники частково користалися й напрацюваннями попередників. Їхні републікації документів істотно доповнили картину буття гетьманців у XVII та XVIII століттях.

Ю. Мицик та І. Тарасенко дали багато фактажу для осмислення подій на Чернігово-Сіверщині, для розуміння подробиць життя деяких маловідомих діячів. Так, помічником у митрополичій резиденції митрополит Варлаам Ясинський у 1695 р. зробив грецького єпископа Дамаскина. Він, як раніше з'ясувала В. Ченцова, 26 травня 1689 р. приїжджав у Москву за милостинею. Далі єпископ згадується в пом'янику Введенської церкви в

Ближніх печерах Києво-Печерської лаври як померлий у Києві. Упорядники відшукали важливий документ, який дещо доповнює біографію цього архієрея. Із нього дізнаємося, що у зв'язку з палацовим переворотом у Москві, церковним протиборством, виборами патріарха прибулець отримав царську жалувальну грамоту лише 12 грудня 1690 р.¹ Із неї випливає, що йому дозволялося раз у шість років приїжджати до Москви по допомогу для Зографського монастиря². «А как они (ченці – Упоряд.), – зазначалося у грамоті, – приедут в наши царского величества малороссийские города и нашего царского величества подданому Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману Ивану Степановичу Мазепе и полковником, и иных чинов урядником, кому где ведать належит, нашего царского величества Малые России городам, пропускать ево, епископа, и старцов, и служек без всякого задержания»³. Дуже цінна тут деталь, яка показує зв'язок цього єпископа з Афонем, шанобливе ставлення до приїжджого гостя в Київській митрополії.

Важливість доробку Ю. Мицика та І. Тарасенко полягає й у тому, що маловідомі джерела стали доступними для великої армії краєзнавців, істориків як Сіверщини, так і всієї України. У чотирьох томах кожен дослідник, який пише історію якогось населеного пункту, знайде, без сумніву, не одну, а кілька загадок про те чи інше село, місто в контексті певних подій. Хоч маємо великий доробок В. Кривошеї про старшину гетьманських часів, у нових збірках документів натрапляємо на суттєві доповнення його узагальнень, знахідок щодо датування часу перебування на посадах сотників, полкових урядників.

В історичній літературі усталилася думка, що пункт Коломацьких статей про річну оплату козакам по 30 золотих в тих реаліях насправді не виконувався, однак маємо все ж джерела про певний вид заохочення військовиків, зокрема відбування для них повинностей, що, очевидно, і відповідало зазначеній вище сумі. Супліка бахмацького отамана Василя Рубана 1701 р. до І. Мазепи – красномовне тому підтвердження. «О що по десяте и по стокротне велможности вашей, пна ншего милостивийшего, просим, – звертався козацький очільник до гетьмана, – ачей би по звичаю давньому громада, так и державские поддание, до нас, козаков, били помощными в тяжестях. О чом найпокорнійше велможности вашей, пна ншего милостивийшего, просим: рачте велможност ваша пнская видати свій поважний універсал, аби по давньому обикновению громада, так державские поддание и козаки, новоприхиялюющиеся в сталмаство (стельмахи, виробники коліс. – Упоряд.), в отбыванню всяких тяжестей помощеними били»⁴.

Великий масив документів про розвиток гуральництва, млинарства, рудництва в Гетьманщині теж стане в пригоді усім дослідникам, які вивчають процеси становлення української промисловості.

Чимало матеріалів знаходимо в томах про гетьманську столицю Батурин. У купчих різних періодів зафіксовані назви кутків, брам, прізвища, імена представників міського самоврядування, писарів (Т. 1. С. 229–230, 242, 249–250; Т. 2. С. 46–47, 462–463, 473). Привертає увагу заповіт батуринської паньки Явдохи Ханевської 1716 р. Вона не належала до старшинського стану, але мала багато полів, лук, сіножатей, пекарню, винницю, броварню, млини, а також коштовні вироби зі срібла, золота (Т. 4. С. 266–267).

Багатотомне видання, окрім позитивів, має і деякі вади.

Незважаючи на те, що кожна книжка присвячена певному хронологічному відтинку, насправді 2, 3 і 4 томи вміщують у додатках сотні матеріалів, які б краще займали місце згідно з датуванням документів. На жаль, у Т. 4 (1741 – кінець XVIII ст.) представлено, крім основних 200 джерел відповідно до назви, ще близько 250 кореспонденцій, купчих, універсалів у двох додатках датуванням від 1639 р. до 1740 р.

Звичайно, рятують дослідника у такій непослідовності географічні та іменні покажчики, тому не є проблемою зорієнтуватися в цій великій добірці документів. Розуміємо, що зазначена вище вада виникла через довгий шлях томів до читача. Президентський фонд Леоніда Кучми, який обіцяв їх видати, так за кілька років і не спромігся реалізувати цей важливий проект. Водночас упорядники Ю. Мицик та І. Тарасенко продовжували свої розшуки нових документів. Їх виявилось дуже багато. Тому вони додавали новознайдене до чергової книжки, яка йшла до друку, у формі додатків.

Зрозуміло, можна було б все це видати додатковим томом. Але вийшло, як вийшло. Тим паче, що чотири томи видавалися без бюджетного фінансування, здебільшого на ентузіазмі упорядників та спонсорів, певних організаційних зусиль редакції журналу «Сіверянський літопис». До речі, практично 90% опублікованого матеріалу вийшло спочатку

¹ 1690, грудня 22 (12). Москва. Жалування грамота царів Івана V та Петра I (регест). *Сіверщина гетьманських часів*. Т. 4. С. 167.

² Там само.

³ Там само.

⁴ 1701. Бахмач. Лист отамана Василя Рубана до гетьмана Івана Мазепи. *Сіверщина гетьманських часів*. Т. 2. С. 14.

в цьому часописі. Великим плюсом зазначених публікацій «Сіверянського літопису» стали наукові коментарі до документів, але недоліком – відсутність покажчиків. Отже, покажчики до кожного з чотирьох томів надають упорядкованим збіркам документів шанс швидше потрапити до дослідників при опрацюванні різноманітних тем, історичних сюжетів.

Оскільки історики Ю. Мицик та І. Тарасенко продовжують виявляти нові документи з історії Сіверщини, то, думаємо, 5 том буде на підході вже за рік-півтора. Тепер, на нашу думку, його слід назвати «Сіверщина гетьманських часів. Т. 5. XVII–XVIII ст.».

При оприлюдненні перших трьох томів видавництва явно поклалися не на фахового коректора, а переклали ці обов'язки на упорядників, що неправильно. Тому книжки вийшли з огріхами, пропусками літер. Ці недогляди можна було б виправити.

Попри це, важливе та цінне для історії Сіверщини та України видання побачило світ. Воно дасть поштовх для нових досліджень, прояснення маловідомих сторінок побуту багатьох населених пунктів Сіверщини та України загалом.

Наостанок зазначимо, що видання четвертого тому було заплановано ще до початку широкомасштабної російсько-української війни, його вихід у світ затримали інтенсивне бомбардування та блокада Чернігова. І перше, до чого взяли після звільнення Чернігово-Сіверщини співробітники наукового видавництва *Scriptorium*, – а це майже у повному складі редакція «Сіверянського літопису», – до видання «Сіверщини гетьманських часів»... Отже, четвертий том цього важливого для української історичної пам'яті багатотомника в буквальному сенсі слова обпалений війною...

Дата подання: 6 липня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 10 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія : Стартовий капітал для майбутніх досліджень: «Сіверщина гетьманських часів». *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 133–135. DOI: 10.5281/zenodo.7014873.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2022). Retsenziia : Startovyi kapital dlia maibutnikh doslidzhen: «Sivershchyna hetmanskykh chasiv» [Starting capital for future research: “Northern Hetman Times”]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 133–135. DOI: 10.5281/zenodo.7014873.

Гирич І. Українська історія: через ідентичність до держави. Київ: Українські пропілеї, 2021. 270 с.

DOI: 10.5281/zenodo.7014907

© Т. Демченко, 2022. CC BY 4.0

Нова книга І. Гирича привертає увагу насамперед своєю багатоплановістю, переважанням концептів над фактами, прагненням не лише продемонструвати нові підходи до аналізу явищ історичної дійсності, діяльності видатних осіб минулого, але й виявити шляхи узгодження колосальної кількості історичного наративу, що включає джерела, концепції судження й оцінки української історії з наголосом на процеси й події двох останніх сторіч. Головна мета цієї, багато в чому новаторської, книги, як на нас, полягає в тому, щоб виробити внутрішньо несуперечливі засади створення підручників із вітчизняної історії не лише для середньої, але й вищої школи. У незалежній Україні вже маємо декілька позитивних прикладів появи навчальної літератури, науково-популярних книг, що здобули схвальні відгуки громадськості. Нині ж для багатьох людей стає очевидним: якщо ми прагнемо сформувати належну колективну історичну пам'ять, то починати потрібно зі школи. З іншого боку, свідомість школярів та й студентства бомбардують представники ворожої пропаганди через Інтернет, шоу-бізнес, телебачення тощо. Умови гібридної війни вимагають, щоб серйозні вчені, які набули заслуженого авторитету, більше уваги приділяли історичній освіті.

Уже в перших рядках «Передмови» автор лаконічно, але чітко й переконливо виклав свої аргументи щодо потреби перевидання в доповненому й переробленому форматі своїх праць приблизно десятилітньої давнини: «Ми – українці – не звикли ще цінувати власну державу», – констатує він. Однак, «без своєї держави неможливий будь-який цивілізаційний поступ. Національна культура може процвітати лише в національній державі. Державу творить усвідомлена через колективну пам'ять про минуле ідентичність мільйонів»* [С. 6]. Приємно відзначити, що подібні підходи поділяють чимало українських патріотів, як, наприклад, В. Севаст'янов, який надав матеріальну допомогу у виданні рецензованої книги.

Увесь текст книги розподілений на 4 частини. Якщо стисло, то першу з них відповідає до авторських оцінок можна характеризувати як концептуальну, тобто тут переважає розв'язання «теоретико-концептуальних питань»; другу – як аналіз внеску й ролі «українських інтелектуалів» у формування «національної суспільної думки». У цій же частині автор з'ясовує походження та розвінчує деякі живучі міфи, що суттєво викривлюють вузлові моменти вітчизняної історії. У останній частині йдеться «про проблемні питання підручників». Доречно доповнюють і поглиблюють наше розуміння теоретичних підвалин уміщені в додатках статті, що стосуються історичних тем, які нині набули особливої актуальності [С. 6–7].

Імовірно, можна було й по-іншому згрупувати матеріал, але, на нашу думку, автор обрав оптимальний шлях для досягнення поставленої мети. У чому її сутність?

Читаючи книгу, рецензентка весь час ловила себе на думці, що їй чи не вперше на решті пощастило прочитати підручник такої високої наукової вартості й водночас цікаво й доступно написаного, за яким не мала змоги ні сама навчатися, ні навчати учнів та й студентів. Важко сказати, чи було це усвідомлене бажання шановного автора створити прототип зразкового підручника, чи так зійшлися зірки, але книга вийшла цікавою не тільки для фахівців. Сподіваємося, що до неї звернуться й шкільні вчителі, й тямущі учні та їхні батьки.

Хоча й прийнято будь-який аналіз розпочинати зі змісту, дозволимо собі відступити від традиції – із «похвального слова» формі. Замість громіздких «параграфів», куди зазвичай втискують силу-силенну фактів, автор обрав невеликі за обсягом, присвячені розкриттю однієї теми глави, зміст яких повністю відповідає заголовку. Прикладом може слугувати походження й донині популярного міфу «про приналежність культурної спадщини князівської Русі-України російській історії. Теорія М. Погодіна» (приблизно сторінка тексту).

* Тут і далі в квадратних дужках поклик на рецензовану працю.

Автор стверджує, що «Ідеологічним завданням М. Погодіна було генетично пов'язати старокиївську культурну спадщину з російським етносом. Для ментальності людини XIX ст. доказом істинності будь-якого положення було доведення більшої давнини того чи іншого народу та його культурних здобутків» [С. 156]. Погляди московського професора та його однодумців справедливо, зі знанням справи, критикував свого часу М. Грушевський, однак міф і тепер перебуває в арсеналі ідеологічної зброї Кремля. В інших, трохи більших за обсягом главах, автор використовує принцип тез. Так, «Советсько-імперська ідеологія та її боротьба з українським історичним світоглядом на ґрунті шкільних підручників» усебічно розкривається як імперське трактування історичного процесу в 24 тезах [С. 172–175]. Подібний метод використаний і в наступній частині для аналізу ідейно-політичних засад світогляду та діяльності діячів національно-визвольного руху, які, хоча й дотримувалися різних поглядів на майбутнє України, але визнавали право її народу на автономію та навіть самостійну державу. У «персоналістських» главах автор аналізує творчість видатних діячів – П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кониського, О. Барвінського, М. Грушевського, Д. Дорошенка і В. Липинського, Д. Донцова і Р. Бжезького (Млиновецького), О. Бочковського.

Буде доречним наголосити, що І. Гирич серйозно досліджував наукову спадщину та громадсько-політичну діяльність практично всіх названих осіб, готував до друку твори багатьох із них, тобто належним чином обізнаний із поглядами знакових представників руху. Він – автор книг і ґрунтовних розвідок про багатьох із вищезазначених діячів. Метод застосування тез дає можливість виділити головне в характеристиці, не збільшуючи обсяг тексту на шкоду іншим темам. У главі про М. Грушевського їх 19, ідейно-політичні засади концепції Д. Дорошенка і В. Липинського розкриті у 12 тезах.

Вдало й продумано використаний також ілюстративний матеріал, зазвичай, це – світліни. До них додані пояснення, що посилюють враження від візуальної інформації. Так, уміщуючи фотографію погруддя В. Антоновича, виготовленого в 1890-х рр. на замовлення Одеської громади, автор підкреслив: «За сталінщини опинилося на смітнику» [С. 39]. На одній із наступних світлин зафіксований стан будинку по Гоголівській вулиці, 27 (м. Київ) перед знесенням у 1970-х рр. Саме тут близько 30-ти років мешкав Сергій Єфремов. Жахлива руїна переконливо ілюструє сутність політики радянської влади щодо тих, кого впродовж десятиріч називали «українськими буржуазними націоналістами» [С. 60]. Партноменклатурі мало було згноїти у в'язниці самого академіка, вони намагалися знищити ще й матеріальні сліди його життя в українській столиці.

Утім, емоційно насичених сюжетів у книзі не так уже й багато. Автор значно частіше апелює до розуму читачів, прагне проявити ситуацію, привернути увагу до тих чи інших проблем історичного минулого, які набули нині особливої актуальності.

Хотілося б докладніше зупинитися на одній із важливих ліній змістовного наповнення рецензованої книги. Вона стосується розкриття провідної теми – формування відчуття національної ідентичності або самоусвідомлення своєї приналежності/тотожності саме з українським народом не тільки в середовищі селян та міських низів, а й в інтелігентних колах. За умов, коли російська влада – байдуже, царська чи радянська – толерувала й усіляко підтримувала малоросійство, це було важким завданням. Відомий англійський політолог Ентоні Сміт у працях останніх десятиліть XX ст. чітко окреслив засади формування ідентичності: «Подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізація братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти – ось головні функції національної ідентичності й націоналізму в сучасному світі, основні причини, чому націоналізм виявився таким живучим, мінливим і незнищеним, незважаючи на всілякі злигодні»¹.

Значна частина сучасних українських вчених визнають правомірність таких підходів. Так, П. Гай-Нижник наголосив, що «в цілому формування загальнонаціональної ідентичності є одним з головних завдань Української держави на сучасному етапі»².

Одна з провідних ідей, яку докладно аналізовано на сторінках рецензованої праці І. Гирича, теж стосується проблеми ідентичності. На матеріалі нарисів про нашого земляка Олександра Яковича Кониського (1836–1900) спробуємо схарактеризувати її сутність. І. Гирич підкреслює в постаті письменника й громадського діяча «незламну українськість», «чітку» настанову «на творення культурної відрубності українців від росіян». Автор наголошує, що саме О. Кониський «чітко окреслив межу між українським та російським духовним простором і відтак поставив на міцний ґрунт справу служіння української інтелігенції завданням відродження вайсного народу, ґрунт, певніший за примарні

¹ Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. С. 169.

² Гай-Нижник П. Українська національна ідея: соборні чинники та визначальні засади. Трансформація української національної ідеї / Упоряд. О. Доній. Київ: Наш формат, 2019. С. 148.

цілі радикального українства, що силкувалося визволити всі народи Російської імперії...» [С. 130]. Більше того, учений вважає його «першим справжнім українським соборником» [С. 132]. Водночас у книзі не затушоване гостре протистояння О. Кониського та М. Драгоманова: «у питанні державної незалежності України» ці діячі «виступили двома ворогуючими між собою антиподами. М. Драгоманов продовжував традиційну лінію кирило-мефодіївців, ратуючи за федералізацію російської імперії та в широкому сенсі за федерацію усієї Європи. О. Кониський був засадничим самостійником і на федерацію дивився лише як на проміжний засіб для досягнення незалежності». Проте через понад сотню років після відходу обох І. Гирич приходить до несподіваного висновку: «...важко не побачити, що обидві візії українського поступу – за М. Драгомановим і за О. Кониським – вкупі дають ідеальне бачення українського шляху. Не взаємозаперечення, а взаємодоповнення узгоджувало обидві на позір непримиренні позиції» [С. 132].

Такий де явний, а де окреслений зрозумілим натяком заклик до єдності національних сил заради існування й подальшого розвитку нації та Української держави проходить червоною лінією через усю книгу. На нашу думку, це найцінніший її компонент і гідна основа виховання патріотично налаштованих поколінь. Додамо лише, що Ігор Борисович Гирич презентував рецензовану книгу Чернігівській ОУНБ імені В. Г. Короленка, і, сподіваємося, читачі бібліотеки залюбки її прочитають.

Дата подання: 5 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Демченко, Т. Рецензія : Гирич І. Українська історія: через ідентичність до держави. Київ: Українські пропілеї, 2021. 270 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 136–138. DOI: 10.5281/zenodo.7014907.

Цитування за стандартом APA

Demchenko, T. (2022). *Retsenziia : Hyrych I. Ukrainska istoriia: cherez identychnist do derzhavy*. Kyiv: Ukrainski propylei, 2021. 270 s. [Review : Hyrych I. Ukrainian history: through identity to the state. Kyiv: Ukrainian Propylaea, 2021. 270 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 136–138. DOI: 10.5281/zenodo.7014907.

**Соболь Ю.О., Чепурний В.Ф. Цеглинка для рідного храму.
Історія відродження Чернігівської єпархії (1989–2002 рр.):
зб. матеріалів. Чернігів: Десна Поліграф, 2020. 186 с.: іл.**

DOI: 10.5281/zenodo.7015097

© Д. Гордієнко, 2022. CC BY 4.0

В українській політичній культурі, поруч із мовою, «віра є найпершою», як проголошено ще в українській Конституції 1710 року (ст. 1), тому боротьба за державність в Україні завжди поєднувалася з боротьбою за Українську Церкву та мову. Здобуття синодального Томосу Православною Церквою України стало однією з найпомітніших подій останніх років, зумовивши й поглиблений інтерес до історії Церкви в Україні. Як наслідок, з'явилися численні збірники, монографії, синтетичні праці тощо, що охоплюють різний часовий та територіальний простір. Серед цієї когорти публікацій привертає увагу й книга, точніше збірник матеріалів, Юрія Соболя та Василя Чепурного про український церковний рух на Чернігівщині першого десятиліття незалежності, тим паче, що автори були активними учасниками описуваних подій. Останнє актуалізує джерельну складову публікації, хоча й позначеної суб'єктивізмом, однак джерела особового походження в українській історіографії часто є визначальними у дослідженні національного минулого. Хронологічно книга обмежується 2002 роком – смертю єпископа Никона Келембера, моголю якого, як відмічають автори, Українська Православна Церква Київського патріархату міцно вкоренилася на Чернігівській землі.

Упродовж останнього тисячоліття Чернігів і Чернігівщина займали важливе місце в історії Української Церкви. Однак, в останніх перед незалежністю подіях боротьби за Церкву в часи Української революції 1917–1923 рр. Чернігівська єпархія дотримувалася виразно антиавтокефальної позиції, відтак розгортання автокефального руху в регіоні було далеко невідповідним для краю, окресленого Дмитром Дорошенком «серцем Гетьманщини». Наприкінці ж Советського Союзу та в роки незалежності навпаки Чернігівщина продемонструвала активну трансформацію, докорінну зміну регіону з постсоветського на національно забарвлений український край. Чернігівська єпархія Православної Церкви України за роки незалежності стала вагомим фактором державотворення в регіоні та Україні загалом. Та й сама книга розкриває сторінки не лише історії церковного руху, а й розвитку культури, мови, власне державності. Своєрідним символом переломової епохи в Чернігові стала боротьба за Катерининську церкву, за перебігом якої стежила вся Україна.

Безпосередньо український церковний рух на Чернігівщині розпочався з походу «Дзвін-90» по районах області. Уже те, що похід був організований Товариством української мови імені Т. Шевченка та Народним Рухом України, чітко маніфестувало єдність в українському державотворенні мови, віри та політики. Тоді ж вперше публічно були відправлені панахиди по Павлу Полуботку в Чернігові та гетьману Іванові Мазепі в Батурині. На сьогодні ці постаті міцно увійшли в пантеон національних героїв, однак на 1990-й рік це був виклик советській і загалом російській імперській системі та ідеології.

Знаковою подією для тогочасної «червоної Чернігівщини» став візит у Чернігів небожа Симона Петлюри – Патріарха Мстислава Скрипника в листопаді 1990 року. Попри весь переполох комуністичної влади, візит став точкою неповернення, потужним поштовхом національного руху. І хоча перше богослужіння УАПЦ в Чернігові завершилося адміністративним штрафом, кінець імперії був неминучим, як неминучим є й кінець РПЦ в Україні. Першим храмом, переданим УАПЦ, стала П'ятницька церква, «оскільки він був найменший з усіх чернігівських», проте «груда погодилася на отримання цього храму..., адже це був перший храм, наданий УАПЦ на Чернігівщині, та ще й мав багатющу історію» (с. 33).

Складним виявився і процес власне становлення Чернігівської єпархії Української Церкви. Спершу єпархія охоплювала Чернігівську та Сумську області, що відповідно до постанов Вселенських Соборів не зовсім відповідає канонічному праву, адже межі церковної юрисдикції мають визначатись межами адміністративного поділу держави. Проте

на той час це зумовлювалось реальним станом єпархії – мізерною чисельністю парафій та духовенства. «Боротьба за створення, а ще більше – за реєстрацію державними органами буквально кожної громади, не кажучи про передачу храмів, потребувала енергії та великих зусиль». І за цією лаконічною тезою роки праці, наполегливості й зусиль... та втрачених можливостей. Так, привертає увагу теза зі спогадів Віктора Молочка, що на 1992 рік за конфіденційним опитуванням 75% священників Чернігівської області готові були перейти до Київського патріархату, однак сталося зовсім інакше...

Прикметно, що національний, зокрема церковний рух на Чернігівщині наприкінці совєтської окупації розвивався завдяки «сприянню» комуністичної влади. Як зазначає Василь Чепурний, «залажуючи людей бандерівцями, райкоми КПРС пробуджували тим самим природну цікавість: хто ж вони такі?» (с. 12). Та попри весь спротив влади та РПЦ, з залученням зокрема «церковних бабушок», чи як їх називають у народі «в'язаних беретів», український національний та церковний рух на Чернігівщині розвивався, і всупереч місцевій і центральній київській владі регіон все більше ставав українським не лише за юрисдикцією, а й світоглядно. Не випадково з повномасштабною навалою Росії на Україну 24 лютого 2022 р. Чернігів став неприступною фортецею для ворога, врятувавши державу від чергової російської окупації. Не випадково ж, як наголосив о. Олег Сіренко, в Українську Церкву йшли «не тільки релігійно налаштовані люди, а взагалі ті люди, які хотіли, щоб відродилася Україна» (с. 133).

Книга містить численні імена подвижників, що стояли біля витоків національного відродження України, усе ще незаслужено ігнорованих в українській історії та культурі. Серед них Надія Лук'яненко, Лариса Куровська, Марія Астаф'єва, Володимир Ступак, В'ячеслав Логін (зараз – єпископ Новоградський і Північно-Американський Святослав, предстоятель Білоруської Автокефальної Православної Церкви), єпископ Никон Калембер та багато інших. Називають автори й антигероїв – совєтських та постсовєтських чиновників, що чинили всілякий спротив українському рухові: В. Лісовенко, В. Макуленко, П. Шаповал та інші. В українській гуманітаристиці якимось не прийнято згадувати негативних персонажів, залишаючи їх на суд історії майбутнім поколінням. Однак непокарані злочини породжують нові, зокрема злочини проти культури, духовності і власне державності. Книга містить численні приклади антиукраїнської діяльності московської (навіть – совєтської) церкви за сприяння української влади. Так, переданою Новгород-Сіверського Спаського монастиря у володіння РПЦ опікувався особисто Президент Леонід Кучма, а Рихлівського монастиря – голова Коропської районної адміністрації Михайло Півень. І чого лише вартує ініціатива створення в Чернігові «військового храму» у складі московського патріархату! Так просувався «руський мір» в Україну! Як наслідок, з агресією Росії проти України 2014 р. РПЦ чітко проявила себе як агентурний підрозділ РФ. Чи зважилася б Росія на відкриту агресію проти України, якби ще на зорі незалежності були ліквідовані агенти впливу Кремля в Україні, зокрема в рясах? Питання риторичне... Розкриває книга й такий злочин часів Кучми, як побиття ОМОНом у грудні 1995 року українських вірян у Катерининській церкві в Чернігові, що поруч з «чорним вівторком» 18 липня того ж року було черговим злочином влади проти Української Церкви та людності. Привертають увагу й суто совєтські звинувачення проти активістів: наприклад, Олексія Лугановського звинувачували в тому, що він у «1990 році вимагав пам'ятник Леніну фарбою» (с. 68).

Важливими є додатки до книги. Це записані Андрієм Глухеньким спогади багатьох активістів відродження Української Церкви на Чернігівщині – цінне джерело усної історії, та спогади з цього ж питання українського історика та громадського діяча Сергія Шумила. Наприклад, – про неформальний (а в 1980-ті роки ще нелегальний) релігійно-філософський гурток у Чернігові, який організував та проводив старший брат пана Сергія, Віталій Шумило (с. 143–144), історик Церкви та видавець, а тоді – молодий правозахисник, один із організаторів антирадянського руху опору на Чернігівщині. Або зовсім маловідомий тепер, майже забутий факт підтримки чернігівською громадою Катакомбної Церкви (ПЦ) новоствореної в місті громади УАПЦ, допомоги молодій церковній громаді православною літературою тощо й навіть виданням катакомбною громадою першого в Чернігові православного молитовника українською мовою з подальшою безкоштовною передачею накладу громаді УАПЦ (с. 156–157).

Інформативно наповненими є вміщені в книзі світлини з приватних фотоархівів, частина з яких, думаю, опублікована вперше (на жаль, це не зазначено, як і не завжди підписані всі постаті, зображені на світлинах).

На жаль, текст хибує на хронологічну канву, що знижує його джерельний потенціал. Дати у більшості випадків не подаються, а хронологію подій доводиться реконструювати з логіки подій, як, наприклад, з хронологією візиту Патріарха Мстислава Скрипника в Чернігів, як і входження чернігівських парафій в УПЦ КП. Не відомою з книги залиши-

лась і дата виокремлення окремої Чернігівської єпархії з об'єднаної Чернігівсько-Сумської. Головне питання книги залишилось без хронологічної відповіді...

Викликають дискусію й деякі вживані терміни. Наприклад, некоректно називати українську політичну еміграцію «недобитими патріотами» (с. 5), як застарілим на сьогодні є й визначення «визвольні змагання» на означення подій Української революції, адже, як відомо, у змаганнях «перемагає дружба»... «Київська Русь», як на мене, має російське імперське забарвлення, краще вживати просто «Русь» або ж «Середньовічна Україна». Зважаючи на сучасні технічні засоби підготовки рукопису (машинопису) та виготовлення оригінал-макету, немає жодних проблем з підрядковими покликами. Автори використали поклики в тілі тексту, що ускладнює сприйняття самого тексту. Не існує й «Західної України», а лише захід України чи західна Україна тощо.

Та варто наголосити, що хоча книга опублікована два роки тому, вона є на часі саме в 2022 році. Битва за Чернігів змушує переосмислити втрачені можливості і водночас осмислити зроблене у надскладних умовах. Історія відродження Української Церкви на Чернігівщині – лише одна зі сторінок національного відродження краю. І опубліковані матеріали є важливими джерелами й до історії відродження мови, культури та державності в регіоні та Україні загалом.

Дата подання: 18 липня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 28 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Рецензія : Соболь Ю.О., Чепурний В.Ф. Цеглинка для рідного храму. Історія відродження Чернігівської єпархії (1989–2002 рр.): зб. матеріалів. Чернігів: Десна Поліграф, 2020. 186 с.: іл. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 139–141. DOI: 10.5281/zenodo.7015097.

Цитування за стандартом APA

Hordienko, D. (2022). Retsenziia : Sobol Yu.O., Chepurnyi V.F. Tsehlynka dlia ridnoho khramu. Istoriia vidrozhennia Chernihivskoi yeparkhii (1989–2002 rr.): zb. materialiv. Chernihiv: Desna Polihraf, 2020. 186 s.: il. [Review : Sobol Yu.O., Chepurnyi V.F. A brick for the native church. History of the revival of the Chernihiv Diocese (1989–2002): collection. materials. Chernihiv: Desna Polygraph, 2020. 186 p.: illustrations.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 139–141. DOI: 10.5281/zenodo.7015097.

**Література рідного краю. Чернігівщина: хрестоматія
/ Упорядкування, загальна редакція Г.В. Баран.
Новоград-Волинський: НОВОград, 2021. 1320 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.7015142

© О. Сазонова, 2022. CC BY 4.0

Поява хрестоматії «Література рідного краю. Чернігівщина» – виняткове явище для української літературної спільноти, зумовлене внутрішньостильовими, художньо-історичними, культурно-духовними чинниками. На жаль, це остання праця талановитої письменниці, вдумливої науковки та непересічної особистості Ганни Василівни Баран, яка передчасно пішла із життя навесні 2021 р. Книга вийшла до сороковин світлої пам'яті Ганни Василівни завдяки зусиллям її чоловіка, протоієрея Мирона. Необхідність такого видання зумовлена змінами в програмах з української літератури, де передбачено, що уроки літератури рідного краю покликані забезпечити очікування суспільства та вимоги держави в галузі освітнього простору, «виробити алгоритм прочитання художніх творів різних естетичних систем, напрямів, жанрів, стилів».

Варто зауважити, що до друку рецензованого видання література Сіверського краю розглядалася лише спорадично в літературознавчих дослідженнях, наукових студіях, у збірниках нарисів, статей, етюдів, у довідниках, біобібліографічних покажчиках чи антологіях (Літературна спілка «Чернігів»: Бібліографічний довідник. Чернігів: Б.в., 2002. 66 с.; Станція Чернігів: Поетична антологія. Львів: Сполом, 2002. 64 с.; Поетичні голоси Чернігівщини. Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. 336 с.; Під небом Полісся: Поетична антологія сьогоденної Чернігівщини. Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. 256 с.; Чернігівський шлях: Антологія прози сьогоденної Чернігівщини. Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. 304 с.; Письменники Чернігівщини: Бібліографічний довідник. Чернігів–Ніжин: Чернігівські обереги; Аспект-Поліграф, 2005. 80 с.; Маринчик С.Г. Сузір'я талантів (літературні портрети земляків). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2009. 400 с.; Самойленко Г. Літературне життя Чернігівщини в XII–XX столітті. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. 328 с.). У восьми частинах об'ємної хрестоматії (від розділу «Прадавня література» – до розділу «Література початку ХХІ століття», 1320 сторінок) уперше узагальнено та систематизовано біографії та твори 226 авторів, чиє літературне життя пов'язане із Чернігівщиною. Кожна біографічна довідка унаочнена портретом письменника. У кінці книги є алфавітний покажчик, що полегшує пошукову роботу.

Вивчаючи художній твір, виділяємо три аспекти. Це – розгляд тексту як певної емпіричної цілісності, що вимагає особливої дослідницької роботи (текстологія), систематизоване вивчення художньої форми, тобто її аналіз на основі теоретичної поетики, інтерпретація та місце твору в історії літератури. Саме такий методологічний інструментарій доречно застосовувати, аналізуючи подану книгу. Варто віддати належне скрупульозності упорядниці Ганні Баран, яка у розлогій передмові до навчального видання потрактувала доробок письменників Придесення як частину загальнолітературного процесу в діапазоні елітарності та самодостатності, скоординувала світоглядно-естетичні погляди письменників у площині їхньої автентичності та феномену краю. У книзі взято до уваги, що література активно взаємодіє з іншими гуманітарними науками, зокрема культурологією. Відтак доречно, що Ганна Баран умотивувала доцільність використання матеріалів про понад дві сотні імен письменників Чернігівщини не лише в межах вивчення шкільного курсу «Літератури рідного краю», але й в історико-літературному та культурологічному контексті становлення української літератури, чому сприяє хронологічний принцип укладання книги. До кожної персоналії хрестоматії вміщено англomовну версію біографічних даних, що, безперечно, відбиває сучасні тенденції до наукових видань, розширює межі для поціновувачів книги. Орієнтуючись на вчителів української літератури та учнів 5–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, укладачі обґрунтовано пропонують низку питань та завдань після кожної текстової частини, що стимулює доведення самодостатності та презентабельності регіональної літератури.

Редакційна колегія книги прагне транслювати читачам систему знань про чернігівську словесність як специфічну регіональну традицію в межах розвитку української літератури, сформулювати аксіологічні та культурологічні смислові орієнтації; спонукає до подальших теоретико-методичних знань з аналізу тексту в літературознавчому аспекті. Завдяки «Повчанню» Володимира Мономаха, уривку зі «Слова о полку Ігоревім» формується уявлення про геокультурні аспекти історії української літератури; про історичне коріння сучасних творів поліщуків, про збереження їхньої унікальної культури в ХХІ ст.

Ціннісним у виданні є привернення уваги читачів до релігійно-філософських підстав та православної традиції в літературі Чернігівщини, зокрема до культурного осередка другої половини ХVІІ – середини ХVІІІ ст. – «Чернігівських Атен», до творчості Лазаря Барановича, який вболівав за самостійність Київської митрополії та відстоював незалежність українського духовенства від Московського патріархату, Івана Величковського, автора «модерних віршів» рукописних збірок «Зегар із полузегарком» (1690 р.) і «Млеко від вівці пастирю належне» (1691 р.). Чимало художніх текстів, зібраних у хрестоматії, розміщувалися в періодиці, тож не були доступні широкому загалу, наприклад, доробок Пилапа Морачевського, Петра Кузьменка, Марії Загірної тощо. Широко представлено період літератури другої половини ХХ століття. Певно, найцікавішим є розділ літератури початку ХХІ століття, оскільки уможливорює подальше «живе» знайомство із письменниками, які проживають на території Чернігівщини.

Безумовна практична цінність рецензованого видання, адже воно поглиблює наші знання про літературу рідного краю, дає уявлення про її важливі тенденції та закономірності, прищеплює любов до малої батьківщини. Художні тексти можуть стати предметом для самостійного літературознавчого аналізу, для написання науково-дослідних робіт школярів та студентів. Завдяки великому обсягу художніх матеріалів майбутнім дослідникам, переконані, вдасться простежити семіотичні параметри Чернігівщини як самобутнього історико-культурного ландшафту та ідентифікувати типологічні, етнічно-національні особливості сіверянської моделі поетики як невід'ємної частини національної художньої парадигми.

Вважаємо, що хрестоматія актуальна, цікава за змістовим наповненням, демонструє високий естетико-етичний підхід укладачів та упорядника, стане важливим здобутком у сфері наукових видань.

Дата подання: 17 липня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 27 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сазонова, О. Рецензія : Література рідного краю. Чернігівщина: хрестоматія / Упорядкування, загальна редакція Г.В. Баран. Новоград-Волинський: НОВОград, 2021. 1320 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 142–143. DOI: 10.5281/zenodo.7015142.

Цитування за стандартом APA

Sazonova, O. (2022). Retsenziia : Literatura ridnoho kraiu. Chernihivshchyna: khrestomatiia / Uporiadkuvannia, zahalna redaktsiia H.V. Baran. Novohrad-Volynskiy: NOVOhrad, 2021. 1320 s. [Review : The literature of the native land. Chernihiv region: anthology / Compilation, general edition by G.V. Ram. Novohrad-Volynskiy: NOVOhrad, 2021. 1320 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 142–143. DOI: 10.5281/zenodo.7015142.

Марина Каранда

**ФІЛОСОФЕМИ ЕРОС, ТАНАТОС, ФОБОС
У МАЛІЙ ПРОЗІ ГАЛИНИ КРУК**

**Галина Крук. Хто завгодно, тільки не я /
Художник В.С. Печеник. Харків: Віват, 2021. 192 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.7015187

© М. Каранда, 2022. CC BY 4.0

Науковий досвід підказує, що не варто порушувати в нашій рецензії питання теоретично-дефінітивне про кордони й зміст поняття «жіноча проза». Термін введено у науковий вжиток, зокрема, до українського літературознавства, наприкінці минулого століття, уточнено й переуточнено вже неодноразово¹. Продуктивніше буде сконцентруватися на позагендерному, а значить універсальному наборі певних філософем, які імпліцитно представлені в змісті оповідань уже добре знаної в Україні письменниці Галини Крук.

Оповідання, вміщені у збірку, є дуже різними за формою, а головне – за тональністю й настроєм. Більш важливою для цілісного сприйняття є спільна філософія життя. Струнка концепція збірки – просуватися від еросу через фобос і танатос до ствердження цінності життя тут і зараз.

Форма збірки дещо кінематографічна в своїй внутрішній естетиці. Динамічно, кадр за кадром читач занурюється у візуально достовірні й дуже чуттєві картини.

Дизайн видання також сприяє поглибленню впливу на реципієнта: чорно-біло-блакитна колористична гама підтримує конотації води, неба, землі, первинності, всеосяжності. Книжкова графіка Валерія Печеника не є ілюстрацію до сюжетних ліній. Це скоріше паралельні лаконічні і сміливі за семантикою графічні історії навколо заявлених тем та ідей. Жоден розворот у книзі не залишається «сліпим», а значить книжкова графіка веде з нами рівноправний, паралельно-нелітературний діалог, викликаючи алюзії на живописні твори І. Босха, С. Далі, Р. Магріта і навіть скульптуру Л. Буржуа.

Тарас Прохасько у передмові порівняв назву книжки Галини Крук із лицарським девізом. У його передмові більше ніж достатньо метафоричних визначень. Прикметно, що всі вони так чи так пов'язані з процесуальністю, як наприклад, «вихід у невагомість», «руйнування Берлінського муру», «гіпноз». Це є додатковими аргументами для порівняння з кінематографічним підходом до справи. Назва натякає, що з одного боку, збірка неначе хоче охопити досвід іншого, не суто авторського життя. Але наша психіка схильна сприймати й запам'ятовувати позитивні конструкції в сентенціях, тому частка «не» редукується. А відтоді зрозуміло, що це певні мовні ігри і невід'ємність досвіду авторки просякає текст.

Концептуалізуючи, варто одразу окреслити філософеми, які розлиті у всіх оповіданнях Галини Крук. Це ерос і танатос. І якщо в оповіданні «Те, що залишається» мортиріальність спочатку є лише синонімом осені, контекстом музики легендарного гурту «The Doors», потім у тексті під назвою «Ангелойдка» смерть – це всього лише спогад-марення про автокатастрофу, то вже у дуже непростій історії під назвою «Рибина» – це приреченість ненародженої дитини, а в оповіданні «Табула rasa» ми зіткнемося з пам'яттю героїні про смерть діда й очікування власного онкологічного діагнозу як вироку, що обірве нитку життя. Оповідання «Трави несполімі» мають танатологічний мотив, пом'якшений гумором у сімейному діалозі про плиту чи клумбу на могилі, а в оповіданні «Заговорити», смертей стрінеться навіть дві – незворотня й звернена – втрачена дитина й врятований із петлі хлопець.

¹ Див., наприклад: Феномен жіночої прози в сучасній вітчизняній літературі / Укл.: М. Маслова, Ю. Щеглова. Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека. URL: <https://zounb.zp.ua/fenomen-zhinochoyi-prozy#q1>; Рижкова Г.-П. Українська «жіноча» проза 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. Жанрові й наративні моделі та лінгвопоетика: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Кіровоград, держ. ун-т ім. В.Винниченка. Кіровоград, 2008. 20 с.; Тебешевська-Качак Т.Б. Художні особливості жіночої прози 80–90-х років ХХ ст. Монографія. Тернопіль, 2009. 192 с.

Етос оповідання «Рибина» – біблійно-прадавній, як сама водна стихія, як полісемантичність образу риби. Очевидно, що Він – Господь, підтримує героїно, відводить відчай, вона наважується на дуже непопулярне рішення для постсекулярного світу – не переривати вагітність через патологію плоду. Якщо дитина без легенів може прожити в своєму маленькому космосі – лоні матері – ще декілька місяців, то варто подарувати їй цей час. Ідея оповідання вступає у світоглядний конфлікт із сучасною тенденцією світового кінематографу, що мусовано пропагує право жінки на аборт (наприклад, вийшли у прокат 2021 року, тобто одночасно із збіркою Галини Крук, такі стрічки як «Три родини» Алекс Калініос, «Подія» Одрі Діван і були схвально сприйняті кінокритикою). Назва оповідання «Рибина» пропонує згадати, що за символом риби перші християни трепетно ховали образ Спасителя. А відтоді стає актуальною для інтерпретації оповідання і євангельська теза, що Христос може прийти у будь-якому людському образі. Навіть ненародженої дитини. Таким чином притчевість виступає як коріння жанрових пошуків Галини Крук.

Філософема еросу буває в оповіданнях письменниці, гармонійно урівноважуючи танатологічний вектор. Оповідання «Те, що залишається» у постнеобароковій чи екзистенційній манері ставить питання про залишок від зустрічі: чи це використані контрацептиви, чи втамована пам'ять тіла після дев'яти місяців розлуки, чи відновлена здатність чекання коханої людини стільки, скільки треба? Оповідання «Ангелоїдка» містить рефлексію про саму онтологію, субстанційне начало еросу. І тому читач має витончену і водночас постмодерно-відверту алюзію на біблійний процес «пізнання» чоловіка й жінки. Метафорами різного, безкінечно протилежного чуттєвого світу є вивернута рукавиця і риба. Танатологічні алюзії поруч і простягаються в естетику тіла, роблячи пупок тригером для страху смерті від «розв'язаності», «вивапших тельбухів», як і невідомо звідки і де повстала тілесна тріщина (прірва між світобаченням чи світовідчуттям двох людей).

Оповідання «Забагато води» говорить до читача про втрату партнера не через неякісний секс, а через порожнечу його. Отже, біблійна символіка води анулюється; вода могла бути знову протоколіскою життя, любові, сенсів, але просто як фізична рідина змиває все, люди виявляються неспроможними народити вічні й міцні сосунки. Ерос у своїй руйнуючій функції швидко з'явиться й щезне в оповіданні «Заговорити»: тут хіть персонажів була причиною втрати дитини й руйнації родини. Художнім прийомом, відмінним від більшості оповідань у збірці, є введення фольклорно-містичних нот.

Притаманна для Галини Крук і рефлексія фобосу. Страх може бути художньо розгорнутий і як стан, і як емоція, і як трамплін до пошуків нових відтінків складного прийняття життя і його пересотворення. Це проявлено у оповіданнях «Заговорити» (страх болю), «Опаура» (страх матері стати чужою власному синові), і, як не парадоксально може видатися, у оповіданні «Цицьки» (страх покарання від оголеної матері) і «Карантинні хроніки Марії» (страх хвороби й смерті близьких).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що збірка малої прози Галини Крук не лише кінематографічна за зовнішньою естетикою й філософічна за імпліцитно присутніми танатоеросо-фобіальним дискурсом. Вона видалася достатньо поетичною. Це означає, що рівень концентрації образності та ритми розгортання наративів не давали можливості відкинути аналогії із поезією. Можливо це і зробить нову книгу особливо примітною серед української екзистенційної прози початку двадцять першого століття.

Дата подання: 15 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Каранда, М. Філософема ерос, танатос, фобос у малій прозі Галини Крук. Рецензія на книгу : Галина Крук. Хто завгодно, тільки не я / Художник В.С. Печеник. Харків: Віват, 2021. 192 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 144–145. DOI: 10.5281/zenodo.7015187.

Цитування за стандартом APA

Karanda, M. (2022). *Filosofemy eros, tanatos, fobos u malii prozi Halyny Kruk. Retsenziia na knyhu : Halyna Kruk. Khto zavhodno, tilky ne ya / Khudozhnyk V.S. Pechenyk*. Kharkiv: Vivat, 2021. 192 s. [The philosophies of eros, thanatos, and phobos in the short prose of Halyna Kruk. Book review: Halyna Kruk. Anyone, but not me / Artist V.S. Pechenyk. Kharkiv: Vivat, 2021. 192 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 144–145. DOI: 10.5281/zenodo.7015187.

CONTENT

Into the depths of ages

Mouchard F. Ukrainian history of the second half of the 16 th c. in the «History of its Time» by Jacques-Auguste de Toux	4
--	---

The history of cities and villages

Vovkodav S. Squares and square-like structures of the Brovarka river basin in Pereyaslav region	10
Pylypenko O. Activities of local municipal authorities of self-government in Chernigiv guberny in the second half of 19 th c.	21

Church antiquities

Sokoliyk Iu. The motif of atonement for the sin of benching in the confessional literature of the 18 th c.	28
Blakytny M. Withdrawal of Church values by the Soviet Authority in the Chernigiv region: the 1922 campaign	36

The language of documents

Mytsyk Yu. From the documents of the camp diary of Prince Janusz Radzivil (confessions, reports of spies)	46
Meshkovoï M., Mytsyk Yu. Letters of Hetman Ivan Mazepa to Crown Hetman of the Commonwealth of Nations Adam Senyavskiy (part 1)	57

Explorations

Filipova H. Cult of Alexander Nevsky on the Hetman State territory as an ideological marker of the Russian expansion in 1710–1720s.	66
Kolievatov O., Kruk O. Reorganization of Military Cavalry Settlements in Ukraine in the first third of the 19 th c.	76
Ryzhova O. Ukrainian embroidery at the end of the 19 th – the beginning of the 20 th c. in the context of the aesthetic theory of William Morris	82

Literary studies

Shumilo S. Works of St. Ephraim the Syrian in Kievan Rus	91
Matyushchenko A. Oleksandr Dovzhenko. The birth of a new dramatic genre	99
Varetska S. The phenomenon of guilt and redemption in the novel «Crabwalk» by Gunter Grass	105
Stoliar M., Sinchuk Ya. Intertextual carnival discourse of the novel «Recreations» by Yuri Andruhovich	110

Research notes

Ivanytska S. Serhii Yefremov and the Ukrainian Socialist Federalist Party during the Directory (1919–1921)	117
Kakherskyi Yu. Chernihiv region in life Yuri Anatoliyovych Pinchuk	128

Reviews. Overview. Annotations

Pavlenko S. Starting capital for future research: «Northern Hetman Times»	133
Demchenko T. Review: Hyrych I. Ukrainian history: through identity to the state. Kyiv: Ukrainian Propylaea, 2021. 270 p.	136
Hordienko D. Review: Sobol Yu.O., Chepurnyi V.F. A brick for the native church. History of the revival of the Chernihiv Diocese (1989–2002): collection. materials. Chernihiv: Desna Polygraph, 2020. 186 p.: illustrations.	139
Sazonova O. Review: The literature of the native land. Chernihiv region: anthology / Compilation, general edition by G.V. Ram. Novohrad-Volynskyi: NOVohrad, 2021. 1320 p.	142
Karanda M. The philosophies of eros, thanatos, and phobos in the short prose of Halyna Kruk. Book review: Halyna Kruk. Anyone, but not me / Artist V.S. Pechenyk. Kharkiv: Vivat, 2021. 192 p.	144

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Літературний редактор К. Г. Борисенко.
Технічний редактор Я. О. Сінчук.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайту О. С. Кондратенко.

Підписано до друку 27.08.2022 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Їм. друк. арк. 8,29. Обл.-вид. арк. 15,7. Тираж 100 прим. Зам. 002.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com